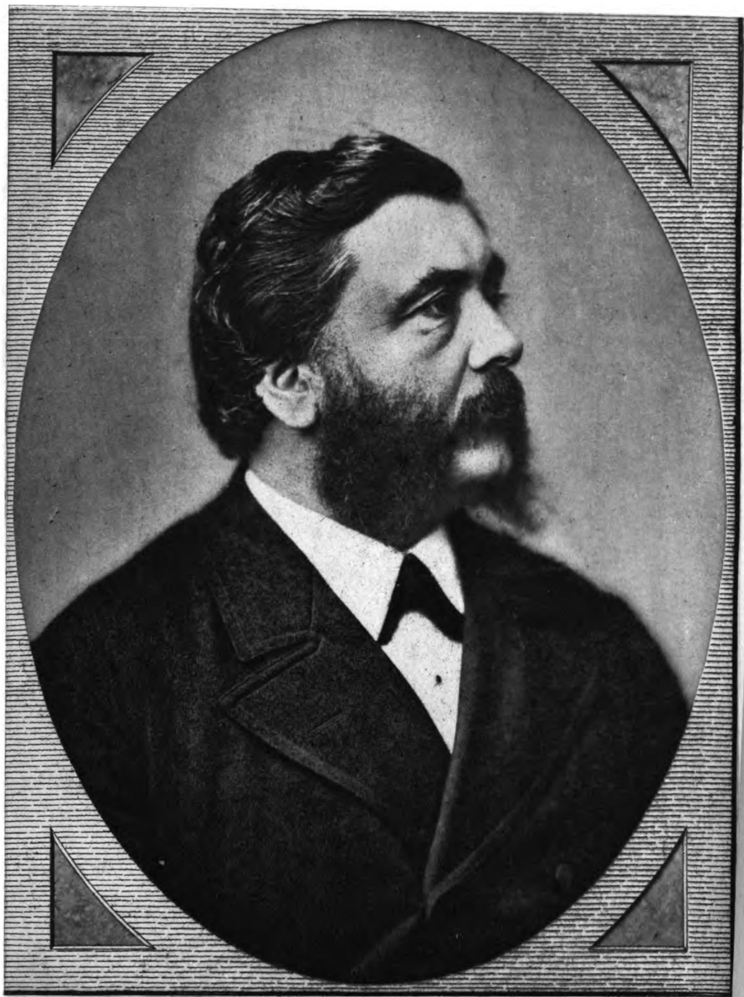

ALLARD PIERSON

door

S. A. NABER

ALLARD PIERSON

HEP CHT

B E

fini me tourmente,
:rainte et sans espoir;
ma raison s'épouvante
pourtant de le voir.
RED DE MUSSET.

N K

ALLARD PIERSON HERDACHT

DOOR

S. A. NABER

Je ne puis; malgré moi l'Infini me tourmente,
Je n'y saurais songer sans crainte et sans espoir;
Et quoiqu' on en ait dit, ma raison s'épouvante
De ne pas le comprendre et pourtant de le voir.
ALFRED DE MUSSET.

HAARLEM
H. D. TJEENK WILLINK
1897

HARVARD
UNIVERSITY
LIBRARY
MAR 5 1958

„Het is zoo hard iemand te moeten missen. Iemand missen is eigenlijk altijd denken, dat men hem nog bezit, om ieder oogenblik op het onverwachtst, en daarom op het wreedst, ontgoocheld te worden. Men mist slechts hen die een deel uitmaakten van ons zelven, wier leven met het onze was samengeweven, òf omdat zij ons steunden, òf omdat wij hen schraagden: ik weet niet wat van beiden inniger band doet ontstaan. Den krachtigsten steun hebben wij ondervonden van hen die ons ten voorbeeld zijn geweest. Voorbeelden kunnen wij niet ontberen. Door een mensch wil een mensch weerkaatst zien het licht waarin hij wandelen zal. Het bewonderen is zoo zoet, zoo opwekkend en sterkend. Van menschen is het zoo aangenaam leeren, veel aangenamer dan uit boeken. In een boek lezen onze oogen wat aller oogen er in vinden. In een mensch vindt elk wat niemand anders er in ontdekt."

Deze gevoelvolle ontboezeming is door ALLARD PIERSON *te Heidelberg geschreven, toen hij in eene vreemde omgeving zich verlaten gevoelde van de vrienden zijner jeugd en inzonderheid* DE GENESTET *herdacht, die eenige jaren te voren was gestorven. Hij behoorde tot de menschen, die behoefte hebben aan eenen vertrouwelijken omgang; die moeten weten dat er een hart voor hen klopt; die niet rusten voordat zij een gewillig gehoor hebben gevonden voor al de denkbeelden en gewaarwordingen, die hun innerlijkst wezen in beweging brengen. Sedert 1877, toen hij te Amsterdam benoemd was als hoogleeraar aan de nieuwe Uni-*

versiteit, was de leegte, die hij zoo pijnlijk had gevoeld, aangevuld door den dagelijkschen omgang met den boezemvriend zijner jeugd, zijnen zwager ADRIAAN GILDEMEESTER. *Maar weldra vestigde deze zich te 's Gravenhage en, deels onbewust, deels na gezet overleg, zocht* PIERSON *eenen plaatsvervanger, die hem eenigermate kon vergoeden wat veranderde levensomstandigheden hem hadden ontnomen.*

Het is in die jaren, dat onze harten elkander hebben leeren verstaan. Ik had soortgelijke ondervinding opgedaan. Die mochten willen naslaan wat ik over andere tijdgenooten heb geschreven, kunnen licht bevroeden dat ook ik mij eenzaam gevoelde. PIERSON *had* PETER DE GENESTET *verloren en sedert vier jaar miste ik de trouwe vriendschap van mijnen* ERNST JULIUS KIEHL, *die op den geheelen gang mijner ontwikkeling zulk eenen beslissenden invloed had gehad. Ik zal straks in meerder bijzonderheden verhalen, hoe wij tot elkander zijn gebracht; maar ik heb reeds genoeg gezegd, om het begrijpelijk te maken, dat in weinige maanden onze omgang het karakter aannam van innige, trouwe verkleefdheid. Het zal, geloof ik, zelden voorkomen, dat op gevestigden leeftijd eene nieuwe vriendschap tot bloei komt. Op onze winter aan winter voortgezette studieavonden, als wij onze boeken hadden ter zijde gelegd, wisselden wij van gedachten en opvattingen naar de wijze, waarop bevriende studenten elkander plegen te bejegenen, vertrouwen vragend en schenkend. Gedachtig aan hetgeen elk in eene vroegere levensperiode doorleefd had, geraakten wij onder de illusie als van eene tweede jeugd, die op de eerste jeugd de rijper en rijker ondervinding vooruit had. Die schoone tijd is thans onherroepelijk voorbij. Alleen de herinnering blijft. Maar deze is kostbaar.*

Ik zal niet beweren dat ik verrast werd, toen ik na PIERSONS *overlijden werd aangezocht zijn leven te beschrijven. Integendeel: ik ware diep teleurgesteld, als mij de gelegenheid niet ware geschonken openlijk te getuigen, op hoe hoogen prijs ik zijnen omgang heb gesteld. Anderen hadden hem veel langer gekend; maar gedurende de laatste jaren had hij mij in bijzondere mate*

zijn vertrouwen geschonken. Niet licht zoude iemand over die periode iets afgeronds kunnen leveren, zonder mij te raadplegen. Voor de voorafgaande jaren heb ik de hulp van anderen moeten inroepen; maar familieleden en oude vrienden zijn mij om strijd behulpzaam geweest. Ik durf mij zelven het getuigenis geven, de verstrekte gegevens naar vermogen met zorgvuldigheid te hebben bewerkt.

Als ik bij het opvatten dezer taak eene juiste voorstelling had gehad van de veelzijdige werkzaamheid, die PIERSON *reeds vóór 1877 had ontwikkeld, zoude ik licht wel zijn teruggedeinsd voor de verantwoordelijkheid, die ik op mij laadde. Het is waar, dat ik door innige vereering van de nagedachtenis mijns vriends werd gedrongen; maar gewaarschuwd was ik wel: dat kan ik niet ontkennen. "Zijne biographie", zoo werd mij voorgehouden, "zal eerst volledig zijn, wanneer ze zal zijn saamgeweven met een merkwaardig stuk geschiedenis onzer kerk, onzer wetenschap, van ons hooger onderwijs, van de velerlei openbaringsvormen onzer vaderlandsche kunst. — In allen gevalle mag aangaande die taak der toekomst de wensch worden uitgesproken, ja, de voorwaarde worden gesteld, dat iets van* ALLARD PIERSON *zelf, — van zijn medevoelen en medeleven, iets ook van zijn meesterschap in de kunst van uitbeelden, — gevonden worde bij den man die alsdan het leven van dezen "ouderen tijdgenoot" beschrijven zal."*

Men heeft eene gevolgtrekking gemaakt en beweerd, dat een aantal personen zoude moeten samenwerken om recht te laten wedervaren aan de onderscheiden studierichtingen, die PIERSONS *aandacht hebben getrokken. Ik kan mij daarmede niet vereenigen. Het portret, waaraan meer dan één schilder gewerkt heeft, zal niet licht gelijken. Ik ben ver verwijderd van den dwazen waan, aan alle rechtmatige eischen te hebben voldaan: maar dit portret van* PIERSON *is althans mijn eigen werk, in dien zin dat ik het licht heb laten vallen op al die trekken, die mij in bijzondere mate hebben bekoord. Ik zal met belangstelling zien, dat iemand na mij komt, die met grooter vormtalent den indruk beschrijft, dien hij heeft behouden. Er zullen toch wel enkele toetsen*

blijven, die hij niet zal willen wegwisschen. Bovendien heb ik het mijnen plicht geacht naar zekere volledigheid te streven, en die het beeld mocht wraken, dat ik heb ontworpen, vindt in de volgende bladzijden de bouwstof bijeen, met wier behulp hij beter kan doen.

De lijst van PIERSONS *geschriften is met groote zorg en toewijding opgemaakt door zijnen zwager, den heer* A. GILDEMEESTER. *Openlijk breng ik hem mijnen warmen dank voor de belangstelling op deze wijze in mijnen arbeid betoond. Naar ik vertrouw, zullen mijne lezers met dien dank instemmen.*

S. A. N.

INHOUD.

I

Allard Pierson is te Amsterdam geboren 8 April 1831. Er behoort met eenige volledigheid melding te worden gemaakt van zijne kinderjaren. Herhaaldelijk heeft hij zelf de overtuiging uitgesproken, dat de eerste indrukken van het ontluikend gemoed onuitroeibaar zijn. Eigen ondervinding stelde hem in staat de juistheid dier stelling te toetsen. Meer dan eens heeft hij in zijne geschriften zich zelven geschetst en het is van het uiterste belang te vernemen, welke herinnering aan het ouderlijk huis op gevorderden leeftijd hem was bijgebleven.

Wij verplaatsen ons in de dagen van het *Réveil.* Het tegenwoordig geslacht weet niet of nauwelijks wat daaronder te verstaan. Goed dat de *Oudere Tijdgenooten* ons in staat stellen die beweging te leeren kennen. Voor hem die het Réveil niet heeft bestudeerd, moet in Piersons optreden voor en na iets raadselachtigs overblijven. Hij was zeker geen getrouwe en volgzame zoon dier richting; maar niettemin heeft deze zijn gansche leven gekleurd en in de gewichtigste oogenblikken zijns levens is hij geleid door de herinnering aan de machtige persoonlijkheden, die met da Costa aan de spits stonden.

Ik geef hemzelven het woord ten einde ons voorloopig te oriënteeren: „Met den naam Réveil pleegt men eene

godsdienstige beweging aan te duiden, die op vaderlandschen bodem in een zeer kleinen kring plaats gegrepen heeft en tusschen de jaren 1840 en 1850 tot hare volle krachtsontwikkeling is gekomen. Haar vreemden naam dankt zij of wijt zij aan de omstandigheid, dat Zwitserland op haar ontstaan invloed heeft uitgeoefend, en dat ook de geschriften en toespraken van fransche predikanten, tijdelijk hier aanwezig of metter woon gevestigd, haar niet weinig hebben bevorderd. Het Réveil is vooral een Amsterdamsch verschijnsel, in dien zin, dat het in de hoofdstad van ons land zijne talrijke en tevens zijne aanzienlijke aanhangers telde, en dat de hoofdstad zoowel het vereenigingspunt was, als het uitgangspunt van de belangrijkste werkzaamheden, die het Réveil vruchtbaar hebben doen zijn op christelijk-philanthropisch gebied."

Er zal later gelegenheid zijn op het Réveil terug te komen. Om kort te gaan, zoo als wij vinden *Studiën over Kalvijn* I, p. 9: „het legde al den nadruk op het christelijk gemoedsleven en op de christelijke practijk, en beschouwde eene zekere mate van orthodoxie, begrepen in deze hoofdsom: Godheid van Christus, zijn plaatsvervangend Lijden, Ingeving der heilige Schrift, niet als grondslag, maar als correlaat van het christelijk gemoedsleven." Ik wensch misverstand te voorkomen bij mijne lezers, voor zoover zij hier een hun allicht vreemd terrein betreden: het Réveil was allerminst orthodox, maar veeleer mystisch en aesthetisch.

De oude heer Pierson behoorde tot den welgestelden handelsstand. Hij leefde voor zijne kinderen, waarvan Allard de oudste zoon was, des winters in Amsterdam in een ruim maar ouderwetsch koopmanshuis, Singel bij de Oude Spiegelstraat; des zomers, sedert 1854, op zijn buitenverblijf bij den Haarlemmer Hout aan het einde der Spanjaardslaan, vroeger ook te Heemstede, te Zandvoort of elders in den omtrek van Haarlem. Hij was op-

genomen in den intiemen kring van het Réveil. De hoofden der beweging gingen vriendschappelijk bij hem in en uit. Hij schijnt eene meer teruggetrokken natuur te hebben gehad, die niet gemakkelijk zijn volledig vertrouwen schonk. Men zou dit opmaken uit de aanteekening van de Clercq in zijn Dagboek, 22 October 1840: „Goed met Pierson gesproken. In dien man is meer dan men eerst denken zoude." Jaren later wijdde de zoon het tweede deel zijner *Geschiedenis van het Katholicisme* aan „zijnen hartelijk geliefden vader J. L. Gregory Pierson, den schrijver een voorbeeld van liefderijke waardeering, verbonden met eigen overtuiging." Meermalen hoorde ik mijnen vriend van dien vader gewagen met roerende en kinderlijke dankbaarheid. Dit treft mij thans te meer, sedert ik door nadere inlichtingen den indruk heb ontvangen, dat de vader den opgroeienden knaap niet altijd heeft begrepen, hoewel aan den anderen kant deze, als er moeilijkheden waren gerezen, soms liever tot hem zijne toevlucht nam dan tot zijne moeder.

De oude Mevrouw Pierson zal meer expansief zijn geweest. Hare natuurlijke opgeruimdheid temperde den ernst, die het kenmerk was van den vader. Uit het Dagboek van de Clercq maak ik op, dat zij de eerste is geweest, die zich bij het Réveil aansloot en zij door haren echtgenoot weldra is gevolgd. Het verwondert mij niet: Groen van Prinsterer zelf is oorspronkelijk insgelijks voor het Réveil gewonnen door zijne vrouw. Die moeder van zooveel begaafde kinderen was zelve zeer begaafd. In een tijd toen het zwakkere geslacht meer naar de breinaald placht te grijpen dan naar de schrijfpen, vervaardigde zij reeds kinderverhalen en stichtelijke tractaatjes, die wel anonym zijn uitgegeven, maar, zoo als ik verneem, tot op den huidigen dag, naarmate der behoefte, herdrukt worden. Uit menig gesprek heb ik den indruk behouden, dat haar oudste zoon, haar veelbelovende Allard, haar lieveling was. Toen

hij wat ouder werd, lazen moeder en zoon samen, maakten samen grooter of kleiner godsdienstige opstellen en uittreksels uit leerredenen, die zij beiden hadden aangehoord, waren in één woord innig vereenigd door den band van hetzelfde geloof. Op moeders voorbeeld had de zestienjarige Allard reeds een stukje geschreven, waarin hij waarschuwde tegen wufte wereldsche vermaken. De herinnering aan die hoogvereerde vindt men onder woorden gebracht in *Intimis*, p. 34 van den laatsten druk en in den bundel *Gedichten*, p. 194, onder den titel: *Een Droom.* Nooit heeft hij vergeten dat de vaste leiding dezer ongemeene vrouw hem tot zegen is geweest bij zijnen oorspronkelijk ongedurigen aard, die niet altijd zich even gemakkelijk liet bedwingen.

De jeugd van den kleinen Allard is niet onbezorgd voorbijgegaan. Ongetwijfeld is hij zijn leven lang dankbaar gebleven voor de zorgvuldige opvoeding, die hem was ten deel gevallen. Maar daar waren toch ook pijnlijke herinneringen. Al wat hij hoorde, was hem zoo diepe ernst. De opgeruimdheid die op prillen leeftijd natuurlijk is, zoude er spoedig bij inschieten. In *Oudere Tijdgenooten*, p. 73, beschrijft hij de ouderlijke woning, het oud-Amsterdamsche huis met eene zoogenoemde zaal en daaronder eene slecht verlichte eetkamer, beide uitziende op de binnenplaats. Een jonger geslacht bouwt in het nieuwe Amsterdam andere woningen; maar voor Pierson had ook in later jaren die oude inrichting iets gezelligs, dat hem lang vervlogen toestanden in herinnering bracht. Toen hij zelf in eene elegant gemeubileerde nieuwerwetsche bovenwoning was gehuisvest, maakte hij er geen geheim van, dat zulk een zaaltje, waar hij de altijd welkome gast was, hem buitengemeen bekoorlijk leek. Maar de eetkamer, die in de ouderlijke woning onder de zaal was gelegen, bracht hem geheel iets anders in de gedachten terug. Hier mag ik niet inkorten: alles is te

karakteristiek: „O welk een droefgeestigheid! Op een stillen Zondagmiddag, na half Augustus, als de scholen reeds weder begonnen waren, kon zij zich van het hollandsche kind meester maken, dat zich hier nauwlijks van God bemind of tot geluk geschapen voelde! Zwaar lag een kleine wereld, maar ook een wereld op zijn borst! Een lach zou, als het venster open had gestaan, in die binnenplaats schril weerklonken hebben, bijna als een lach op een kerkhof. Onvergetelijke plek! Stille getuige van heete en overvloedige tranen! want niet voor elk is de kindsheid een tijd van genot. In de atmosfeer van het Piëtisme was de kindsheid een tijd van later onvergetelijk en het geheele leven in sterke mate medebepalend lijden. Wie den morgen van zijn leven niet dan gesluierd heeft gezien, blijft dat onduidelijk gelaat onthouden, en bereikt niet licht de hoogte van hen, die met frisschen moed alles onmiddellijk in het volle aangezicht en onder de oogen hebben gezien. Wie zal zeggen, hoe diep een kind gevoelen kan; voor hoeveel namelooze smart het vatbaar is; hoeveel het werkelijk daarvan gevoelt, als het, gelijk een kind dat doen kan, volkomen ernst maakt met de piëtistische beschouwing van het leven, van zonde en eeuwigheid. Zulk een kind heeft weldra geen troost meer dan in zijn tranen; in de vurigste en bijna zielverscheurende gebeden, voor zijn kleine legerstede uitgestort als zijne verbeelding niet losgelaten wordt maar vervolgd blijft door dien God van wrekende gerechtigheid, verterend vuur, dat alleen bloed tot rust brengt; door die hellepijnen, ontembare furiën, uit wier dreigende omarming alleen een Godszoon kan redden! Als de prediker, wiens welsprekendheid deze schriktooneelen had opgeroepen, zonder te denken aan de uitwerking van zijn woord, misschien al rustig nederlag, slapende den slaap des gerechten, werd het ontstelde kind, dat van het Piëtisme zijn eerste opvoeding ontving, in de duisternis van den nacht nog geplaagd, door wat zijn

zielsoog met een levendigheid aanschouwde, die het werkelijk zien nooit vergezelt. Het sluimerde in, en droomde er van, en stond den volgenden morgen op, om andermaal te bidden, dat God, als het eenigszins kon, zijn arme ziel niet ten slotte werpen zou in den poel van sulfur, die brandt tot in alle eeuwigheid. En kwam het dan weder in de eetkamer, waar het zoo donker was, dan scheen de marmeren vloer van de binnenplaats weder eens zoo wit en geheel die stille ruimte weder eens zoo aandoenlijk. Het Piëtisme, hoe schoon, hoe innig ook, is niet voor kinderen gemaakt, en zij die hun kinderen in die richting opvoeden, laden een zware verantwoordelijkheid op zich. Het beste wordt in gevaar gebracht, en dat met de alleredelste bedoelingen; ja, veel wordt voor altijd beschadigd, indien niet geknakt."

Dit is aangrijpend gezegd; het is doorleefd: het kind heeft dergelijke uren van verterenden angst gekend. Ik zou evenwel huiverig zijn het verschijnsel algemeen te maken. Andere kinderen, in niet al te veel verschillende omgeving opgegroeid, — ik heb ze gekend — ondervonden niets dergelijks. Een buitengemeen fijn besnaard gemoed, gepaard met geheel exceptioneelen aanleg, ontving dien onuitwischbaren indruk: de groote hoop blijft zich onderscheiden door hare onaandoenlijkheid. Doch ook bij dezen knaap moeten wij denken aan wisselende stemming. Het is niet altijd Zondagmiddag en nauw is September in het land of hij is weder gewend aan het stadsleven en het wellicht onaantrekkelijke schoollocaal. Nu valt er in de wintermaanden te leeren, veel te leeren, hard te leeren. De uitspanningen zijn niet al te talrijk. In ieder geval zoekt ieder zijn geluk binnen's huis. Vader en moeder verfoeien het tooneel of, juister gezegd, de tooneelwereld. Een spel kaarten is in die woning nooit gezien. Luidruchtige gezelschappen worden ontweken. De gedachten zijn op ernstige onderwerpen gevestigd. De ouders genieten

van den omgang met edele, hoogbeschaafde, godvruchtige mannen en vrouwen. Zij ontbreken niet licht op de bijeenkomsten van het Réveil. Door hun voorbeeld krijgen de jongeren, ook de levenslustige Allard, eene ernstige plooi, die toch niets sombers heeft gewrocht. Het gaat voor zeker dat de ouders dit ook niet hebben bedoeld. De kinderen hebben hunne vroolijke en onschuldige spelen met hunne kameraadjes, waaronder de knaap, die zich niet gemakkelijk aansloot, al spoedig de eerste plaats gaf aan den weinig ouderen Adriaan Gildemeester. Het was eene vriendschap voor het leven, waarvan de opmerkzame lezer den nagalm kan hooren in de *Gedichten* en die duidelijk uitkomt bij de opdracht der vierde uitgave van *Intimis.* Ik vergeet die akelig sombere Zondagmiddagen niet; maar ook door van elders ontvangen inlichtingen, behoud ik de overtuiging, dat wij ons moeten voorstellen een gelukkig en tevreden huisgezin, waarin de ouders in den besten zin de vertrouwden hunner kinderen waren. Het was ook niet altijd najaar. Was de zomer in aantocht, dan trok men naar buiten en genoot in de vrije natuur van de ontspanning, die men zich in de voorafgaande maanden ontzegd had. Wanneer ik niet geheel verkeerd onderricht ben, dan was ook van de zijde der kinderen de opoffering geheel vrijwillig. 's Zomers buiten: ja, dat was wel wat waard. Pierson had levendige herinneringen bewaard aan de hoogbeschaafde omgeving, waarvan de familie ook aldaar kon genieten. Wist hij niet te vertellen, dat hij Willem de Clercq op het duin had hooren improviseeren! Dat zal de achtste Juli van het jaar 1842 zijn geweest, toen de Clercq de eclips van dien dag tot onderwerp had gekozen. De lezer van *Oudere Tijdgenooten*, p. 96, verplaatst zich zonder moeite in dien ongemeenen kring. Het is een der laatste keeren geweest dat de Clercq, naar de ondergaande zon gekeerd, aan den stroom zijner machtige improvisatie den vrijen loop liet. Zeker,

die elfjarige knaap die, half onwillig afgeroepen van het spel met zijne makkers, het buitengewone schouwspel zonder veel begrip aanstaarde, heeft uren van de uiterste neerslachtigheid gekend. Hij is der wanhoop nabij geweest. Wij doen niets af van de smartelijke kreten, die in de schildering zijner jeugdige zielservaringen doorklinken. Maar eene over het geheel sombere jeugd heeft hij niet gehad. Hier mag ik mij beroepen op getuigen, die op dit oogenblik het beter kunnen weten dan iemand anders, dewijl zij in denzelfden dampkring opgroeiden. Op de lagere school had de driftige onderwijzer wel eens te lijden van kleinen Allards *espiègleries*, wiens speelschheid grooter was dan zijn leerlust.

Langzamerhand begint de knaap zelfstandig op te merken, meer dan waarschijnlijk door zijne ouders wordt bespeurd. Mij dunkt, ik zie hem aan tafel met groote, verwonderde oogen zich verbazen over het schouwspel, dat hij later heeft aangeduid in *Levensbeschouwing*, p. 18: „Het onderscheid van stand achtte het. Réveil goed genoeg voor „de wereld." Men kende slechts éene betrekking, die van broeders en zusters in Kristus. Uiterlijke teekenen van wellevendheid en beschaving werden gering geschat. Even als bij de bedelorden. Hij zat aan met den rijke, de turfboer van daareven, met ongewasschen handen, den hoed op het hoofd, in zijne linkschheid vloer- of tafelkleed bedervende, zich verwarrende in zijne eigene volzinnen, teksten aanhalende uit Hooglied of Profeten, teksten niet voor westersche ooren gemaakt. Wat schaadde het? Zoudt gij dien uitverkorene Gods op de vloermat laten wachten en den onbekeerde om zijne glacé-handschoenen binnenlaten? De man met het onaanzienlijk kleed werd niet meer afgewezen. Het woord van Jacobus kwam weer tot zijn recht, al waagde men er mee, dat de onbeschaafde de ooren van zonen en dochters vergastte op een vreemd hoofdstuk uit het oude Testament."

In later jaren is bij Pierson dikwijls twijfel gerezen, of die piëtistische opvoeding hemzelven nadeelig of voordeelig is geweest. Hij had het bewustzijn, dat hij in zijne jeugd met de jongeren nooit zich recht jong had gevoeld. Vroeger dacht hij anders. In eene Redevoering over *het Leven en de Geschiedenis van Macaulay*, in 1864 opgesteld, spreekt hij over de evenzeer methodistische atmosfeer, waarin de beroemde Engelschman is opgegroeid en beziet hij de zaak van eene andere zijde en, naar het mij voorkomt, meer naar waarheid. „Zulk een opvoeding", zegt hij, „kan zeker tot eenzijdigheid aanleiding geven, die op hare beurt in bekrompenheid ontaardt, maar een denkend hoofd weet zich wel later daarboven te verheffen en dit tijdelijk en kortstondig nadeel weegt dus niet op tegen de onmiskenbare voordeelen die aan zulk een opvoeding verbonden zijn. Het leven in zulk een atmosfeer is, naar het mij voorkomt, een behoedmiddel tegen hetgeen het onvermijdelijk maar niettemin treurig gevolg is der beschaving, ik bedoel de vulgariteit. Ieder doet als iedereen, ieder denkt als iedereen, ieder heeft dezelfde toekomst als iedereen. Men heeft éenerlei opleiding, éenerlei uitspanning, éenerlei horizon. Daarentegen, zoodra er zich een niet al te uitgebreide, nauw aanéen gesloten partij vormt, met een eigenaardige beschouwing van de wereld en van het leven, kan er dwaling, kan er overdrijving, kan er dwaasheid zijn, maar in elk geval alledaagschheid is er niet. De belangstelling is er ingenomen voor iets anders dan de beuzelingen van het dagelijksche leven. Er is iets dat altijd hooger blijft staan dan persoonlijk lief en leed, het zijn de belangen, de inzichten, de vorderingen, de zegepraal der partij. Men gevoelt zich te zijn een kleine wereld in de groote wereld, een broederschap te midden van de algemeene menschheid. Men heeft zijn eigen gewoonten, zijn eigen toekomst, bijna zoude ik zeggen zijne eigen taal. Men leeft er voor iets anders dan om een goede positie

te bekomen en te genieten. De liefde, de haat, de eerzucht alles verkrijgt er een zekere mate van grootheid, omdat alles ophoudt louter persoonlijk te zijn. Nu de omstandigheden haar vanzelve medebrachten, moest zulk een jeugd op de ontwikkeling van een man als Macaulay gunstig werken. Het stemde zijn jonkheid ernstig; het liet hem, langer dan men het gewoonlijk blijft, onschuldig, onnoozel moesten wij wellicht zeggen tegenover het maatschappelijk zedebederf. Het gaf aan zijn verbeelding, aan zijn jongelingsliefde en geestdrift een voorwerp dat prikkelde zonder te bezoedelen. Het stelde hem in staat op later leeftijd groote partijschappen met billijkheid te beoordeelen en voor haar streven op zich zelf sympathie te hebben. Een eenzijdige opvoeding moet of eenzijdigheid of juist het tegenovergestelde uitwerken. Het valt licht zich in veler eenzijdigheid te verplaatsen, als men zelf de eenzijdigheid van zóo nabij heeft gezien."

Wij kunnen nagaan hoe de eerste zaden van den twijfel in dat ontvankelijk kinderlijk gemoed gestrooid zijn. Het staat te lezen in *Levensbeschouwing*, p. 21: „Een kind piëtistisch groot gebracht, kan wel eens zonderling staan te peinzen voor de geopende voorraadkamer zijner moeder of de brandkast zijns vaders, vooral wanneer hij des morgens bij den huisdienst zeker bekend bevel uit de Bergrede heeft aangehoord. Hoe meer dat kind opwast en nadenkt, hoe meer het getroffen wordt door de opmerking, dat het piëtisme eene levensbeschouwing is, waar men in het leven al bijzonder weinig mede weet aan te vangen, zoodra het eigenlijk godsdienstig-theologisch gebied verlaten wordt." Bezaten de ouders toen reeds het besef van de ongemeene gaven hunner kinderen en nu bepaaldelijk van hunnen oudsten zoon? Ik weet het niet, maar mij dunkt dat zij al vroeg ontwaakt moeten zijn tot het bewustzijn, dat met dien schat hun eene zeer bijzondere verantwoordelijkheid was op de schouders gelegd. Ook voor hem, die

deze dingen alleen van hooren zeggen kent, is het duidelijk dat zij tot het uiterste hunner krachten zijn gegaan, om de rijke bloesems voor iederen schadelijken invloed te beveiligen. Zoo zijn de zonen en dochteren hun leven lang voortgegaan met hunne ouders in van groote piëteit getuigende uitdrukkingen te herdenken, voornamelijk de moeder, maar zonder ooit den vader te vergeten.

De jaren gaan voorbij. Het eerste onderwijs op de school van G. Scheepmaker is genoten. De talentvolle knaap moet gaan studeeren, volgens moeders wensch en eigen verlangen natuurlijk in de theologie. Was grootvader ook niet predikant te Alkmaar geweest? Hij werd ingeschreven als leerling der Latijnsche school en volgde sedert September 1845 de lessen van den tweeden praeceptor J. J. Koning. Het tweede jaar kwam hij onder de leiding van Dr. Epkema. Het is der moeite waard na te gaan wie deze paedagoog geweest is. Mijn geachte ambtgenoot Dr. H. C. Rogge en mijn oude vriend Dr. Joh. Dyserinck hebben hunnen vroegeren leermeester, den leermeester ook van Nicolaas Beets en van de Rauwenhoffs, in dankbare herinnering gehouden. Bovendien ligt voor mij het boekje van Dr. H. de Veer, die in zijn *Toen en Nu*, Amst. 1877, Epkema als „Een kloek man" herdacht heeft. Ten tijde dat de oude Amsterdamsche Latijnsche school hervormd werd tot een Gymnasium, waarop de moderne talen de opperheerschappij met Latijn en Grieksch zouden deelen, — eene hervorming, die in Amsterdam later heeft plaats gegrepen dan in vele andere steden, eerst in het begin van 1847, — was Epkema aan de inrichting als praeceptor verbonden; maar in beginsel gekant tegen de nieuwe organisatie had hij zijne betrekking nedergelegd en eene bijzondere Inrichting voor voorbereidend Hooger Onderwijs geopend. Een groot aantal leerlingen der school, waaronder Pierson met zijne vrienden Uloth en Bryce bleven hunnen leermeester getrouw en keerden het

Gymnasium den rug toe. Epkema slaagde uitnemend. Terwijl andere onderwijzers de overige vakken moesten verzorgen, had hij de oude talen met den aankleve van dien voor zich gereserveerd. Een zeer beperkt aantal werd tegelijk onderwezen en dientengevolge was het hoofd der school met inspanning aller krachten den ganschen dag in het gareel. De Inrichting heeft gebloeid, zoolang het voormaals beruchte Staats-examen van kracht was. Nadat de toelating tot de Universiteit door Thorbecke gedurende zijn eerste Ministerschap zoo goed als vrijgegeven was, kon Epkema de concurrentie met het openbaar onderwijs op den duur niet volhouden en heeft hij zijne school gesloten, trouwens eerst op eenen tijd dat niets hem behoefde te verhinderen van de welverdiende rust te gaan genieten. Zoowel in zijne religieuse als in zijne staatkundige overtuigingen was hij een liberaal man, hetgeen dus toen wilde zeggen Thorbeckiaan; maar de opheffing van het Staats-examen heeft hij den staatsman nooit kunnen vergeven. Vóór al het andere was hij paedagoog. Hij had een bewonderenswaardig talent met opgeschoten knapen om te gaan. Dr. de Veer heeft menigen trek bewaard, die den man teekent. Laat er mij eenen bijvoegen, dien ik van Dr. Dyserinck vernam. Alle drie maanden werd bij de ouders der leerlingen eene quitantie aangeboden ter voldoening van het verschuldigde minerval. Eén leerling, vlug van geest, maar lui en onnadenkend en die zich al menige berisping op den hals had gehaald, brengt eenige dagen na het vervallen van den termijn de boodschap zijns vaders over, waarom de quitantie nog niet gepresenteerd is. „Zeg aan uwen vader," luidde het antwoord, „dat ik geen geld aanneem waar niets gepraesteerd is." De knaap voelde den angel; drie maanden later kon de quitantie worden geschreven.

Er bleef veel tijd voor eigen studie: dat was een cardinaal punt bij Epkema. De Woensdagen en Zaterdagen

waren geheel vrij en op de vier overige dagen was het aantal lesuren uiterst beperkt. Meermalen heb ik uitgesproken, dat iets dergelijks mijne volle sympathie heeft en, al zie ik wel dat overigens aan zulk eene tijdverdeeling bezwaren zijn verbonden, voor iemand als Pierson was die vrijheid louter winst. Het is belangrijk na te lezen, wat hij zelf gezegd heeft over „dien onvergetelijken Epkema," *Gids* 1893, I, p. 413: „voor wien wij zooveel eerbied en liefde hadden als slechts een jongenshart kan gevoelen. De grammatische regels van Latijn en Grieksch zijn ons altijd een gemoedskwestie gebleven. Als wij ons aan die regels vergrepen, deden wij hem zeer. Dan kromp zijn gezicht samen als dat van iemand, die ergens pijn gevoelt. Wij schaamden ons niet over onze onkunde, maar verweten ons altijd gebrek aan kieschheid, aan hartelijkheid. Hoe hadden wij er toe kunnen komen dien man dat verdriet aan te doen! Epkema doceerde niet de grammatica; hij was de grammatica. Het is ons destijds nooit recht tot het bewustzijn gekomen, dat zij reeds vóor hem bestond. En met dat al was hij volstrekt geen droog geleerde; veeleer éen gloed; altijd opgewekt; gaarne beelden gebruikende; en zij misten nooit hun uitwerking. Vlak voor het destijds nog zoo ernstig Staats-examen lazen wij Thucydides met hem, en onze wijsneuzigheid had tallooze bezwaren tegen de zinwendingen, tegen geheel de syntaxis van den Griekschen schrijver. Jongelui, zei Epkema, Thucydides is een gems. Epkema stond met een elleboog geleund op den schoorsteenmantel van zijn studeerkamer. Wij hadden toen nog geen van allen bergen gezien, veel minder steile rotsen. Het werkte machtig op onze verbeelding. Wij zagen de gems springen van het eene punt op het andere en ons zelf er achter om het dier te pakken." Evenwel had in deze jaren van voorbereiding Pierson nog niet den rechten smaak in de klassieke wetenschap. Zijn vriend Uloth bleef hem de baas en

eerst later gingen zijne oogen open voor de beteekenis dier kennis ook voor dit laatgeboren geslacht. Nog in den Studentenalmanak van 1853 geeft een niet al te best gelukt satiriek stukje duidelijk blijk van geringe ingenomenheid met philologisch-critische studiën.

Naast dezen eigenaardigen invloed van Epkema, was de tijd nu gekomen, waarin de knaap iets begon te vatten van de hoogheid der mannen van beteekenis, die hij in de ouderlijke woning bijna dagelijks ontmoette. Willem de Clercq was gestorven, voordat hij hem kon waardeeren. Maar ik denk nu aan da Costa. Wat de knaap had bijgewoond, had eenen indruk gemaakt, dien geene jaren konden uitwisschen. Hij heeft het zelf wereldkundig gemaakt, en dat is goed: want wist ik het alleen uit zijne mondelinge mededeeling, dan zoude ik waarschijnlijk huiverig zijn te openbaren, van welke indrukwekkende gebeurtenis hij de onzichtbare getuige was geweest. „In het logement van Heemstede," schrijft hij *Gids* 1893, I, p. 416, „scheidde een dunne wand het vertrek waar da Costa alleen en overluid bad, van het vertrek waarin de knaap logeerde. Hij was dus van zelf, en zonder eenige onbescheidenheid naar ik meen, getuige van iets zoo aangrijpends, als het leven niet licht ten tweedenmale oplevert. Uit de diepte dier edelste der zielen rezen kermende zuchten, half uitgesproken klachten en smeekingen, bange kreten. Voor den zoon van Israël die zijn Messias had gevonden, voor zijn apocalyptische verbeelding stond het ongeloof als de Antichrist, als de overste dezer afgevallen wereld, als de oude vijand en verleider, als de brieschende leeuw die rond ging, zoekende wien hij zou kunnen verslinden. Da Costa zag de opgesperde kaken. Dante kan de Hel niet duidelijker hebben gezien. En hij zag al de foltertuigen waarmede Satan den vrome de bekentenis wil afpersen: Leugen, leugen! het Evangelie een wespennest van fabelen! de hoogere wereld, inbeelding! de hei-

ligste liefde der ziel, zelfbedrog! want voor da Costa was er niets hoog in Hemel of op Aarde of het droeg dien éenen naam dien hij zegende met de dankbaarheid van den verloste."

Zulke indrukken zijn op zich zelf reeds onuitwischbaar, doch zij werden nog bevestigd door naderen persoonlijken omgang. Ik denk daarbij aan die verwonderlijk schoone bladzijde in *Intimis*, p. 35, waar wij lezen van den opgeschoten knaap die uren lang met da Costa was opgesloten in het schemerend studeervertrek, waar weldra niets meer zichtbaar was dan Bilderdijks hagelwitte buste, tot dat da Costa, na alles te hebben uitgestort wat hij op het hart had, zijne rechterhand op des jongelings schouder legde, en hem, ademloos luisterend, aanzag als vroeg hij hem: heb ik u nog niet gewonnen voor mijn Bilderdijk, voor mijn Bijbel, voor mijn Heiland, voor mijn God? Bij zulk eene samenkomst zal het, naar ik mij voorstel, zijn geweest, dat Allard zijn drie jaar jongeren broeder had medegebracht. Die jongere broeder — men weet dat het tegenwoordig de directeur der Heldring-gestichten te Zetten is — verhaalde het zelf op het Zutfensche kerkhof. Da Costa had de beide begaafde jongelingen ondervraagd en aangehoord; toen werd de geest vaardig over hem, den Ziener en Profeet. Aan elk van beiden voorspelde hij wat hem stond te wachten en welken weg hij zoude inslaan. En beiden zouden vrede hebben met die zoo ver uiteenloopende lotsbedeeling.

Alles heeft samengewerkt om den ongemeenen aanleg van den knaap op het veelzijdigst te ontwikkelen. Hij had ook het onschatbaar en zeldzaam voorrecht, dat hij nooit in zijne affecties heeft gewankeld. Er zijn verhoudingen, zoo innig en teeder, dat wij ze tot geen prijs willen blootstellen aan de onbescheiden blikken van vreemden. Maar op het gevaar af, dat ik de kieschheid beleedig van haar die hem het beeld van het „eerste lente-

zonnetje," maar ook van „de avondster" voor den geest riep, moet ik hier toch verhalen, dat de kinderjaren nauwelijks verstreken waren, of Allard had reeds opgemerkt, dat zijne tweede zuster eene vriendin had: Pauline Gildemeester. Niet zoo heel veel later, ik geloof nog vóór het vertrek naar de Universiteit, volgde de verloving en reeds in het begin van 1854 betrokken de nog niet eens meerderjarige jonggehuwden de vrijwillig gekozen, bescheiden woning te Leuven, die in *Intimis* zoo aanschouwelijk beschreven wordt. Twee-en-veertig jaar lang hebben die echtgenooten iedere vreugd en iedere smart gedeeld. Te zamen hebben zij de schamele Leuvensche gemeente bezocht. Te zamen in 1865 eene onzekere toekomst vol vertrouwen onder de oogen gezien. Te zamen in Heidelberg de fransche gekwetsten getroost en verpleegd. Te zamen genoten van hunne aangroeiende populariteit, zoolang zij te Amsterdam in de wereld verkeerden en hunne gasten ontvingen in de groote zaal van de artistieke woning op de Heerengracht. Te zamen zich verblijd in de ontwikkeling hunner kinderen, twee zonen en vier dochters. Te zamen Victor Hugo's kunst om grootouders te zijn op soms aandoenlijke wijze in practijk gebracht. Bij iedere gewichtige levensomstandigheid bespeur ik op den achtergrond het beeld der liefhebbende gade, die, toen het einde begon te naderen, den moeilijken tocht naar Italië ondernam om, altijd vergezeld van hare trouwe hulp, de derde dochter, zich ten slotte voor goed te wijden aan de verzorging van den thans hulpbehoevenden strijder op het afgelegen Geldersche buitenverblijf. Die Pierson dankbaar zijn voor de opwekking, die zij hem zijn verschuldigd, behooren indachtig te blijven, dat hij voor anderen zooveel heeft kunnen zijn, omdat in de intimiteit van den huislijken kring eene andere voor hem alles was.

Maar wij keeren terug tot de dagen toen Pierson nog

een knaap was. Zonder moeite stellen wij ons hem voor, zoo bij de lezingen van da Costa, als ook op de Zondagavondbijeenkomsten, veelal ten huize van den spreker zelven; weldra ook op de halfjaarlijksche *meetings*, die in het locaal op het Rusland onder voorzitting van Groen van Prinsterer werden gehouden. Da Costa gaf zich geheel in zijne beschouwingen over alles wat hem het dierbaarst was. De machtige indruk zijner vurige taal werd verhoogd en bevestigd door het gemeenschappelijk gezang, waarin Mevr. da Costa voorging, met hare onvergetelijke stem „de gedachte opwekkend aan het lied van den leeuwerik". Dan sprak da Costa een slotwoord en ik stel mij den jongen Pierson voor, stil en in zich zelven gekeerd naar huis gaande, mijmerende over den tijd dat hij de gemeente des Heeren zoude voorgaan in het gemeenschappelijk gebed. — Gelijk te verwachten was, heeft het Réveil slechts een kortstondigen bloeitijd gehad; maar die periode viel juist samen met de jaren, waarin het gemoed van den opgroeienden jongeling voor de mystiek het ontvankelijkst was. De beweging was niet aangelegd op een langdurig bestaan; maar onder de jongere aanhangers zijn zeker weinigen in hun innigst wezen door haar verheven karakter nadrukkelijker bepaald dan Pierson.

Weldra zoude hij met de buitenwereld op andere wijze in aanraking komen. Opzoomer had zijne Intree-oratie uitgegeven. 't Was in 1846 en de titel zelf: *de wijsbegeerte den mensch met zich zelven verzoenende*, geleek op eene uitdaging. Die redevoering was in alle kringen het gesprek van den dag. Vijftig jaren zijn sinds verloopen; in dien tijd zijn stellig meer dan twee honderd Intree-oraties uitgesproken en uitgegeven; maar niet éene heeft dergelijken weerklank gevonden. Prof. A. D. Loman, nu ook al ons ontvallen, herinnerde nog onlangs daaraan. Alles werkte mede, tot de taal toe, waarvan de redenaar zich bediend had. Opzoomer had ontdekt dat het Koninklijk Besluit

van 1815 hem vrijheid liet de voorkeur te geven aan de moedertaal. Mijn eigen exemplaar, uit die dagen bewaard, brengt mij de algemeene opgewondenheid weder te binnen. Er waren bewonderaars zoo goed als tegenstanders, maar geene onverschilligen.

„Elken Zaturdagmorgen kwam ik werken bij mijn vriend U. op de Brouwersgracht." Zoo schrijft Pierson en ik kan den aanvangsletter wel aanvullen: 't was Dr. C. E. B. Uloth, die zich dien morgen nog herinnert. „Voor gemeenschappelijke rekening hadden wij de Oratie aangekocht, die befaamde Oratie. Wij moesten er het onze van hebben. Natuurlijk begrepen wij er niets van. — Aan wien uitlegging te vragen? Ik durfde aan niemand vertellen, dat ik de Oratie onder mijn oogen, in mijn eigen handen had gehad. Het was mijn eerste geheim en mijn eerste mysterie. Doch de lust was wakker geworden om vroeg of laat van de wijsbegeerte meer te hooren."

Die vijftienjarigen begrepen er niets van: ik wil het wel gelooven. Maar toch zullen zij, denk ik, een oogenblik hebben stilgestaan bij deze woorden van Opzoomer: „Voorzeker, die zijne hulde alleen aan het verstand bewees, de vroomheid als het kenmerk van een kranken geest beschouwde, en voor de edele kracht, de heilige aandrift van het gemoed geen eerbied had, hij zou koud zijn als de ijsvelden, die zelfs de zonnegloed niet ontdooit. Ook de wijsgeer moet gloeien van liefde en verrukking, als hem de eeuwige waarheden voor den geest treden, en een hoogere wereld zich opent voor zijnen blik. Maar die hooge stemming van het gemoed mag geen regter worden op het gebied der waarheid." De redenaar had eenen toon aangeslagen, die zijnen jeugdigen lezer in het hart greep: dat moest Opzoomer te gemakkelijker en te natuurlijker afgaan, dewijl hijzelf eene zeer stemmige en religieuse opvoeding had genoten.

Een volgend jaar hoorde de nu zestienjarige Opzoomer

zelven, die eene lezing hield in *Felix Meritis.* Ook nu zal Pierson wel niet veel hebben medegedragen uit die voordracht, die zich bewoog op een terrein, dat hem vreemd was; maar hij was van iets anders getuige geweest, dat werkte op zijne verbeelding. In de ontvangkamer van *Felix* was da Costa, door het Bestuur uitgenoodigd, op Opzoomer toegetreden en had met eenen enkelen regel uit het Evangelie van Johannes (III : 3) zijn standpunt tegenover dat van Opzoomer geaffirmeerd. De knaap zal dit niet zelf hebben bijgewoond; maar da Costa was niet terstond naar huis gegaan. Hij zou den avond verder doorbrengen in den familiekring van zijnen vriend Pierson. Daar werd dat onderhoud met Opzoomer besproken en gecommentarieerd. Men jubelde in de beslistheid van da Costa's optreden, die eindigde met den slotzang voor te lezen van zijn *Vijf en twintig jaar:* Op 's Hemels wolken zal Hij komen, Die aan dien nacht een einde maakt!

En de knaap bewaarde al deze dingen, ze overwegende in zijn hart.

II

Wederom ging een jaar voorbij en de gedachte aan het Academieleven begon op den voorgrond te treden. Wij hebben mededeelingen van Pierson in zijne Herinnering aan Opzoomer. „Eén ding stond bij mij vast: als ik student werd, moest ik en zou ik naar Utrecht. — Het had vele voeten in de aard, maar het kwam er toe, en wel voornamelijk ten gevolge van de verzekering, die ik te goeder trouw aflegde, dat het geloof, waarin ik was opgevoed, niets van Opzoomers invloed of leer had te vreezen. Ik was innig daarvan overtuigd; en toch, naar ik meen, zonder mij aan eenige aanmatiging schuldig te maken. Ik durfde zoo boud spreken omdat ik destijds, — op den leeftijd waarop men immers het recht heeft radicaal te zijn, — de meening was toegedaan, dat de verdedigingsgronden, waarop het rechtzinnig christelijk geloof heette te rusten, niets beteekenden, en dit geloof, in waarheid en voor goed, alleen rusten kon op ons gevoel. In dat gevoel had ik onbegrensd vertrouwen. Hoe wist ik dat ik mijn moeder liefhad? Ik had haar lief. Hoe wist ik dat ik het rechtzinnig christendom liefhad? Ik had het lief. Wat vermocht een Opzoomer daartegen? Had ik te vreezen, dat hij mij ontrouw zou maken aan mijne kinderliefde? Welnu dan!"

Achttienjarige logica, die de ouders wel niet zal over-

tuigd hebben! Mij dunkt dat ik gehoord heb van roerende smeekbeden en bittere tranen; maar het besluit was niet te keeren. Het Staats-examen had voor de leerlingen van Epkema geene verschrikking en met den cursus 1849 werd Pierson ingeschreven als student aan de Utrechtsche hoogeschool. De oude heer Pierson zal bedacht hebben dat een enkel college bij Opzoomer betrekkelijk ongevaarlijk was, tegenover den grooteren waarborg, dien het theologisch onderwijs te Utrecht boven dat aan het kettersche Athenaeum aanbood. Er zijn mij ook allerlei trekken bekend, waaruit blijkt dat hij in tegenstelling met andere vrienden van het Réveil werkelijk een zeer liberaal man was. Den critischen geest had de zoon van zijnen vader geërfd.

Hier heb ik niets te verhalen van opbruisenden levenslust, vroeg verworven populariteit, van onbezorgde vroolijkheid. „De jongelui van Epkema," zegt hij zelf, „haalden geen farces uit en hadden er zelfs geen lust in." Aan de universiteit was hij evenzoo. Wij weten het door het getuigenis van Dr. L. H. Slotemaker, zijn medelid in de Redactie van den Studentenalmanak: „Reeds aan de Academie maakte hij op zijn vrienden en tijdgenooten een diepen indruk. Terstond werden ons zijn werkkracht en werklust openbaar. Zijn gezonde, diep gemoedelijke vroomheid. Zijn streng, zedelijk leven. Men zou zich in zijne tegenwoordigheid aan geen dubbelzinnige aardigheden wagen. Toch was hij volstrekt geen asceet. Maar het beste van het piëtisme zat hem in 't bloed. Hij sympathiseerde van harte met een vroomheid, die even ver was van stroeve rechtzinnigheid als van wereldsche lichtzinnigheid. Hij was een ernstige jonge man en verveelde niemand met zijn ernst." In later jaren heb ik hem wel eens hooren zeggen, dat hij wenschte in zijne jeugd wat jonger van hart te zijn geweest. Doch hoe kon het eigenlijk studentenleven hem aantrekken? Hij droomde al spoedig „van

niets anders dan van een Hollandsche dorpskerk en Hollandsche pastorie — met liefelijk toebehooren."

Het blijkt niet dat de propaedeutische en later de theologische lessen, die Pierson had te volgen, hem in bijzondere mate hebben geboeid. Wat hem bovenal belang inboezemde, was de dogmatiek; maar Prof. Vinke kon de man niet zijn, tegen wien hij opzag. Een artikel in *Tijdspiegel* 1882, III, p. 121, *van Oosterzee als kerkleeraar* getiteld, zal het ons toonen.

„Die dogmatiek had een zeer respektabel uiterlijk. Zij werd gegeven in min of meer klassiek Latijn. Zij heulde met geen enkelen filosoof en heeft nooit de bezoedeling van eenige theosofie ondervonden. Zij was in den vollen en eerlijken zin des woords een godsdienstig leerstelsel, dat voor zijn doen goed in elkander was gezet; een stelsel, dat zich in de allereerste plaats richtte tot het verstand; dat niets leerde zonder het ook te bewijzen; dat nooit een beroep deed, tot staving zijner uitspraken, op eenig mystiek gevoel. Wanneer men dat stelsel opgeschreven en van buiten geleerd had en dan verder geen oogenblik over de zaak nadacht, kon men de volkomen zekerheid hebben, dat er geen redelijker geheel van godsdienstige denkbeelden te vinden was dan de zeer gematigde orthodoxie van Prof. Vinke. Daarin werden „bewezen," en a priori, de goddelijkheid, de onfeilbaarheid, zelfs de integriteit of ongeschondenheid van den Bijbel; het bestaan van God, en zoo voort. En dat niet met de hartstochtelijkheid van iemand, die gelijk wil hebben maar met de kalmte van iemand, die weet, dat hij gelijk heeft. Vinke sprak langzaam; drukte gaarne op elke lettergreep; bracht bij meer stichtelijke gedeelten opzettelijk een kleine trilling in de stem; verontrustte zich evenmin over de aanvallen der Duitsche kritiek, als hij zich thans, in Utrecht, verontrust zou hebben over het bombardement van Alexandrië. En wanneer men dan, komende uit die atmosfeer van geloofsrust, waarin

Faust zelf niet meer gewanhoopt zou hebben, zich weder op het groote, ledige Domplein bevond in gezelschap van twee of drie natuurgenooten en hoogstens even zoovele volkomen inoffensieve viervoeten, dan was het den jongeling vaak, of New-York een mythe, het Duitsche denken een nachtmerrie en de eenige God, dien het de moeite loonde te dienen, Hypnos was!

Met deze satire van den vijftigjarige is in overeenstemming de zeer gedempte toon der dankbetuiging voor de ontvangen leiding in het voorbericht der dissertatie en trouwens ook wat hij in 1861 schreef in de *N. Jaarb. v. Wetensch. Theologie*, IV, p. 130. Maar volgens de toenmaals bestaande regeling had Pierson ook aanstonds Opzoomer te hooren. De eerste indruk was niet in allen deele bevredigend. Zijne nieuwsgierigheid was grooter dan zijne weetgierigheid. Hij hoorde altijd door van niets dan waarneming als uitgangspunt van alle wetenschap en vatte nog niet waarom op het volgen van de ervaring als de eenige leidsvrouw zoo krachtig werd aangedrongen. Dag aan dag hoorde hij de methode der wetenschap aanprijzen en ontvouwen, zonder zich eenig recht begrip van die methode te kunnen vormen. Hij liet zich inschrijven bij Donders voor de Anthropologie, bij Van Rees voor de Physica, bij Mulder voor de Chemie. Door de corypheeën liet hij zich eenigszins inwijden in de natuurwetenschap: hij heeft met dankbaarheid hun onderwijs herdacht, maar zij waren het niet, die de groote vragen zouden oplossen, die het gemoed van den jongen man bestormden. Andermaal keerde hij met eenigszins gerijpte krachten tot Opzoomer terug. Het wetenschappelijk bestaan werd voor hem in Opzoomer persoon; werd vleesch en bloed. Door zijne colleges, ja ook; maar toch bij uitnemendheid door zijnen omgang heeft de leermeester zijnen leerling gewonnen, zijnen oudsten, zijnen geliefdsten leerling en volgens het woord van Van der Wijck, dat men op zijn gezag

mag herhalen, zijnen geniaalsten leerling. Die toenmaals bekend was met Opzoomers jeugd, had den uitslag kunnen voorspellen. Hij was en is altijd gebleven eene zeer religieuse natuur. Het godsdienstig gevoel als kenbron der waarheid had hij tot geenen prijs willen missen. Uit den dampkring der mystiek bracht de wijsgeer zijnen toehoorder over in eenen dampkring van denken en onderzoeken, maar de ware aantrekkingskracht lag in zijne persoonlijkheid. Wij hebben diens eigen getuigenis: „Ik had die maagdelijke reinheid van gemoed bij hem wedergevonden, die in da Costa nauwelijks voor iemand kon verborgen blijven, en het natuurlijk deed vinden, dat te zijnen aanzien het woord edel van zelf op de lippen kwam. Nu Opzoomer mij dienzelfden indruk gaf, was er voor mij schier geen overgang, meende ik wel van meester, maar niet van leidsman veranderd te zijn." Het was werkelijk niet vreemd dat beide jonge mannen — Opzoomer zelf was destijds nauwelijks dertig jaar — zich tot elkander voelden aangetrokken. Hij die de geestelijke vader van zoovele moderne predikers is geworden, zag met welgevallen op zijnen oudsten voedsterling, die zich dankbaar heeft betoond, ook nadat hij zelfstandig was geworden. Zijne herinnering aan den hoogvereerden meester, *Gids* 1893, I, p. 413, is een sprekend gedenkteeken.

Wij kunnen met groote juistheid nagaan, welk beloop Piersons studiën hebben genomen, want er bestaat een verhaal van hem zelven uit het jaar 1863, *Richting en Leven*, p. 68 vlgg. van den tweeden druk. Laat mij die ontwikkelingsgeschiedenis verhalen, sterk inkortende, maar goeddeels met Piersons eigen woorden. Toen de poort der Academie voor hem open ging, was hij nog geheel en onverdeeld onder den indruk dien de opvoeding in de ouderlijke woning hem had gegeven. De piëtistische atmosfeer waarin hij was opgegroeid, had hem eenen voor zijne jaren zeldzamen ernst verleend. Hij begon een leven van

studie, d. w. z. zulk een leven als met zijnen innerlijken aanleg overeenkwam en waarin hij ook in de volgende levensperioden, blijkens zijn dagboek, bij toeneming bevrediging heeft gevonden. Die steelsgewijs gelezen Intree-oratie van Opzoomer was zonder spoor aan hem voorbijgegaan. Zijn oordeel was nog niet genoeg gerijpt om de diepte van de gedachten des jeugdigen Hoogleeraars te peilen. Al zijn streven was gericht op den evangeliedienst, waartoe hij zich moest voorbereiden. Ongeduldig wachtte hij het oogenblik af, waarop hij een wezenlijken aanvang zoude maken met de studie der theologie. Nog had hij het propaedeutisch examen niet afgelegd en reeds stak hij de hand uit naar een werk, dat hem meer dan eenig ander toescheen, zijn dorst naar christelijke kennis te zullen bevredigen. Het was het *Leven van Jezus*, beschreven door Prof. Van Oosterzee. Het boek werd gretig geopend, de Inleiding verslonden. Van dat oogenblik dagteekende hij eene verandering in zijn inwendig leven.

Niet onnatuurlijk. De Inleiding sprak hem over de echtheid der vier evangeliën en nu bleek hem voor het eerst, dat volgens den geleerden schrijver men in onzekerheid verkeerde ten aanzien van de authentie van enkele evangelische geschriften. Van welk der vier evangeliën staat, wel beschouwd, de echtheid boven alle bedenking vast? Zoo werden door deze Inleiding de eerste zaden van scepticisme in zijn gemoed uitgestrooid. Het was een vreemd en bang oogenblik, maar nog banger werd het hem, toen hij niet lang daarna bemerkte, dat het evenzoo gesteld was met al de geschriften van den Canon, en dat ook het begrip van een Canon van het Nieuwe Testament eene menschelijke uitvinding is. Van het Nieuwe Testament richtte hij zijnen blik op het Oude; maar de Inleiding van de Wette deed voor het Oude, wat de Inleiding van Van Oosterzee voor het Nieuwe Verbond had gedaan. Hij kon zijne oogen nauwelijks gelooven.

De gevolgtrekking lag voor de hand. Viel er omtrent de echtheid, bepaaldelijk der Nieuw-Testamentische geschriften, zooveel voor en tegen te redeneeren, wat bleef er dan over van het gezag van den Bijbel? De geschriften der Tubingsche school deden zelfs over de wording van het Nieuwe Testament een geheel onverwacht licht opgaan. Hij hoorde van eene Paulinische en eene Petrinische partij en boven die twee partijen van irenische gemoederen, die aan verzoening dachten en den vrede zochten. Wat zou de twintigjarige student kiezen uit al die verschillende gevoelens? Hij kon, hij mocht geen keuze doen; maar het absoluut karakter van den Bijbel, als van een onmiddellijk door God zelf gegeven boek, was voor hem onherstelbaar vernietigd.

Nadat de Inleidingswetenschap door hem was ingezien, ontsloot de ontwikkelingsgeschiedenis der christelijke leerstukken haar gevaarlijk archief. Daaruit bleek toch de waarheid van twee voor iedere onwankelbare rechtzinnigheid zeer noodlottige zaken. Het bleek hem vooreerst, dat onder orthodoxie volstrekt niet in alle tijden hetzelfde was verstaan, en vervolgens, dat ieder leerstuk zijne geschiedenis heeft. Zonderlinge ontdekking; hij deed haar aan de hand van Hagenbach en van Baur, reeds in zijn eerste theologische jaar. Doch wat is een goddelijk leerstuk, dat niet eene eeuwige waarheid behelst, maar eene geschiedenis heeft, een opkomst, een bloei, een verval?

Altijd verhieven zich nieuwe bedenkingen. Het was voor hem nog niet de vraag of dit of dat bijzondere leerstuk aanstootelijk was voor het redeneerend verstand, maar of de vruchten van het protestantsch christelijk geloof misschien een onbedriegelijke waarborg waren voor de werkelijkheid van hetgeen dat geloof behelst. Maar de onderlinge vergelijking der verschillende godsdienstige gezindheden bewees hem, dat het geloof zelf, onafhankelijk zoowel van de werkelijkheid als van de heiligheid

van zijnen inhoud, eene heiligende kracht bezit. Hij kwam dus telkens tot éénzelfde onzekerheid. Al de stellingen, die hij in zijne kindsche jaren had aangenomen, bleven voorloopig dezelfden; maar terwijl er vroeger achter elk dezer stellingen een rustpunt had gestaan, volgde er nu een vraagteeken, dat door niets en niemand kon worden uitgewischt.

Het zijn bange dagen geweest, die de jonge student heeft doorleefd. Is een geloof niet opgelegd, maar ons persoonlijk eigendom, dan maakt men zich door den twijfel van het verstand niet op eens los van dat geloof. Men is geloovig te midden van zijn ongeloof. Men twijfelt als in de tegenwoordigheid van God. Het hart dringt naar God en angstig vraagt men zich rekenschap van dien drang. Men twijfelt en is geneigd, God zelf zijn twijfel te klagen.

Ik vervolg Piersons eigen bekentenissen. In den aanvang, ik verhaalde het reeds, gaven de colleges van Opzoomer den student slechts teleurstelling. Altijd paragrafen en weder paragrafen over die empirische logica en over de ervaring en over de methode der natuurwetenschappen. Hij vond dat die logica er doodonschuldig uitzag. Ook de metaphysica gaf niet wat de student verwacht had. Al de godsdienststelsels werden achtereenvolgens ontvouwd met eene kalmte, die geene koelheid werd en zeker geene vooringenomenheid verried tegen den godsdienst of in het bijzonder tegen het Christendom. Hij had nu ook enkele natuurphilosophische colleges gehoord, maar dat onrustig, door allerlei twijfel bestormde hart was niet tot rust gekomen. Eindelijk werden zijne oogen geopend voor de beteekenis eener logica, die den mensch riep tot eene nauwkeurige beoordeeling van zijn kenvermogen en hem uitnoodigde nederig en bescheiden te zien, hoe ver hij met de hulpmiddelen, die hem verleend zijn, komen kan. De dorre paragrafen van voorheen verkregen van nu aan

voor hem geest en leven. De empirische logica leerde hem de erkenning van het goed recht van den godsdienst bouwen op eene nauwkeurige waarneming van de menschelijke natuur.

Het overige werd gedaan door de persoonlijkheid van Opzoomer zelven, die liefde en bewondering afdwong. Niet zeker; ook niet waarschijnlijk? werd nu de vraag. Ziedaar het bevrijdingswoord, dat de empirische wijsgeer uitsprak. Nu werd het onderzoek rustig, en de student kon hopen, dat het vruchtbaar zou zijn, want alles hing voortaan van getrouw en nauwlettend opmerken af. En het voorwerp dier opmerkzaamheid werd juist datzelfde godsdienstige leven, diezelfde innerlijke vroomheid, die reeds de liefde zijner kinderjaren was geweest. De weg was van nu aan zoo al niet gebaand, dan toch aangewezen.

Zoodra de denkbeelden van Pierson in dezen tijd eene zekere mate van afronding hadden gekregen, gevoelde hij behoefte om zijne overtuigingen uit te spreken. Van Augustus 1852 dagteekent eene op aansporing van Dr. Doedes ondernomen recensie van Dr. H. Martensen *die Christliche Dogmatik.* Zij is opgenomen in de *Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie* 1853 en onderteekend met Piersons initialen. Wij herkennen in dit opstel van den een-en-twintigjarige nauwelijks den Pierson van een later tijdvak. Deze jonge man heeft — 't zijn zijne eigen woorden — het ideaal eener dogmatiek lief: in 1875 sprak hij eenigszins anders. Hij keurt goed dat Martensen aandringt op de noodzakelijkheid van het christelijk geloof bij ieder die eene dogmatiek wil voortbrengen. Maar dit is de groote, alles beheerschende fout van Martensen, dat hij de noodzakelijkheid noch den oorsprong van het geloof heeft aangetoond. Ik laat de uitwerking van dit denkbeeld nu aan hare plaats. Het zij genoeg te herinneren dat ook Pfleiderer jaren later oordeelde dat bij

Martensen „dogmatisches Denken und phantasievolles Schauen sich verbinden zu einem romantischen Helldunkel, bei welchem nur der kritische Verstand leer ausgeht." Mij treft in dit werk van den student, die bezig is zijne dissertatie voor te bereiden, die zelfde geharnaste dialectiek, waardoor hij zich ook later onderscheidt. Vervalt hij niet soms tot spitsvondigheden? Ik zou het niet durven ontkennen, maar wil toch ook eerlijk uitspreken, dat niet alles in dit wijsgeerig vertoog mij even helder is. Begrijp ik de zaak wel, dan staat de recensent geheel op het in die jaren door Opzoomer ingenomen standpunt. Men veroorlove mij eene phrase af te schrijven, die kenmerkend is voor Piersons toenmalig gemoedsleven: „Ongelukkig de dogmatiek! die ter wille van een afgerond systeem de diepte van het godsdienstig gemoed niet kent, waarin de strijd ophoudt tusschen (?) datgene wat het verstand als de grofste tegenstrijdigheid verwerpt. Zoo God nergens handelde dan waar wij het Godewaardige, altijd naar onze zienswijze, aanschouwen, dan zou Hij al zeer zelden, ja bijna nooit zijn wil volbrengen. Neen, de geschiedenis der wereld, zij is de geschiedenis van de daden Gods." Weinige jaren later drukte hij zich anders uit. Wat wonder! Het zoude vreemder zijn, als hij den vollen wasdom onmiddellijk bereikt had. Op zich zelf is het reeds zeer merkwaardig, dat iemand op zoo prillen leeftijd tot werk van dezen aard in staat is; slechts zeer enkele uitverkorenen zouden het hem nadoen.

Lang heeft die studietijd niet geduurd. In 1853 was Pierson naar Leiden vertrokken, om Scholten te hooren en zijne dissertatie af te werken. De invloed der Leidsche dogmatiek heeft bij hem geruimen tijd nagewerkt. Ook hier als in Utrecht onderging hij de bekoring die van eene geniale persoonlijkheid uitging. Zeker was Scholten zijn tweede geestelijke vader, wien hij de hulde der dankbaarheid niet heeft onthouden. Scholten was het, die

Pierson leidde bij de studie der geschiedenis van de dogmatiek. Hij vulde de leemten aan, die de Utrechtsche faculteit had open gelaten. Evengoed als Opzoomer, had hij Pierson toegang gegeven tot zijn huis. „Ten volle," schreef hij zelf, „openbaarde Scholtens persoonlijkheid zich eerst in den omgang. Daarin vond men, en soms op hetzelfde oogenblik, den onwederstaanbaren Meester en den gevoeligen Vriend, noch als Meester, noch als Vriend licht te vergeten." Het is goed gezegd en volkomen juist; maar vergeleken met Opzoomer, is de invloed van Scholten slechts aan de oppervlakte van Piersons geest voorbijgegaan. Die da Costa vereerd had, kon Opzoomer aanhangen. Bij Scholten, dien ik persoonlijk slechts weinig gekend heb, ontbrak, zoo ik meen, het gevoel in geenerlei zin; maar het had toch eene ruime plaats overgelaten voor het koel wikkend en wegend verstand. Zeer dikwijls heb ik Pierson over zijne beide leermeesters hooren spreken; maar er was eene tastbare nuance. Prof. Van der Vlugt beschrijft op de hem eigene aanschouwelijke wijze, hoe Scholten zijne toehoorders wist tot zich op te heffen, „wanneer hij hun den Al-Éene aan het werk toonde, erkenbaar zich ontvouwend in een geestelijk heelal, ons „kwaad" slechts kennend als eene mindere volkomenheid, ons „goed" beoogend als zijn doel, — wanneer hij daarna nog den loop ging monsteren van 's menschen denken, zijnen hoorders het gaf te tasten, hoe er alle lijnen als uitliepen in het erkennen van dien God, Dien hij zoo juist hun had verkondigd." Zoo iets zal ongetwijfeld indruk hebben gemaakt op Pierson; maar, naar ik mij voorstel, bleef toch altijd doorklinken het indrukwekkend woord van Opzoomer: „maar de zonde bestaat." Het verschil komt duidelijk aan het licht in de brochure van 1867: *Gods wondermacht en ons geestelijk leven.* Naar de woorden van la Bruyère zich vergelijkende met „ces enfants drus et forts d'un bon lait qu'ils ont sucé,

qui battent leur nourrice," had Pierson zijne bezwaren ontwikkeld zoowel tegen de leeringen van Scholten als tegen die van Opzoomer. Maar er is groot verschil van toon. Ik geloof niet dat de laatste iets heeft geantwoord; zoo het geschied is, zal het binnenskamers hebben plaats gegrepen. De wel wat stekelige aanmerkingen op Scholten werden door dezen onderhanden genomen in een opstel in den *Tijdspiegel* 1867, I, p. 607, dat van niet geringe geraaktheid getuigt. Met Piersons verweerschrift in *de Nederlandsche Spectator* van dat jaar, p. 203, wordt de strijd afgebroken. De geslagen wonden genazen, maar de likteekenen bleven.

In Februari 1854 volgde de promotie met eene dissertatie *de Realismo et Nominalismo*, waarover wij thans moeten spreken.

Laat ik het maar dadelijk rondweg zeggen: deze verhandeling is mij tegengevallen. Wanneer ik niet wist wie de schrijver was, zoude ik zulk een proefschrift zonder bedenken onder de zeer goede rekenen. De meerderheid der dissertaties van vroeger en later tijd, die mij bekend zijn, is zeker heel wat oppervlakkiger en vluchtiger bewerkt. Maar ik had gehoopt, dat deze pennevrucht reeds eenigen voorsmaak zoude geven van wat Pierson later zoude leveren, dat zij voorzien zoude zijn van dien onmiskenbaren stempel, waaraan de geesten van buitengewonen aanleg herkend worden. Daarin ben ik evenwel teleurgesteld. Al dadelijk zijn er twee dingen, die het genot der lectuur bederven: het legio zinstorende drukfouten en de zeer middelmatige Latiniteit. In later jaren heb ik Pierson bij promoties herhaalde malen Latijn hooren spreken. Bij zulk eene gelegenheid was zijne taal als men van hem mocht verwachten, vloeiend, zuiver, zelfs elegant. Blijkbaar had hij de studie van het Latijn bijgehouden en vele goede schrijvers gelezen, niet het minst de philosophische werken van Cicero. Maar wat

ons hier wordt voorgelegd, is een barbaarsch jargon, dat Epkema pijnlijk zal hebben aangedaan. De jeugdige doctor vleit zich ergens dat hij zich bedient van eene *purior Latinitas:* ik voor mij geef de voorkeur aan het Parijsch-Latijn der scholastieken, die wel schermen met *quidditas* en *socratitas* en *aseitas*, maar zonder inspanning zich gemakkelijk bewegen in de wijde plooien van het ouderwetsch gewaad.

Doch ook de inhoud is mij niet geheel naar den zin. Wanneer ik bedenk dat de schrijver eerst vier jaar te voren zijne Academische studiën had aangevangen, dan moet ik mij wel verbazen over zijne uitgebreide lectuur en over het gemak, waarmede hij zich beweegt in die vreemdsoortige wereld van spitsvindige haarkloverijen; maar als niet alles mij bedriegt, is het meerendeel kennis uit de tweede hand. Hij heeft vlijtig gelezen wat in later tijd over de scholastieken het licht heeft gezien; maar het blijkt mij niet, uit oorspronkelijke citàten, dat hij de veelbladige folianten dier denkers zelven heeft geraadpleegd. Somwijlen moeten wij tevreden zijn met een mager excerpt uit de beweringen zijner zegslieden. Aan het omvangrijk onderwerp is te weinig tijd besteed. Ik word overstelpt door eenen stortvloed van eigennamen, maar bekom geen overzicht. Wat kan het mij schelen of deze of gene realist of nominalist was, wanneer ik overigens over den man niets wetenswaardigs krijg te hooren? Het vraagstuk over de verhouding van het Algemeene tot het Bijzondere — want daarover loopt de strijd — wordt ons niet of nauwelijks in zijne blijvende en ingrijpende beteekenis voorgesteld. Nominalisme, Realisme, Conceptualisme: voor den lezer blijft alles één: de kranke pogingen van menschen met een verward brein.

De doctorandus had een onderwerp gekozen, veel te moeilijk en te uitgebreid voor de enkele maanden die hij aan die studie kon wijden. Hij had zich moeten be-

palen tot Abélard, wiens conceptualisme hem het meest toelacht. Later heeft hij schitterend revanche genomen. De eerste tweehonderd bladzijden van het derde deel der *Geschiedenis van het Katholicisme* behandelen hetzelfde onderwerp. Maar wat verschil! Vooreerst heeft Pierson thans blijkbaar de oorspronkelijke bronnen geraadpleegd. En wat nog ruim zoo belangrijk is, hij heeft den tijd genomen om zijne aanteekeningen te verwerken. Het aantal eigennamen is belangrijk ingekrompen; maar de hoofdfiguren die nu alleen overblijven, worden met zorg geteekend, zoodat zij duidelijk in hunne eigenaardigheden voor den geest komen te staan. Eerst hier geraken wij tot het besef, dat de strijd een onderwerp geldt van beteekenis, ook voor onzen tijd. Thans volg ik met belangstelling de verschillende phasen van het geding. Zoo wensch ik te wijzen op wat wij nu vernemen van den laatsten strijder, den Nominalist Willem van Occam, die ten slotte de overwinning behaalde, nadat jaren lang de zege der Realisten zoo goed als onbetwist was geweest. Maar boven alles heeft Pierson nauwkeuriger kennis gemaakt met Thomas Aquinas, eene kennismaking die hij blijkens zijn geschrift over Kalvijn lang daarna heeft voortgezet, nog voordat deze op nieuw werd voorgesteld als de hoeksteen van het katholiek wijsgeerig denken. „Het is bemoedigend te zien, dat onze eerste schrijvers hunne kunst hebben moeten leeren," zegt Pierson ergens, denkende aan da Costa en Groen van Prinsterer. Ik zie nu dat het ook van hem zelven geldt.

III

Op den 19^den Maart 1854 deed Pierson zijne intrede als predikant te Leuven en hij is aldaar gebleven tot September 1857. Wij zijn omtrent die jaren tot in bijzonderheden onderricht door zijn *Intimis*, dat wellicht van al zijne geschriften de meeste lezers heeft geteld en nog in 1881 een vijfden druk beleefde. Menigeen zal zich toenmaals over die vrijwillige ballingschap hebben verbaasd, doch daartoe was geene aanleiding. De Leuvensche gemeente, eene echte gemeente in de verstrooiing, had voor het minder aanzienlijk gedeelte harer leden dringend behoefte aan iemand die Vlaamsch, of althans Hollandsch, verstond. Voor de andere fractie was Fransch de aangewezen taal, terwijl de omgangstaal met de engelsche kolonie, die blijkbaar een niet onbelangrijk gedeelte der kosten betaalde, noodwendig het Engelsch moest blijven. Men zocht bovendien iemand die, in overeenstemming met de wenschen dier leden, geen bezwaar maakte tegen eene fransche vertaling van de anglicaansche liturgie. Aan al die uiteenloopende eischen kon niet licht iemand behalve Pierson voldoen. Sedert zijne jeugd was hij in veelvuldige aanraking geweest met de franschsprekende Zwitsersche predikanten, die het Réveil naar Amsterdam hadden overgebracht en tevens had hij geruimen tijd den

dagelijkschen omgang genoten van den engelschen predikant bij de presbyteriaansche gemeente te Amsterdam, Dr. Jamieson, die, als ik mij goed herinner, hem ook de eerste beginselen van het Grieksch had onderwezen. Dat de gemeente hem begeerde, die reeds in Juli 1850, dus op negentienjarigen leeftijd, tweemaal te Leuven in het Fransch, met instemming der hoorders, gepredikt had, is dus natuurlijk. Evenzeer vind ik het volkomen verklaarbaar, dat Pierson het beroep, hetwelk reeds in September 1853 op hem was uitgebracht, heeft aangenomen, alhoewel hij spoedig genoeg heeft ingezien, dat zijne talenten niet volkomen pasten voor die bont geschakeerde omgeving. Hij verlangde in dien tijd niets liever dan herder en leeraar te zijn en behoefde zeker niet te wanhopen, dat hij de uitverkorene zou worden eener hollandsche dorpsgemeente. Maar hij was ook de groote vereerder van Scholten en Opzoomer en, ofschoon de strijd der orthodoxie tegen de modernen nog niet was aangevangen, denk ik toch dat het hem aangenaam was, voor eene gemeente te kunnen werken, die, als zijnde buiten ieder kerkelijk verband, zijne vrijheid van beweging door geenerlei reglementen, van welken aard ook, aan banden zoude leggen. En wat de hoofdzaak was: bedrieg ik mij niet geheel in hetgeen ik tusschen de regels meen te lezen, dan wilde hij wel eenige jaren in eene katholieke omgeving doorbrengen, ten einde het katholicisme, hetzij van den goeden, hetzij van den kwaden kant, met volledige onpartijdigheid aan het werk te zien. In geen geval had het Réveil van hem eenen verklaarden tegenstander der Moederkerk gemaakt. Er waren integendeel zeer belangrijke punten van aanraking. De mystiek voelt zich in de Protestantsche kerk veel minder goed te huis.

Het is geheel overbodig het diep doordachte, fijn gestileerde boekje te excerpeeren: ieder kent het. Wij zien den pastor onverpoosd aan het werk, eerst om het Vlaam-

sche, daarna om het Anglo-Waalsche gedeelte zijner kudde rondom zich te verzamelen. In de schildering is eenige verdichting, maar toch in bescheiden mate: niet weinige personen zijn naar het leven geteekend. Het schijnt dan ook vast te staan, dat evenals een schilder zijn model, een schrijver, zal hij slagen in dergelijk soort van literatuur, al wat hij heeft ondervonden en waargenomen op den voet moet volgen. Ook Westmaas weet dat bij ondervinding. Wij gaan met Pierson mede als hij predikt in arbeiderswoningen en boven de gelagkamer van eenen liberalen herbergier. In grooter plaatsen, te Mechelen, te Gent wacht hem een uitgelezener gehoor en te Brussel houdt hij in de Protestantsche hoofdkerk voordrachten over wijsbegeerte en christendom. Aldaar moet het Belgisch Voltarianisme worden bestookt; de schamele gemeente te Leuven had andere behoeften. Is die tijd van voorbereiding ook een tijd van eene voor anderen zegenrijke werkzaamheid geweest? Wie zal het bevestigen? Wie zal het ontkennen? Maar wel is het merkwaardig, dat na een veertigtal jaren de familie op den Velhorst nog eenen brief ontving van de Joséphine, die wij uit *Intimis* kennen.

In dit boekje is niet alles van gelijke waarde: men vergunt mij dit oordeel over eenen jongelingsarbeid openhartig uit te spreken. Bovenaan staan de keurig beschreven gesprekken met Theodoor en den rector van het Jezuïetengesticht. Hooge ernst gaat den jeugdigen prediker het best af. Ook bij de smalle Vlaamsche gemeente is hij op zijne plaats: hij heeft hart voor die misdeelden. Maar ik mag geene belangstelling veinzen voor vader Middleton en hoe die Engelschen verder heeten. Ook zij zijn — ik weet het — goeddeels naar het leven geteekend; maar zij blijven in het geheugen niet hangen. Wij slaan het blad om en zijn hen reeds vergeten.

„Eene pastorie in den vreemde" was de oorspronkelijke

titel, die van den eersten druk. Men vergelijkt onwillekeurig Mastland-Westmaas met Wallain-Leuven, van Koetsveld en Pierson. Ik zie in beiden gelijke zucht om de verstrooide schapen rondom den Goeden Herder te verzamelen; maar verder gaat de overeenkomst niet. Van Koetsveld preludeert op zijne *Godsdienstige Novellen*; wanneer hij zich nederzet om te verhalen van zijne pastorale werkzaamheid is hij in zijne kracht. Pierson, evenals Busken Huet in de overeenstemmende periode van zijn leven, wil ook herder zijner gemeente zijn, meer nog dan leeraar. Maar afgezien van hunne moderne theologie, die hier eigenlijk niets ter zake doet, voelen zij zich bij wildvreemden, hetzij armen of rijken, niet recht op hunne plaats. Zij missen de vereischte onbevangenheid. Het huisbezoek is een taak met blijde ingenomenheid aanvaard; maar het is en blijft tijdroovend. Huet leidt weldra een kluizenaarsleven en Pierson is wel toegankelijker: zijn leven lang is ieder hem hartelijk welkom, van wat stand of leeftijd ook, die in eigen persoon of door een brief, zijnen raad, hulp of vertroosting komt inroepen; maar op gevorderden leeftijd, als hij zich geheel vrij gevoelt, neemt hij steeds minder deel aan het gezellig verkeer. Des zomers geniet hij van de natuur, o ja: die laan van Rozendaal is prachtig, maar een interessant gesprek met een vertrouwd vriend moet er bij komen. Zoo worden geene novellen of reisbeschrijvingen voorbereid. Het is goed dat de gaven verschillend zijn.

De ernstig verlicht-geloovige Haagsche prediker heeft een open oog voor den comischen kant der dingen. Sommige zijner geestigheden prenten zich terstond in het geheugen. Ook Pierson weet voortreffelijk wat humor is, het evenwicht van scherts en klacht zoo als hij het ergens noemt, of ironie zonder bitterheid, gelijk het elders heet. Maar geestigheden moet hij zoeken: zij bieden zich niet uit zich zelven aan, zoo als bij Huet. Eigenlijk is het comische —

ik spreek niet eens van het comieke — hem tegen de borst. Men ziet het niet, beweert hij, zonder eene zekere bekrompenheid van geest. Volgens hem is de comedie een laag genre, dat hij uit een letterkundig oogpunt kan waardeeren, maar dat hem zelven geen eigenlijk aesthetisch genot geeft. In *Intimis* moet dit ieder treffen. Het bevat een zeker aantal dusgenaamd geestige bladzijden; doch ze zijn de zwakste van het boekje. Die luim gaat den schrijver niet natuurlijk af: hij speelt eene rol. Men herkent eenen huichelaar aan zijne vrome stichtelijke toespraken; maar niet minder zeker betrappen wij in den ernstig denkenden man die voorgewende luchthartigheid. Het is eene fout, die thans ieder kan waarnemen; maar voor veertig jaar maakte de smaak van het publiek dit moeilijker. Pierson besprenkelde gaarne zijne voordrachten met Attisch zout van de fijnste qualiteit; met de grovere soort wist hij niet zoo goed om te gaan. In dit opzicht staat hij weder dichter bij Geel.

Bespiegeling, *Gezag en Ervaring* is de titel der wijsgeerig-geschiedkundige proeve, die in Leuven werd geschreven. Ik zal mij daarbij niet lang ophouden, want weinige jaren later heeft Pierson zelf zijne denkbeelden tot grootere mate van rijpheid gebracht en uiteengezet in *Richting en Leven*. Gelijk de titel reeds te kennen geeft, verwacht hij in dezen tijd alles van het tooverwoord, dat hij uit Utrecht had medegebracht: de ervaring. Ja zelfs werd Pierson eenigermate beschouwd als de officieele *interpres* van Opzoomers denkbeelden. De lezer die bedenkt dat dit boek door den auteur op 24-jarigen leeftijd werd opgezet, moet zich wel verbazen over de denkkracht, die zich reeds op zoo jeugdigen leeftijd openbaart; ook zal hij in de resultaten, waartoe het onderzoek geraakt, niet weinig vinden waarmede hij zijn voordeel kan doen; maar de hoofdstrekking blijft aan ernstige bedenking onderhevig. Hooren wij den schrijver zelven, dan komt zijne zienswijze hierop neder:

„Wanneer wij een blik werpen op de richtingen, die de menschelijke geest, op het gebied van wetenschap, kunst, zedelijkheid en godsdienst genomen heeft, wordt het ons weldra duidelijk, dat zij zich in drie verschillende laten onderscheiden. De eerste richting is die, waardoor de mensch in zijn denken, voelen, willen of handelen geheel *willekeurig* meent te werk te kunnen gaan. De tweede richting is die, waardoor alle willekeur gebreideld en onbeperkte *dwang* uitgeoefend wordt. Door de derde richting eindelijk wordt willekeur zoowel vermeden als dwang, en ontstaat *zelfstandigheid.*

„Deze drie richtingen op het door ons aangewezen vierderlei gebied, geschiedkundig en wijsgeerig na te gaan, is het doel, dat wij met dezen arbeid ons voor oogen hebben gesteld.

„Het zal ons bij dit onderzoek blijken, dat willekeur de grootste onveiligheid baart; dat de dwang, bestemd om willekeur op te heffen, ook niets meer dan veiligheid kan opleveren; dat de derde richting, die ware zelfstandigheid doet ontstaan, ook ware zekerheid aanbiedt."

De onveiligheid der bespiegeling, de veiligheidsmaatregelen van het gezag, de weg tot zekerheid door middel der ervaring, aangewezen achtereenvolgens op het terrein der wetenschap, der kunst, der zedelijkheid en van den godsdienst: ziedaar de twaalf paragrafen, waarin deze proeve verdeeld wordt.

Als ik het wel heb, is het hoofdbezwaar tegen Piersons theorie met juistheid en onpartijdigheid uiteengezet door Mr. P. A. S. van Limburg Brouwer, in *de Gids* 1856, II, p. 52. Deze is niet karig met zijnen lof toegezwaaid aan sommige gedeelten van het betoog: inzonderheid aan de negatieve en afbrekende gedeelten. Ik neem dien lof gaarne over, ofschoon ik voor mij moet bekennen dat niet weinig, vooral in de beide eerste hoofdstukken, mij alles behalve helder is geworden. Pierson bouwt voort op zijne disser-

tatie: de Bespiegeling, zooals hij die opvat, wordt in verband gebracht met het Realisme der Scholastiek; het beginsel van Gezag met het Nominalisme: ik erken dat mij die analogiën niet duidelijk zijn; doch het zij zoo. Gaarne ga ik met van Limburg Brouwer mede, als hij beweert, dat het begrip Ervaring niet nauwkeurig bepaald is en Pierson zijns ondanks zelf hulp gaat zoeken bij de Bespiegeling, die hij zoozeer had veroordeeld. Pierson is, hooren wij, op het voetspoor van Opzoomer, een idealist in zijn hart. De titel zelf der recensie: *Een bespiegelend empirist*, klinkt als eene ironie. Doch nemen wij eenvoudig de laatste bladzijde van dit boek, thans vergeten, ofschoon het in zijnen tijd heel wat pennen in beweging bracht: „De geloofszekerheid," zoo lezen wij, „is het, die tot het hoogste in staat stelt, die bergen uit het hart der zee weet te verzetten, die de gerechtigheid leert oefenen, die de muilen der leeuwen toestopt, de kracht des vuurs uitbluscht, de scherpte des zwaards doet verstompen. Het is de zekerheid, die vasthoudt aan God als aan den onzienlijke; die in den vlekkeloozen Eengeborene, vol van genade en waarheid, het beeld van den Vader in de hemelen aanschouwt; die in de vriendelijke uitnoodiging van zijn troostend Evangelie de stem hoort ruischen: God is liefde; het is de zekerheid, die van het dagelijksch brood met kinderlijken eenvoud tot den Oneindige durft spreken en met diepen ootmoed zijne genadige vergeving inroept over zooveel schulden en zonden. Het is de zekerheid, die de aardsche woning met gerustheid ziet afbreken en reeds de tinnen ziet glanzen van het heerlijk huis, niet met handen gemaakt, maar eeuwig bij God in de hemelen. Het is de zekerheid eindelijk, wier glimlach de rustelooze wereldloop niet verstoort en die door den nacht van zonden en ellende reeds den dageraad ziet schemeren van den dag, waarop God alles zal zijn in allen." Deze bladzijde, het laatste accoord dat wordt aangeslagen, is

zeker niet afgestorven aan de lyriek. Wij kunnen den krachtigen toon waardeeren. Wij kunnen het geloofsvertrouwen, dat uit die woorden spreekt, benijden. Wij zullen ten slotte zonder voorbehoud erkennen, dat wie op zoo jeugdigen leeftijd zoo iets kon ontwerpen, tot grooter dingen bestemd was. Maar wat heeft die verzekerdheid des geloofs te maken met de wijsbegeerte der ervaring? Wij weten intusschen dat Pierson later in velerlei opzichten den inhoud van dit geschrift, hetzij stilzwijgend, hetzij uitdrukkelijk heeft herroepen.

Wat door de dissertatie in haar Latijnsch gewaad nog eenigszins omsluierd werd, kon nu niet langer verborgen blijven. Pierson had zich ondubbelzinnig laten kennen als den trouwen volgeling van Opzoomer, tegen wiens leerstellingen niet genoeg kon gewaarschuwd worden. Dat een jong mensch, van wien men in de kringen van het Réveil zoo groote verwachtingen had gehad, moest overloopen naar het vijandelijk kamp! Alle nuancen der orthodoxie traden tegen hem in het krijt. Met onbedriegelijk instinct voelde men uitnemend hoe gevaarlijk de verkondigde stellingen waren. De schrijver deed eene grievende ervaring op, die hij kort daarop zelf heeft beschreven in *Intimis:* „Dat waren dagen, dat waren nachten van verdriet. Het regende ellenlange brieven met veel jeremiaden en niet veel argumenten. Het regende recensiën, waarin ik nu eens op luimigen, dan op kerkelijken toon werd terechtgesteld. „Ik was een vijand des kristendoms geworden." — Goddelijk kristendom, uw vijand! Vroegere bekenden schreven mij niet meer *Amice*, maar *Mijnheer*, en hadden zij bij vergissing een *uw br.* onderteekend, de *b* was vóór de afzending in een *v* veranderd. Uw broeder was te intiem, uw vriend fraai genoeg. Op kondoleantiebrieven kreeg ik per omgaande antwoord, dat men weigerde door mij getroost te worden. Kortom: Herr Doctor had van iedereen de les te hooren. Alsof ik er

mijne gedachten nooit over had laten gaan, werden mij allerlei zaken onder het oog gebracht, waarvan ik toch de plechtige verzekering had kunnen geven, dat zij mijn gansche hoofd vervulden. „Herr Doctor wurde katechisirt," een lange, een treurige, een onvruchtbare katechisatie, waaruit ik alleen geleerd heb te vragen of, zoo België Roomsch is, Holland reeds Protestantsch mag heeten. — Oude kennissen hadden mij den rug toegekeerd, en — scheiden doet pijn."

Het bedoelde boek verscheen in September 1855, doch de bittere ondervinding deed den moed des schrijvers niet wankelen. Reeds in het begin des jaars had hij een paar boekbeoordeelingen opgesteld voor de *Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie.* Zeer spoedig daarna vatte hij het plan op zelf een tijdschrift uit te geven onder den titel van *Godgeleerde en Wijsgeerige Opstellen.* De enkele afleveringen die het licht hebben gezien, zijn in 1857 tot één boekdeel vereenigd en de serie is daarmede gesloten, dewijl de verzamelaar was opgetreden als mede-redacteur der *Nieuwe Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie.* Bovendien was de medewerking van anderen slechts onbeduidend en het ging toch niet aan, dat één redacteur zoo goed als het gansche gebied der theologie voor zijne rekening nam. Bij het doorbladeren kan ik kortere verslagen en mededeelingen zonder aanmerkelijke schade verwaarloozen. Het terrein van den strijd tegen de ethisch-irenischen is later verplaatst. Mijne aandacht werd inzonderheid getrokken door een opstel over Loyola en de Jezuïeten, hetwelk breed was opgevat en blijkbaar bestemd was om tot zekere uitgebreidheid uit te dijen, doch niet voltooid werd. Wij weten uit *Intimis* dat de Leuvensche predikant toegang had tot de bibliotheek van het Jezuïetencollege: hier komt het aan den dag, welk gebruik hij van de verleende vergunning heeft gemaakt. Ik denk dat de spoedig gevolgde verplaatsing naar Rotterdam eene der oorzaken

is geweest, waardoor Pierson verhinderd werd zijne taak af te maken. Hij had zijne bronnen verzameld, maar stellig jaren noodig gehad, om alles naar den eisch te verwerken.

Een ander uitvoerig stuk, dat de aandacht verdient, heeft tot titel: *Historisch-kritische beginselen. Inleiding tot eenige psychologische studiën over de Evangeliën.* In hoofdzaak vernemen wij welke bezwaren Pierson tegen de Tubingsche critiek meende te moeten aanvoeren. Het standpunt waarvan hij uitgaat, is zuiver anti-supranaturalistisch, doch overigens lijdt hij nog aan zekere halfheid. De scherpzinnigheid der bewijsvoering zal later niet worden overtroffen; de schrijver vertoont zich reeds als eenen volslagen meester in het debat; maar hij staat klaarblijkelijk onder den invloed van zekere vooropgezette meeningen. Hij is vast overtuigd dat de critiek hem lichtelijk in staat zal stellen uit de Evangeliën, zelfs uit het Evangelie van Johannes, de zuiver historische bestanddeelen uit te monsteren. Niet het minst moet de psychologie hem tot leidsvrouw zijn. Aan een voorbeeld, nam. het gedrag van Herodes ten opzichte van Johannes den Dooper, wordt dit met uitvoerigheid aangewezen. De harmonistiek heeft voor den scherpzinnige bijwijlen iets verleidelijks. Later zoude Pierson dezen weg niet meer hebben betreden. Van hier is een geweldige afstand tot het negende hoofdstuk der *Verisimilia*, waarover wij beneden zullen handelen. Doch ik verwonder mij daarover niet. Men bedenke dat het opstel van 1856 dagteekent. De moderne theologie bevond zich in die jaren in eene ontwikkelingsphase en Pierson stond met zijne opvattingen vooraan. Anderen zouden eerst veel later de hoogte bereiken, waarop hij zich nu reeds bevond. De bestrijding van Prof. Doedes in de *Nieuwe Jaarboeken van Wetenschappelijke Theologie* 1858, schijnt mij weinig afdoende en verklaart alleen de verwijdering, die in volgende jaren tusschen beide geleerden gerezen is. Hij werd kort daarop in hetzelfde Tijdschrift door Pierson

zelven mijns inziens zegevierend wederlegd onder den titel: *Lichtgeloovigheid of kritiek?* Ik vind het niet vreemd, dat deze voor een deel verouderde verhandelingen thans vergeten zijn; maar wel is het jammer, dat daarmede ook vergeten zijn de beminnelijke gemoedsuitingen, die men uit die opstellen zoude kunnen bijeengaren. Aldus bijv. die vrome ontboezeming, die men p. 200 nauwelijks zoude verwacht hebben.

In éen opzicht zal de lezer van dezen bundel verbaasd staan: de stijl is noodeloos wijdloopig en mist nog geheel die bekoorlijke frischheid, waardoor Piersons latere geschriften zich onderscheiden. De weg dien hij heeft afgelegd, is merkwaardig genoeg. Men pleegt aan den ouderdom te verwijten, dat hij ongemerkt lang van stof wordt. Hier hebben wij het voorbeeld van eenen jongen man, die nog van geen besnoeien weet. Daarentegen kenmerken zich zijne latere werken, *Hellas* bijv., door eene veelzeggende kernachtigheid, die van den lezer zekere inspanning eischt en op het punt is in duisterheid te ontaarden. Deze opmerking bewijst reeds op zichzelf, dat het Pierson allerminst ontbrak aan zelf-critiek. Hij waarschuwt zijn levenlang anderen om niet te veelvuldig tot zichzelven in te keeren en de roerselen van eigen hart te onderzoeken. De beteekenis van dien raad is eenvoudig, dat hij bij zichzelven de neiging waarnam om zich in onvruchtbare zelfbespiegeling te verliezen. Hij voelde dat hij die neiging uit zijne kindsheid had behouden en onderstelde stilzwijgend een algemeen menschelijk verschijnsel op het spoor te zijn.

Reeds in deze levensperiode is Pierson aan het Réveil ontgroeid. Hij gedenkt die beweging met dankbaarheid. De herinnering kleurt zijne levensbeschouwing. Maar hij is geheel doordrongen van Opzoomers leer en hij is de gehoorzame volgeling van Scholten op het gebied der dogmatiek. In *Intimis* dringen die denkbeelden door alle

poriën naar buiten. Maar die voor veertig jaar dit boekje gansch onbevooroordeeld had kunnen lezen, zou, meen ik, gevoeld hebben, dat de auteur niet geschapen was om zich in eenig gareel te laten vangen, doch eerst op zijne plaats zoude zijn, als hij eenen werkkring had gevonden, waarin hij, vrij van alle beperking, door woord of door schrift zijne denkbeelden zoude kunnen mededeelen aan het Nederlandsch publiek. Dit talent zoude zich eerst ongehinderd ontplooien, als men het verplaatste van den kansel op eenen Academischen leerstoel. Toen de enge ruimte der Leuvensche omgeving den jeugdigen prediker begon te benauwen, opende zich voor hem het ruimer tooneel in de Rotterdamsche koopmanswereld, waar hij, niet het minst door wrijving met zijnen ambtgenoot Réville, zijne krachten zou stalen. Dit blijft voor mij het gedenkwaardige in *Intimis*, dat in de trekken van den jongen man, die hier aan het woord is, ik telkens en telkens weder den vijftig- of zestig-jarige herken, zooals hij placht te spreken over hetgeen hem het diepst ter harte ging. In waarheid is Pierson in den loop der jaren natuurlijk geleerder en veelzijdiger geworden; maar de grondvormen van zijn karakter waren in Leuven reeds volkomen gegeven. Voor hem zelven hadden die drie jaren der ballingschap ruime winst afgeworpen. Gelijk hij in de *Geschiedenis van het Katholicisme* zoude schrijven, het was voor zijne alzijdige ontwikkeling goed geweest, eene door en door katholieke maatschappij van nabij te leeren kennen.

IV

Van October 1857 tot Maart 1865 is Pierson te Rotterdam predikant geweest bij de Waalsche gemeente. Sedert dien tijd kunnen wij den gang zijner ontwikkeling geregeld nagaan aan de hand zijner geschriften. De eerste vraag luidt: wat is hij voor die gemeente geweest? Kort voordat hij zijn herdersambt te Rotterdam nederlegde, in Mei 1864, heeft hij een *Tiental Leerredenen* in het licht gegeven. Uit zich zelven zoude hij niet licht daartoe zijn gekomen. In het voorbericht erkent hij uitdrukkelijk dat, wanneer hij zich geroepen acht tot zijne medemenschen in een geschrift over godsdienst te spreken, het nooit bij hem opkomt dit in den vorm van leerredenen te doen. De uitgave geschiedde alleen op verzoek van den heer Thieme, die eenige proeven wilde verzamelen van de toenmalige preekmanier in de Protestantsche kerk van ons vaderland. Pierson had hem eenvoudig gegeven de acht hollandsche preeken die hij bezat en daarbij nog twee uit het fransch vertaald, om het tiental vol te maken. Het bundeltje zal tegenwoordig, naar ik vrees, zelden worden ter hand genomen. Dat is jammer, want er is geen gebrek aan schoone en aangrijpende bladzijden. De inhoud verschilt aanmerkelijk van hetgeen men waarschijnlijk zal verwachten. Pierson richt zich bij uitsluiting

tot een beschaafd, maar niet juist bijzonder dogmatisch ontwikkeld gehoor: het publiek waaraan hij gewoon was, als hij fransch sprak. Zijne onderwerpen zijn eenvoudig; de gedachtengang is eenvoudig; desgelijks eenvoudig en onopgesmukt de woordenkeus. Diepzinnige vraagpunten worden eer vermeden dan opgezocht. Alleen de aandachtige lezer bemerkt, dat zij den schrijver onder het samenstellen voortdurend voor den geest stonden. Gepredikt wordt wat men in moderne kringen vooral toenmaals den godsdienst van Jezus noemde. Stilzwijgend wordt aangenomen, dat het eene betrekkelijk gemakkelijke zaak is, uit de vergelijking der synoptici dien godsdienst te leeren kennen. Het kan geen verwondering baren, dat, uitgesproken met die voorname keurigheid, die Piersons voordracht kenmerkte, dergelijke leerredenen de gemeente in sterke mate konden boeien. Wij weten het van elders: hij had „volle kerken." Naar zijne beschrijving te oordeelen, die van Augustus 1856 dagteekent, zou ik gissen, dat hij in Adolphe Monod het ideaal had gevonden, dat hij trachtte te verwezenlijken.

Naast dezen bundel leg ik de *Kanselredenen*, die Busken Huet in 1861 heeft uitgegeven, insgelijks één jaar voordat hij zijne betrekking tot de Waalsche gemeente te Haarlem vaarwel zeide. Deze dertien toespraken behelzen achtereenvolgens al de groote momenten, die in zijne prediking plachten overwogen te worden. Zij lijden allerminst aan eentonigheid. De stijl is, gelijk men van Huet recht heeft te verwachten, maar voor den kansel wat al te druk en te overladen. Om in zijnen trant te spreken: het pinkstervuur ontbreekt niet, maar het bengaalsch vuur staat bij wijlen daarmede in onharmonisch contrast. Een voorbeeld: hoe zullen wij de ondoorgrondelijke raadselen van Gods wereldbestuur in overeenstemming brengen met Zijne even ondoorgrondelijke liefde? Huet behandelt die vraag in treffend schoone taal, p. 71 vlgg. Pierson

zelf schrijft die bladzijde uit in *Richting en Leven*, p. 183 der eerste uitgave, al keurt hij blijkbaar de hartstochtelijkheid niet goed, die uit Huets taal den lezer tegemoet komt. Doch hoe kalm spreekt hij zelf, als hij, p. 103 zijner Leerredenen, geleid wordt tot de behandeling van hetzelfde onderwerp! Bij eene andere gelegenheid heb ik reeds verhaald, dat van af 1860 de Haarlemsche gemeente haren prediker begon in den steek te laten. Ik kan mij dit thans beter begrijpen. Die voor een deel kunstmatige opgewondenheid en die hartstocht waren op den kansel hinderlijk. Doch er is meer. Simon Gorter schreef ergens: „De gewoonte van wikken en wegen, om alle zijden der dingen éen voor éen naar het licht te houden, is bij den heer Huet tot hebbelijkheid geworden. Hij heeft steeds een levendig besef van het tegendeel der dingen. Zijn schrijven is een onophoudelijk geven en terugnemen, dat u bij de afrekening weinig rijker laat dan gij kwaamt." Dat werd gezegd naar aanleiding van *Lidewyde*, maar het geldt ook van de *Kanselredenen*. Het kan ons niet bevreemden, dat de toehoorders ongeduldig werden, als zij week op week dit spel moesten aanzien. Van dergelijke fout was Pierson volkomen vrij. Zijne toespraken zijn hartelijk, eenvoudig, ernstig gemeend. Over het aantrekkelijke der voordracht konden wij ook in later jaren oordeelen. In éen opzicht stonden beiden gelijk: hunne fransche ambtgenooten erkenden, dat zij de buitengewoon moeilijke vreemde taal met meesterschap hanteerden.

Voor wij verder gaan moet ik thans melding maken van eenige polemische geschriften uit deze periode. Met voorbijgang van *Intuitie en Empirie*, eenen brief over den weg der wetenschap aan Ds. D. Chantepie de la Saussaye, die zijn belang heeft verloren, vind ik bijv. in *de Gids* 1859, II, 472 eene recensie der Intree-oratie van Prof. Doedes, getiteld: *Een programma van theologisch onderwijs*. Het gold dat lang berucht gebleven: *Mihi constat*. In zooverre is

deze recensie nog heden lezenswaard, omdat men in onderscheidene opvattingen en gedachtenwendingen den Pierson van later jaren herkent. Men kan verder ook de onverbiddelijke logica bewonderen, die hier uitsluitend aan het woord is; maar overigens is het opstel scherper van uitdrukking dan volstrekt noodig was. De hoffelijkheid eener volgende periode liet zich nog wachten, zoo goed als in de vroegere bestrijding van denzelfden hoogleeraar. Somwijlen schijnt eene zekere animositeit aan het woord te zijn, die het best wordt verklaard, dewijl eene vriendschappelijke verhouding was voorafgegaan, doch verbroken was.

Met het bovenstaande verbinden wij de vermelding eener brochure van 1862: *de Oorsprong der Moderne Richting*. Ook nu weder is de aanval tegen Prof. Doedes gericht, of liever: wij ontvangen eene zelfverdediging, die door den forschen aanval uit Utrecht was geboden. Het komt mij voor, dat in de dialectiek Pierson ontwijfelbaar de meerdere is. Het is ver van gemakkelijk, in de voegen van zijn harnas met de speerpunt door te dringen. De brochure van Anastasio wil mij althans niet recht bevredigen. Die later een vervolg zal schrijven op Sepps pragmatische geschiedenis van de beoefening der theologie in Nederland gedurende de tweede helft dezer eeuw, zal ook met dit geschrift rekening houden, even als met de spoedig gevolgde opstellen van Opzoomer en Loman. Wij van onzen kant moeten ons beperken. Ik had wellicht deze critiek geheel onvermeld gelaten, ware de tweede druk niet verrijkt geworden met een vertoog, dat ook afzonderlijk in het licht verscheen onder den titel: *Zwakheid en Kracht*. Bedoeld is de zwakheid waarvan de moderne richting zich bewust is tegenover andere geloovige richtingen, even goed als zij de kracht kent, die zij kan en moet ontwikkelen in de moderne maatschappij. Ik bespeur wel, dat hier de idealen der jeugdige richting ontwikkeld worden. Het is mij bewust, dat de droeve werkelijkheid later aan die idealen

slechts zeer onvolkomen heeft beantwoord. Het is mij bekend, dat Pierson het meeste in deze 64 bladzijden, later zelf geheel anders zoude hebben ontwikkeld. Het springt in het oog, dat hij velerlei voordraagt met eene verzekerdheid des gemoeds, waarvan hij op rijpen leeftijd verre verwijderd was. Het lijkt bij wijlen, dat hij nu reeds — in 1862 — enkele bezwaren voelt oprijzen, die hij vooralsnog weet te smoren. Later heeft hij het ons zelf gemakkelijk gemaakt deze en gene bewering te wederleggen. Maar desalniettemin: de lezer wordt geboeid, ook wel door den onberispelijken vorm, maar toch vooral door de edele onpartijdigheid, de diepte der overtuiging en door eene tolerantie, warm maar niet lauw, niet op onverschilligheid gegrondvest, maar kracht puttend uit waardeering. Toch zal de lezer tegenwoordig ongetwijfeld de voorkeur geven aan twee korte brochures van 1864, getiteld: *Onverdraagzaamheid* en *Tot opheldering en verzoening*. Nooit heeft Pierson het wapen der ironie krachtiger gehanteerd dan in de eerste; nooit zich met meer waardigheid verdedigd dan in de tweede brochure. Om zulke verloren juweeltjes van stijl voor den ondergang te behoeden, zoude men wenschen dat het doenlijk ware zijne *Opera Omnia* te verzamelen. Doch ik ken de bezwaren die Busken Huet oppert in zijne *Herinnering aan Potgieter*. Voorts vraag ik mij nog altijd af: was het niet beter dat de brochure *Onverdraagzaamheid* in de pen ware gebleven?

De *Gids* van 1860, I, p. 745, bracht ons *Misverstand*. Er vertoonen zich in de vaderlandsche kerk allerlei richtingen en partijen, onderling verdeeld, maar samenstemmend in haar tegenzin tegen de moderne theologie. Pierson wil aantoonen dat de strijd op een misverstand berust, dat de moderne theologen met de tegenpartij volkomen eenstemmig denken wat betreft de heilige en teedere belangen, die beiden behooren te verdedigen; dat het verschil alleen bestaat in de keuze der middelen, waarmede die

verdediging behoort te geschieden. Ik merk zeer veel op, dat de schrijver ook in veel later jaren zou beaamd hebben. Reeds nu heet Israël bij uitnemendheid het volk van den godsdienst. Zijne waardeering van den Bijbel is even warm, niet warmer dan later. Wel is het gemakkelijk speciale vraagstukken aan te wijzen, waaromtrent het oordeel des schrijvers kort daarop is veranderd, doch die de hoofdzaak niet raken. Eigenlijk is er slechts één, maar dan ook alles beheerschend punt, dat elders eene andere oplossing vindt. In 1860 is Pierson nog vast overtuigd, dat de verkondiger der moderne theologie recht heeft op de kansels der protestantsche kerken. Hij beweert, dat er moet gearbeid worden om de moderne maatschappij binnen de wanden van het kerkgebouw met godsdienst en christendom te verzoenen. Zelf is hij nog met hart en ziel voorganger der gemeente. Eerst een jaar of wat later komt hij tot het inzicht, niet zoozeer dat de moderne theologie zich ongeroepen als leidsvrouw der geloovigen heeft opgeworpen, als wel dat hij zelf, met de denkbeelden, die hij nu eenmaal kan noch wil verloochenen, zich niet op zijne plaats bevindt in de gemeente. De modernen, die ook nog heden zijne ernstige bezwaren niet gevoelen, maar meenen op hunnen post krachtdadig werkzaam te kunnen zijn aan de uitbreiding van het Godsrijk op aarde, zullen deze welsprekende bladzijden met welgevallen kunnen herlezen. Maar waarom is het toch zoo moeilijk het woord te waardeeren, als de daarop gevolgde daad met dat woord in tegenspraak is? — Eigenlijk bestaat die tegenspraak hier meer in schijn. Weinige jaren later legde Pierson het predikambt neder: het is waar; maar het is niet waar, dat hij deze bladzijden in haar geheel zoude hebben willen verloochenen. Tal van denkbeelden zoude hij in later leven niet anders hebben ontwikkeld. Gedeeltelijk zoude de terminologie anders zijn uitgevallen. Hij had een afkeer gekregen van de dogmatiek. Sommige moderne theologen

waren hem te ongezeggelijk en te bekrompen. Maar levenslang heeft hij buiten de kerk gewerkt aan de verwezenlijking van datzelfde ideaal, dat hij zich als bezield prediker had gevormd. Het is niet verwonderlijk dat hij in 1860 nog de illusie koesterde, dat supranaturalisme en antisupranaturalisme door onderlinge waardeering tot eendrachtige samenwerking zouden kunnen genoopt worden. Nog vele jaren later bevond zich in het veeltongig kamp der tegenpartij een begaafd woordvoerder, die van zijn standpunt dezelfde gedragslijn voorsloeg en met der daad beoefende: van Koetsveld. Lezenswaardig komt mij voor het opstel van Prof. J. Tideman in de *N. Jaarb. voor Wetenschappelijke Theologie*, V, p. 317.

Waardeering is een opstel van het volgend jaar, *Gids* 1861, I, p. 663. Het schijnt mij toe, dat het betoog dieper wordt opgevat dan in het vorig artikel. Twee geschriften, de *Pragmatische Geschiedenis* van Dr. Sepp en *La crise religieuse en Hollande* door Ds. D. Chantepie de la Saussaye, waren de aanleiding. Ik vind allerlei gedachten in de kiem, die later zijn uitgewerkt. Op p. 670 bespeurt men het eerste denkbeeld dat aan *Geestelijke Voorouders* ten grondslag ligt. Op pag. 681 vloeit uit Opzoomers woorden de gedachte voort, die aanschouwelijk wordt voorgesteld in de *Verisimilia*, p. 260, op eene wijze, waaraan mijn Latijn geen recht liet wedervaren. Eindelijk de stelling, dat alles gedacht wordt als begrepen in eene gedurige geboorte, in een gedurigen groei: eene stelling die ook in de laatste levensjaren van Pierson telkens wederkeert en toegepast wordt op aesthetica en ethica. De conclusie luidt: „Ik voor mij ben er diep van doordrongen: al de richtingen, die zich in een bepaalden tijd en dus ook in onzen tijd op kerkelijk of theologisch gebied vertoonen, zijn volstrekt noodzakelijk; geen enkele van die richtingen is willekeurig ontstaan, ik wil er geen enkele missen, en zoo ik in den strijd onzer dagen partij

heb gekozen, en zelf met hart en ziel eene bepaalde richting ben toegedaan, het is alleen, het is voornamelijk althans, omdat ik zeker weet, dat tegenover mijne richting andere richtingen staan en zullen blijven staan, en dat hier enkel door een groot aantal van eenzijdigheden de ware alzijdigheid verkregen wordt. — Ik weet dat andere richtingen dan de mijne mij tegenhouden, mij bestrijden en alzoo het evenwicht bewaren." Het is mij alles wel, doch het werd, dunkt mij, met den dag duidelijker dat deze beginselen, wier diepen zin ik zeker niet zal miskennen, Pierson moesten vervreemden van den kansel, waarop de spreker niet genoeg heeft aan deze boven de wolken zwevende theorie. Die rustige onpartijdigheid is zeer fraai; maar was het te eischen, dat de spreker, tot de gemeente zich wendende, zich zoude tevreden stellen met deze hartstochtlooze waardeering? Van waar krijgt men de bezieling, als men niet zelf in beslag is genomen door eene geestdriftvolle eenzijdigheid? Een menschenkenner had toen reeds, in 1861, kunnen voorzien dat van dergelijke beginselen uitgaande Busken Huet weinige maanden later zijne betrekking zoude vaarwel zeggen en Pierson hem na een paar jaar zoude volgen. Er was een raadsel opgegeven, hoe wetenschappelijke nauwgezetheid te vereenigen met het aan de gemeente dierbaar kerkgeloof. De beide vrienden hebben het raadsel niet opgelost en tot op den huidigen dag tasten wij in het duister. De antithese van kinderlijk geloof en wetenschappelijke overtuiging is tot op heden onverwrikt. De morgen die aanstaande is, laat zich wachten. In later jaren heeft Pierson het vraagstuk wederom onder de oogen gezien in zijne *Levensbeschouwing*.

Er is nog iets hetwelk in dit stuk mijne aandacht trekt. De heer de la Saussaye had blijkbaar gehandeld over zekere verwijdering tusschen Scholten en Opzoomer, waarbij Pierson meer bepaald zoude staan aan de zijde

van den laatste. Ik heb wel eens van den strijd dier helden gehoord, doch betwijfel of men van mij als Piersons biograaf kan vergen, dat ik dien ga bestudeeren. Ik word toch al meer dan genoeg gedwongen kennis te nemen van twistgedingen, die mij als literator slechts zeer van ter zijde aangaan. Bovendien valt die strijd tusschen Scholten en Opzoomer in eenen tijd, dat Pierson nog op de schoolbanken zat. Doch zelfs, indien ik geheel op de hoogte van beider verhouding ware, zoude ik denkelijk toch het stilzwijgen bewaren over een spiegelgevecht, dat nutteloos voor de goede zaak is verloopen. Er vallen gewichtiger dingen te vermelden. Voor mij ligt de kern in deze woorden van Pierson: „Wij kunnen met recht spreken van het ideaal van den godsdienst. Dat ideaal is niet door goddelijke interventie onmiddellijk gegeven; het is een langzaam en historisch geworden ideaal: een ideaal dat wortelt in al het voorafgaande en betrekkelijk onvolkomene en zonder al dat voorafgaande en betrekkelijk onvolkomene zeker niet bestaan zou.” Dit is eene bewering, waarbij hij gebleven is. Wij hooren hetzelfde ook in zijne laatste periode als de ethica aan de beurt komt.

Jaren verloopen; het duurt lang voordat wij weder een stuk met verwanten polemischen inhoud aantreffen. In *de Gids* 1875, III, p. 185, wordt onder den onheilspellenden titel van *Ter Uitvaart* de *Christelijke Dogmatiek* van Prof. van Oosterzee ter hand genomen. Het ontleedmes is scherp en de man van de ijzeren logica onverbiddelijk; doch het stuk kon slechts voorbijgaande waarde hebben. Men zoude de lezing kunnen aanbevelen aan iemand die zelf met het plan rondgaat op min of meer liberaal getint gereformeerd standpunt eene dogmatiek uit te werken. Overigens verbinden wij met deze vivisectie eene recensie in den *Tijdspiegel* van Augustus 1882: *Van Oosterzee als kerkleeraar.* Het is de ondeugendste satire, die ooit uit Piersons pen is gevloeid. Ik geniet bij den geestigen spot.

Alleen maar: — want er is een maar — was het goed om met zooveel onmiskenbare ironie te spreken over den voormaligen Rotterdamschen ambtgenoot, die kort te voren aan zijnen academischen werkkring ontrukt was? Van Oosterzee's talrijke vrienden konden zich met eenig recht beklagen.

Het vervolg van *Ter Uitvaart*, *Gids* 1875, III, p. 434, is tegen Prof. Doedes gericht, wiens *Leer van God* wordt uiteengerafeld. Op zich zelf zoude ons dit onverschillig kunnen zijn; maar wel is het van belang kennis te maken met de reden, waarom Pierson zich had aangegord om de innerlijke tegenstrijdigheid van het door Doedes en anderen ingenomen standpunt aan te toonen. Hunne methode van onderzoek is in beginsel onvoldoende. Onloochenbaar is het, wanneer wij Plato, wanneer wij Philo, wanneer wij Paulus, wanneer wij Augustinus, wanneer wij Kalvijn, zelfs vaak wanneer wij Schleiermacher en Hegel lezen en uitsluitend acht geven op de wijze waarop zij een vraagstuk aanvatten en behandelen, dat wij in alle bescheidenheid moeten zeggen: wij zijn met deze mannen niet meer eenes geestes kinderen. Het is de vraag niet, of wij het op alle punten al dan niet met hen eens zijn: op misschien even talrijke punten kunnen wij van Comte, van Taine, van Mill, van Spencer, van Huxley, van Helmholtz, van Lotze meenen te moeten verschillen; maar het groote onderscheid ligt hierin, dat wij, niet tot de eerstgenoemden en wel tot de laatstgenoemden in het algemeen kunnen zeggen: „Uwe logica is mijne logica, uwe methode van onderzoek de mijne.” Natuurlijk is het hier niet te doen om den aanhang van eenig dogmatisch ongeloof te vergrooten. Maar het had er den schijn van.

Wij moeten terugkeeren tot de jaren te Rotterdam gesleten. Van al wat Pierson aldaar heeft geschreven, heeft zeker wel *Richting en Leven* het meest de aandacht getrokken. Het boek wilde beschouwd worden als de

gerijpte vrucht der denkbeelden, die in *Bespiegeling*, *Gezag en Ervaring* zijn nedergelegd, gelijk het zelf bestemd was na twaalf jaar plaats te maken voor *Levensbeschouwing*. Huet gaf een merkwaardig overzicht van dat geschrift in *de Gids* 1864, I, p. 100. Hij kenschetst het als een handboek voor pastorale theologie. Men houde dit wel in het oog: in dit boek van 1863 is Pierson nog de moderne prediker, voor de vaderlandsche kerk behouden juist onder den invloed der empirische methode van Opzoomer. „Dat de aanhangers," schrijft hij p. 134 der tweede uitgave, „der moderne richting den godsdienst liefhebben en hem niet willen of kunnen prijsgeven, zij zijn het èn aan hunne protestantsch kerkelijke opvoeding verschuldigd èn aan de empirische methode, die hen geleerd heeft de stem des harten niet te verachten. Ware er geen stem opgewekt in hun hart, onder den invloed der opvoeding, de empirische methode zou misschien niet in staat zijn geweest die stem bij hen te doen ontwaken; maar ook omgekeerd, had de empirische methode niet in tijds gezorgd, dat zij eerbied bleven behouden voor het heiligdom van het hart, de opvoeding op zich zelve had niemand hunner weerhouden van dat heiligdom voor goed te sluiten. — De traditie maakte hen vroom, de empirische methode deed hen, als denkende wezens, vroom blijven."

Er wordt een schoon ideaal ontworpen van den christenleeraar als prediker, catecheet en herder. Huet heeft reeds gewezen op deze beschouwing van het predikambt, die ook hem zoo hoog doet opzien tegen Piersons persoonlijkheid. Er is veel ook in den vorm, dat den Haarlemschen criticus moest aantrekken. Zoo noemt hij bl. 282: „De vrome acht het natuurlijk dat hij God dankt voor een goed predikant. Maar het komt niet bij hem op, God te danken voor een goed hoogleeraar in de scheikunde," en welke geestige antithesen nu verder volgen in een stijl, die in dit geval meer verschuldigd lijkt aan de on-

deugende pen van Huet, dan aan de zelfbewuste voornaamheid die Piersons deel was. Maar dit is onverdacht getuigenis: „Wanneer een volgend geslacht beproeven zal het beeld van Dr. Pierson te ontwerpen, zal het ongetwijfeld doen uitkomen, dat deze verstandelijk zoo sterk ontwikkelde geest — hebben niet ook zijne tijdgenooten, en zeer terecht, een dignitaris der logica van hem willen maken? — zich gekenmerkt heeft door eene zeldzame mate van zachtheid." Hier heeft Huet onzen vriend uitnemend gekend en begrepen.

Zoo is het: ik vergat het nog te vermelden. Aangezocht om zich te belasten met het onderwijs in de wijsbegeerte aan de Groningsche Hoogeschool, had Pierson voor de hem toegedachte eer bedankt. Aldus is de eerste uitgave opgedragen aan een zestigtal studenten, die hem hun leedwezen hadden betuigd over zijn besluit. Onder de talrijke geschriften van Pierson trok *Richting en Leven* in bijzondere mate de aandacht en twintig jaar later verlangde een ander uitgever het boek nogmaals ter perse te leggen. Dit voornemen kon Pierson niet in allen deele aangenaam zijn: tusschen 1863 en 1883 was zoo ontzaggelijk veel gebeurd en met name achtte hij dat *Levensbeschouwing*, waarover later, in de plaats was getreden der oudere publicatie. Dit was oorzaak dat de voorrede den lezer verrast met deze ontnuchterende woorden: „Deze tweede druk wordt gegeven omdat de eerste is uitverkocht en de tegenwoordige eigenaar het in zijn belang acht het andermaal in den handel te brengen." Waarom aldus dit kind openlijk verloochend? Na twintig jaar was *Richting en Leven* zeker niet meer volkomen in overeenstemming met des schrijvers inzichten en sedert 1865 konde hij moeilijk met die warme ingenomenheid spreken over het predikambt, dat hij had vaarwel gezegd. Overigens geeft hij in deze voorrede eene soort van geloofsbelijdenis, die wel wat scherper geformuleerd is, maar toch

niet zoover afstaat van de denkbeelden, die hij in 1863 had ontwikkeld. Doch die voorrede bevatte ook eene stelling, die bijna noodwendig aanleiding moest geven tot een betreurenswaardig misverstand. „Theologische dogmatiek", lees ik, „louter beuzeltaal, houde op met in de theologische encyclopedie een plaats te bekleeden. Zij worde in geenerlei evenredigheden de jeugd meer ingeprent." De oppervlakkige lezer, die nooit studie van de theologie heeft gemaakt, — en zoovelen lezen oppervlakkig — moet hier bijna noodwendig de eigenlijke bedoeling des schrijvers misverstaan. Hij spreekt wel openhartig uit, hoe weinig hij hecht aan eene zoogenaamde dogmatiek: die kan hem op zijn critisch standpunt nooit naar den zin worden gemaakt; maar uit den aard der zaak wil hij de dogmengeschiedenis niet buiten de theologische encyclopedie sluiten. Velen vermoeden ook niet hoe ernstig onder modernen tot op den huidigen dag gevraagd wordt naar de waarde en beteekenis dier dogmatiek. Zoo lazen wij nog voor een paar jaar de gedachtenwisseling over dit aangelegen punt tusschen de heeren Bruining en de Bussy in het *Theologisch Tijdschrift*. „Ik haat alle dogmen en alle dogmatiek" had Isaac Hooykaas met groote beslistheid in eene vergadering van modernen uitgeroepen. Maar verder: „der jeugd worde geene theologische dogmatiek ingeprent". Juist, zoo staat er. Maar dat beteekent allerminst dat men de jeugd moet laten opgroeien zonder den Bijbel. Wij, die Pierson goed gekend hebben, kunnen het getuigen. Wat kon grootvader in de laatste jaren met ingenomenheid verhalen van het succes dat hij had behaald en van den indruk, dien hij had gemaakt, als hij dezen of genen zijner kleinkinderen had verteld van de aartsvaders en van Rebecca op haren kameel. Maar de kinderen moesten het met hem in het Oude Testament zelf lezen: geen Bijbel voor de jeugd kon hem voldoen. Hij was gebleven bij hetgeen hij eertijds gezegd had *Godgel. en*

Wijsg. Opstellen, p. 206, en had herhaald *Gids* 1860, I, p. 789. Doch genoeg: die voorrede schijnt mij in een oogenblik van ontstemming te zijn nedergeschreven. Hij was in de macht van zijnen uitgever en dat kon hij niet verdragen.

Ik kan er niet aan denken, in weinige regels het aantrekkelijke van *Richting en Leven* te doen bevroeden. Alles wat wij later krijgen te lezen, ligt hier in de kiem: ook de gedachten over ethica en aesthetica, die reeds in de hoofdlijnen schijnen vast te staan. Aan het slot vind ik dit woord, dat geheel in overeenstemming is met des schrijvers innigste overtuiging: „Minder nog," zou men zeggen, „minder nog dan van de stof, kan er van het edelste in ons iets verloren gaan. De hoop der onsterfelijkheid is slechts een andere naam voor ons verlangen naar het volmaakte."

Toch heeft de schrijver van dit boek, die de roeping van den christenleeraar zoo hoog stelde, een paar jaar later zijne betrekking nedergelegd. Het is niet aan te nemen, dat hij in dat korte tijdsverloop aan Opzoomers ervarings-wijsbegeerte zal ontwassen zijn. Dien grondslag kon hij bij zijne prediking zeker niet ontberen. Alleen Opzoomer had hem gered uit de armen van een sceptisch idealisme. Later zal Pierson wel erkend hebben, dat met het woord ervaring niet alles gezegd was; maar in dezen tijd stel ik mij hem voor als nog immer getrouwen discipel van den Utrechtschen meester, wiens godsdienstige overtuiging in alle wezenlijke opzichten overeenstemde met die van zijnen schitterenden leerling. Maar er was iets anders. Reeds bl. 159 had hij geklaagd: „Het kerkelijk leven lijdt veelal aan innerlijke onwaarheid; het gevolg, vrees ik, van gebrek aan eenvoudigheid en natuurlijkheid. Veel is hier opgeschroefd of opgewonden tot een hoogte, die niet in evenredigheid staat tot het gewone peil der menschelijke natuur." Die wondeplek, durf

ik gissen, begon steeds pijnlijker te schrijnen. Nog had hij uit overtuiging nedergeschreven de exceptioneel schoone woorden, p. 235: „Het loont de moeite prediker te mogen zijn door woord en daad van den godsdienst van Jezus en in dat karakter door weldenkenden erkend te worden. Bovendien wachten hem belooningen, die de schoonste vreugd behelzen. Tot wijding als Kristenkind op het reine voorhoofd van den jonggeborene de druppelen te doen nederdalen, die hem bestemmen tot een belijder van den God van Jezus; verscheidene zijner medemenschen geregeld te mogen ontmoeten in een eenvoudig bedehuis, waar elk van hem een woord van troost en vermaning wacht; aan den stillen nachtmaalsdisch, onder eene ingetogene schare, de teekenen te mogen uitdeelen van een sterven dat het leven werd der menschheid; altijd en overal in het midden der gewone samenleving de ideëele zijde van het leven te mogen vertegenwoordigen, hetzij hij met de schuchtere bruid en haar echtvriend nederknielt op den drempel van de onbekende toekomst; of, als ware hij een lid van het gezin, geroepen wordt de baar te volgen naar het eenzaam kerkhof, opdat er een goed woord weerklinke; ontboden te worden in ieder vertrek, op iedere zoldering, in iedere hut, waar geleden of geworsteld wordt met den dood; en temet een laatsten handdruk te ontvangen met een kinderlijk geloovig „tot wederziens," dat is meer dan men met bescheidenheid op deze aarde zou verwachten, en geeft kracht om de keerzijde van deze kostelijke munt met niet te groote ontevredenheid aan te zien."

Dit alles is aldus doorleefd. In Rotterdam zoo goed als in Leuven was Pierson in eminenten zin *pastor*. Het blijkt uit zijne brochure *Aan mijne laatste gemeente* en wij weten het ook wel van elders. Niet alleen als gevierd voorganger, maar ook als deelnemend vriend werd hij door zijne gemeente op de handen gedragen. Maar nu de keerzijde der kostelijke munt. Men liet hem volkomen vrij: geen

ouderling zoude hem met de stukken in de hand zijne onrechtzinnigheid hebben verweten. Maar dat nam niet weg, bepaaldelijk bij het bedienen der sacramenten, dat hij zich zelven niet kon voldoen. Hij dacht het een: de gemeenteleden iets anders. Toch stuitte hem tegen de borst om, met terzijdestelling van allen goeden smaak, ieder vooroordeel met ruwe hand aan te vatten en te bekampen. Stond hij dan daar om de kleingeloovigen te ergeren?

Lang bleef Pierson op zijnen post; langer dan hij zoude hebben gedaan, als Scholten niet zekere suggestie had uitgeoefend. Later heeft hij dat zelf uiteengezet. Doch nu ontwikkelde zich ongemerkt een nieuw bezwaar. Het was niet in de eerste plaats het bezwaar van Busken Huet, die licht nog een paar jaar langer in de kerk ware gebleven, zoo hij niet hadde gestaan voor de verplichting zich van eene vreemde taal te bedienen. Ik heb nooit gehoord, dat Pierson op zich zelf bedenking had tegen het bestaan eener waalsche gemeente. Er was iets anders. Het was hem voorgehouden, en lang heeft hij het geloofd, dat het eene eenvoudige zaak was den godsdienst van Jezus in de synoptici terug te vinden. Dat zou het middelpunt van zijne evangelieverkondiging zijn. Maar dit bleek meer en meer eene illusie. Het is niet zoo eenvoudig de oorspronkelijkste bestanddeelen der drie Evangeliën terug te vinden. Had Pierson toen reeds een voorgevoel van hetgeen in de *Verisimilia* zoude ontwikkeld worden, dat in het Nieuwe Testament verschillende voorstellingen van den persoon van Christus elkander schijnen te kruisen?

Eindelijk: daar stond ook geschreven *Richting en Leven*, p. 259: „Wij kunnen dan alleen hopen, eenig werkelijk nut te stichten, wanneer wij ons *bepalen* tot het kweeken van éene gave, tot het uitvoeren van éene taak." Met toewijding wilde hij herder en leeraar zijn; maar even ernstig wilde hij voor een talrijker publiek optreden als

schrijver. Deed hij het een, dan moest hij verkeeren onder de menschen, aanzienlijken en geringen. Wilde hij het andere, dan moest hij zich verpanden aan zijne studeertafel. Er moest nu toch, op vier-en-dertigjarigen leeftijd, eene keuze worden gedaan. Wij weten hoe die keuze na veel strijd is uitgevallen. Weinige jaren later, in 1873, schreef hij te Heidelberg in het Aanhangsel der vierde uitgave van *Intimis*, p. 218: „Elke uitwendige band valt mij zwaar. Ik ontsprong dezen en ben thans weder even vrij als te Leuven, dat is op goeden voet met de kerk, maar niet met haar getrouwd." Mits men hem, die „niets ter wereld ambitionneerde," met Thomas à Kempis vredig „in een hoekje met een boekje" liet gewaren. In gansch anderen samenhang en met het oog op geheel andere toestanden, schreef Pierson eens: „Het zou niet de eerste maal zijn, dat men, laboreerende aan te veel zelfbewustheid, de beslissendste daad van zijn leven verricht zonder zich bewust te zijn van hetgeen er ons eigenlijk toe drijft." Dat schijnt mij in dit geval van toepassing. Er zal straks aanleiding zijn op dit alles terug te komen.

V

De verwachte ontknooping volgde in de eerste maanden van 1865. Pierson vroeg en verkreeg, 9 April, zijn eervol ontslag als predikant der waalsche gemeente te Rotterdam. Het eerste half jaar bleef hij aldaar wonen, om later naar Heidelberg te vertrekken, waar hij aan eene villa, even buiten de stad, den beteekenisvollen naam van *Intermezzo* had gegeven. Natuurlijk werd die stap op uiteenloopende wijze, welwillend en onwelwillend, beoordeeld en gecommentarieerd; maar nadat hij afscheid had genomen van zijne gemeente, die in buitengewoon grooten getale was opgekomen om hem te hooren, scheen hij geene behoefte te gevoelen zijne handelwijze voor het publiek te rechtvaardigen. Er bestond hiertoe ook te minder aanleiding, dewijl hij geen principieel bezwaar scheen te maken om elders den kansel te beklimmen, gelijk hij ook later in Heidelberg meermalen als Academieprediker is opgetreden. Op den duur kon hij het evenwel niet aanzien, dat het standpunt hetwelk hij had ingenomen, miskend werd. In den *Tijdspiegel* 1865, I, p. 115 en 369, had hij een stuk geplaatst over den pauselijken syllabus van 8 December 1864. Men beweerde dat velerlei in dat opstel aanstoot gaf en dringend opheldering behoefde. Men wees op de aldaar verkondigde stellingen: „Het Christelijk ge-

loof, in den zin waarin dat woord altijd verstaan is, behoort voor talloos velen tot een onherroepelijk verleden," alsmede: „de moderne theologie lijdt aan tegenstrijdigheden, die geen wijsgeer zich laat welgevallen." Menigeen ergerde het, dat de schrijver van dit stuk voortging met bij voorkomende gelegenheden voor de gemeente op te treden. Toch was dit juist wat hij verlangde. Blijkbaar had hij dezelfde crisis doorgemaakt, die bij Huet doorschemert in zijne *Brieven*, I, p. 64. Eindelijk verscheen in October 1865 de brochure *Aan mijne Laatste Gemeente*, waarin Pierson volledig rekenschap gaf van zijne handelwijze.

Die kleine brochure van even veertig bladzijden heeft aanleiding gegeven tot een hoogst onverkwikkelijken pennestrijd. Ik heb niet alles gelezen, wat naar aanleiding daarvan is verschenen, hetzij om Pierson aan te vallen, hetzij om hem te verdedigen; maar ik ken dan toch het *Nous maintiendrons* van Réville, Piersons ambtgenoot te Rotterdam, en Piersons antwoord: *De Moderne Richting en de Kristelijke Kerk*, en Réville's wederantwoord *Notre Foi et notre Droit*, en Huet's *Ongevraagd Advies*, eindelijk Piersons *Gods wondermacht en ons geestelijk leven*, waarop nog gevolgd is Scholtens repliek in *Tijdspiegel* 1867, I, p. 607, om van vele anderen te zwijgen, bijv. van den ongenoemde in *Los en Vast*, II, p. 273. Eerlijk gezegd, is die polemische literatuur niet naar mijnen smaak. Door waardigheid bevalt mij de oorspronkelijke brochure het best; maar het ware nog beter geweest geheel te zwijgen. Pierson wilde een misverstand uit den weg ruimen, dat van zelf zoude zijn doodgebloed, en hielp nu het publiek aan een nieuw misverstand, dat minder gemakkelijk kon worden uitgeroeid. Oppervlakkig beschouwd wist hij altijd zijne kalmte te bewaren; in werkelijkheid werd zijne hartstochtelijke natuur hem te machtig, als hij in voortgezette discussie verwikkeld geraakte. Om mij te bepalen tot de drie waalsche predikanten die ik noemde: zij waren meesters

op alle wapenen; de dialectiek had voor hen geene geheimen; met hunne vlijmende ironie brachten zij elkander gevoelige wonden toe; fransche urbaniteit kleurde de vertoogen der beide voormalige ambtgenooten; maar wat werd met dit vertoon van kunstvaardigheid bereikt? Pierson had aanvankelijk met nadruk verzekerd, dat hij voor zich zelven als modern theoloog zich niet langer als voorganger der gemeente op zijne plaats gevoelde, maar vooral niet wilde geacht worden den staf te breken over hen die bleven, en met name niet over zijnen vriend Réville. Gelijk te verwachten was, ontving hij betuigingen van sympathie, in rijm en onrijm, soms ook van personen, op wier bijval hij niet kon gesteld zijn. Het werd meer en meer de vraag, niet of Pierson, maar of de moderne theoloog in het algemeen gerechtigd was om zijn dienstwerk voort te zetten. Een paar jaar te voren had Huet zijn ambt nedergelegd; anderen waren gevolgd of maakten zich gereed hetzelfde te doen. Wat te denken van hen die „bleven"? Na dertig jaar kan ik niet inzien, dat deze polemiek aan eenige goede zaak is bevorderlijk geweest. Ik stel mij geenszins de vraag of onder veranderde omstandigheden tegenwoordig de moderne theologie aanspraak mag maken om de gemeente voor te lichten; doch voor zoover ik mij die oude geschiedenis herinner, blijf ik van meening dat Huet en Pierson in hun goed recht waren, toen zij zich eenen anderen werkkring kozen, maar dat, ook door hun toedoen en tot schade der zaak, die zij zelven voorstonden, hunne handelwijze ter beoordeeling aan het publiek is voorgelegd. Hartstocht en misverstand en nog eens misverstand: het zijn de eenige vruchten die de strijd heeft opgeleverd. Die aan dergelijken twist deelneemt, daalt onverbiddelijk in de oogen van het deskundig en nog meer van het onkundig publiek. Ik durf dit zoo vrij uit ter neder schrijven, want, toen vele jaren later bij eene andere gelegenheid Pierson

wederom op het punt was zich in eene schermutseling te wikkelen, heeft hij met de daad getoond het gewicht mijner argumenten te erkennen, door zijn manuscript op het vuur te werpen. In eene discussie zegt ieder altijd meer dan hij kan verantwoorden. „Als wij aan het redeneeren zijn," schrijft Pierson in zijne laatste brochure over *Gods Wondermacht*, „dan mogen wij op de weerspraak van ons gevoel niet letten." Ongetwijfeld: maar wanneer het nu juist eene gevoelsquaestie geldt, schijnt het mij eenzijdig alleen logisch te willen redeneeren. Reeds in 1873, in *Intimis*, 4ᵉ uitg., p. 229, was Pierson tot de overtuiging gekomen, dat zijne brochure *Aan zijne laatste Gemeente* veelzins aanvulling en terechtwijzing behoefde. Réville geeft ons iets te denken als hij schrijft: Ce qui a égaré M. Pierson, c'est l'étrange prestige que l'exclusivisme orthodoxe, qu'il a abandonné comme savant, exerce de nouveau sur lui dès qu'il se met à parler religion.

Er valt meer op te merken. Een paar jaar voordat hij zijn ontslag vroeg, had Pierson, gelijk wij gezien hebben, met niet geringe ingenomenheid gesproken over de aantrekkelijkheid van het leeraarsambt. Omstreeks denzelfden tijd aangezocht om het onderwijs in de wijsbegeerte aan de Hoogeschool te Groningen op zich te nemen, had hij geweigerd deze gelegenheid aan te grijpen om aan het juk te ontkomen, dat hem nu plotseling zoo scheen te drukken. Wat was er veranderd? „Ronduit gesproken", schrijft hij aan zijne *Laatste Gemeente*, p. 35, „de kerk is mij te eng geworden, terwijl ik gevoel dat hare grenspalen nog meer te willen uiteenzetten gelijk zou staan met haar te vragen, dat zij zelve haar doodvonnis onderteekene." Het zal wel zoo zijn: die overtuiging zal zich in het laatste jaar aan hem hebben opgedrongen. Doch wie zal zich zelven niet wantrouwen, als hij bemerkt dat hij ten opzichte eener levensvraag in zijne opvatting wankelt? Was het niet onberaden zijn ambt neder te

leggen twee jaar na de uitgaaf van *Richting en Leven?* En hoe daarmede te rijmen, die later herhaaldelijk op zich genomen vrijwillige predikbeurten? Ik houd mij aan het boven beweerde: de schrijftafel had in laatster instantie voor Pierson de grootste bekoorlijkheid. Tegenwoordig kunnen de lezers zijner geschriften hem daarvoor dankbaar zijn.

Zeer dikwijls heb ik Pierson hooren verhalen van zijne vroegere levensjaren tot op zijn vertrek uit Leuven; zelden of nooit over zijn verblijf in Duitschland. Ik waardeer dat een zijner ambtgenooten aldaar, die ook, toen 't noodig was, zich krachtdadig voor zijne belangen heeft in de bres gesteld, mij veroorlooft deze leemte aan te vullen. Ik wil de eigenaardige kleur van zijn bericht door eene vertaling niet verduisteren. Het volgende moge tot aanvulling dienen van hetgeen door Pierson zelven is medegedeeld in eenen apologetischen brief aan den heer J. Stemberg, die als inleiding geplaatst is vóor zijne voorlezing *over Alexandre Vinet*, die in 1871 bij Thieme is verschenen. In gedachte plaats ik met ingenomenheid deze apologie naast het waardig schrijven van mijnen ouden Zwolschen vriend Ds. H. Brouwer, *Objectieve grond of regt van bestaan der Christelijke Kerk.*

„Ende 1865 verliess Pierson Holland und siedelte sich in dem Dorfe Rohrbach bei Heidelberg an, wo er eine villa, genannt „das Schlösschen", gemiethet hatte. Es war kein neumodisches Haus. Schon der spätere König Ludwig I hatte einen Theil seiner früheren Jugendjahre in den neunziger Jahren des vorigen Jahrhunderts daselbst verbracht. In die Heidelberger Professorenkreise führte Hrn. Pierson der mit den kirchlichen Dingen vertraute Dr. F. Nippold, jetzt Professor in Jena, ein. Er schrieb daselbst seine vierbändige Geschichte des Katholicismus bis zum Konzil von Trient. Nachdem 1868 der erste Band dieses Werkes erschienen war, wandte er sich im Frühjahr an die

Theologische Facultät in Heidelberg, mit dem Ersuchen um Gewährung der Habilitation zum Zwecke von abzuhaltenden Vorlesungen. Da er zugleich seine jetzige Ueberzeugung dahin aussprach, dass „die sittlich-religiösen Zwecke innerhalb der Kirche besser zu erreichen sind, als ausserhalb derselben," er auch mehrfach als Besucher der Universitätsgottesdienste bemerkt worden war, nahm die Theologische Facultät keinen Anstand beim Academischen Senat zu beantragen, dem Hrn. Pierson unter Erlass der üblichen Förmlichkeiten die *venia legendi* zu erteilen. Der Akademische Senat ging noch einen Schritt weiter und beantragte Verleihung des Charakters eines ausserordentlichen Professors, beziehungsweise eines Honorar-professors. Das Ministerium des Innern in Karlsruhe lehnte im Juni diesen Antrag ab, weil die wissenschaftlichen Werke Pierson's, „von welcher keines ins Deutsche übersetzt war, für Deutschland eine so hohe Auszeichnung nicht begründen konnten"; letztere wäre vielmehr bloss „eine Auszeichnung der kirchlichen Anschauungen gewesen, welche ihn zum Austritte aus der holländischen Kirche veranlasst haben." Dies waren die Gründe, mit welchen die „Karlsruher Zeitung" vom 18 Dec. 1868 in einer halbamtlichen Erklärung den Schritt des Ministeriums, welcher eine grosse Erregung in liberal-kirchlichen Kreisen hervorgerufen hatte, rechtfertigte. Eine Gegenerklärung aus der Feder des Professors Dr. Holtzmann brachte sofort das „Süddeutsche evangelisch-protestantische Wochenblatt" vom 4 Januar 1869. Dieselbe wies, was den ersten Grund der Unbekanntschaft Pierson's in Deutschland betrifft, auf die 1866 erschienene Uebersetzung von *Richtung u. Leben*, nebenbei um zu zeigen, dass man Pierson nicht bloss in Holland kannte, auf die Besprechung dieser Schrift in der „Revue des deux Mondes" und in „the Standard" hin. Der Hauptgrund der ablehnenden Haltung des Ministeriums lag freilich darin, dass die

protestantische Landeskirche von Parteiung zerrissen war und man von der Ernennung Pierson's neue Aufregung und neuen Zank befürchtete. Auch der evangelische Oberkirchenrat hatte derartige Bedenken laut werden lassen, aber ohne dabei eine feindselige Gesinnung gegen Pierson an den Tag zu legen. Dagegen machte nunmehr das „Süddeutsche Wochenblatt" bekannt, Pierson habe, nachdem er die Deutschen Verhältnisse kennen gelernt, seine frühere Auffassung dahin abgeändert, dass eine und dieselbe kirchliche Gemeinschaft recht wohl dogmatisch auseinandergehende Richtungen in sich befassen könne; auch würde er sich niemals um eine Lehrerstelle an der Theologischen Facultät bemüht haben, wenn er nicht von vornherein entschlossen gewesen wäre, sich als Mitglied der badischen unierten Kirchengemeinschaft zu betrachten. In der That hatte Pierson im October 1868 in diesem Sinne an die Facultät geschrieben und erklärt, dass er noch immer jede Gelegenheit zur Ausübung einer öffentlichen Lehrerthätigkeit ergreifen würde. Aus Anlass des Falles Pierson hatte die damalige liberale Mehrheit der badischen Kammer in ihr Programm vom 16 December 1868 den Satz aufgenommen: „Jede Begünstigung einer engen und unduldsamen confessionellen Richtung ist dem Geist unseres Jahrhunderts zuwider und würde die geistigen Interessen der deutschen Nation schwer schädigen." In der That kam jetzt auch das Ministerium von seiner früheren Auffassung zurück und erteilte im Februar 1869 dem Dr. Pierson die Erlaubniss, sich ohne Beobachtung der vorgeschriebenen Förmlichkeiten an der Theologischen Facultät zu habilitieren."

Ik geef dit verhaal onveranderd en onverkort. Het heeft voor onze Hollandsche ooren eenen bijsmaak van landsvaderlijkheid, die onzen spotlust opwekt. Ben ik wel onderricht, dan is zelfs die Pierson-kwestie een der oorzaken geweest, die het toenmalige Badensche ministerie

Jolly heeft doen wankelen. Doch dat moet men in Duitschland weten; voor ons is alleen van belang, hoe Pierson deze nieuwe betrekking heeft opgevat. Mijn berichtgever spreekt daarover niet of nauwelijks; doch zie hier de mededeelingen van eene duitsche dame, die in die jaren veelvuldigen omgang had met de familie:

„Das theologische Fach in dem Hr. Pierson in Heidelberg lehrte, war „historische Theologie." Er las im Sommersemester 1869 eigentliche Religionsgeschichte, beginnend mit den amerikanischen Urreligionen (Fetichismus) und der chinesischen Reichsreligion; dann übergehend zu den orientalischen Religionen, zunächst der vedischen, dann zum Brahmanismus und Buddhismus und der Lehre Zarathrustra's. Met welchem grossen Beifall diese Vorlesungen aufgenommen wurden, ist mir jetzt noch erinnerlich, so dass Hr. Pierson dem Drange der Studenten nachgebend gegen Ende des Semesters seinen drei wöchentlichen Vorlesungen noch eine vierte supplementäre Vorlesung (jeden Sonnabend Nachmittag) hinzugefügt hat, damit das Ganze so vollständig wie möglich ausfallen möchte. In dem letzten Vortrag dieses ersten Semesters hat Hr. Pierson seine Gedanken ausgesprochen über die Bedeutung der Religion für den Mann der Wissenschaft, ein Vortrag der mit donnerndem Beifall aufgenommen ist und dem eine grosse Hörerzahl beigewohnt hat, noch ausser den Studenten, die belegt hatten. Im Wintersemester 69/70 hat Hr. Pierson Apologetik und später — so viel ich weiss — Literatur des 19ten Jahrh. vom religiösen Standpunkt angekündigt. Leider habe ich von dem allen keine Aufzeichnungen, auch nicht von seiner Antrittsrede. Ob sie gedruckt ist, weiss ich nicht, glaube es aber kaum."

Tot dusver de huisvriendin der familie. Ik kan er alleen bijvoegen dat, blijkens *de Gids* 1873, II, p. 282, Pierson op dusdanige wijze ook de laatste helft der achttiende eeuw in Duitschland behandeld heeft. Wij moeten thans

terugkeeren tot het verslag van den theoloog, dien het na zoovele jaren begrijpelijkerwijs was ontgaan, dat op de benoeming van 9 Februari 1869 tot privaat-docent, de benoeming tot hoogleeraar gevolgd is op 9 Juli 1870. Op dien datum had hij wel aan iets anders te denken.

„Fünf Jahre lang hat Dr. Pierson seither Vorlesungen gehalten, aber auch in jedem Semester ein oder einigemale im Universitätsgottesdienst gepredigt. So wohl auf dem Katheder wie auf der Kanzel hatte er sich des besten Erfolges zu erfreuen, und nicht minder erfreulich gestatteten sich seine geselligen Verhältnisse. Er war schon, als er zich zur Habilitation meldete, von Rohrbach nach Heidelberg gezogen und in mannigfachen gesellschaftlichen Verkehr daselbst getreten, nicht bloss mit den Theologen Schenkel, Gass, Holtzmann, Nippold, sondern auch mit Bluntschli, Windscheid und dem Geschichtschreiber Georg Weber. Er war auch Mitglied des historisch-philosophischen Vereins geworden, wo die bedeutendsten Vertreter der Wissenschaft, auch Naturforscher wie Helmholtz, die Ergebnisse ihrer Forschung unter einander austauschten und besprachen. Als aber seine Kinder heranwuchsen, schien der Zug nach der Heimat wieder in ihm zu erwachen. Im Sommer 1874 machte er seine Freunde mit dem Entschluss bekannt Heidelberg zu verlassen, um zunächst in Utrecht zu privatisieren. Auch liess er durchblicken dass er hoffe mit der Zeit auch in der Heimat eine ähnliche Stellung, wie die in Heidelberg innegehabte, zu finden, wenn auch nicht mehr an einer theologischen Facultät. Kurz zuvor hatte er eine Reise nach Italien gemacht und war erfüllt von den Eindrücken der dortigen Kunstschätze zurückgekehrt. Die Wendung von der Theologie zur Aesthetik bereitete sich vor. Jener galt noch die letzte Arbeit, welche er in Heidelberg vollendet hat, die in den „Jahrbüchern für protestantische Theologie", III, 1877, zum Abdruck gelangte Untersuchung „über die

Dogmatik von Kahnis." — Der erste in Holland verlebte Winter war seiner Gesundheit schädlich. Er klagte in seinen Briefen über Fieber und Mattigkeit. In Bezug auf seine kirchlichen Ueberzeugungen und Ansichten fand eine Art Rückzug nach der vor zehn Jahren eingenommenen Position statt. Schon am 16 December 1874 schrieb er an den einstweilen nach Strassburg übergesiedelten Holtzmann: „Ich denke, es wird an der Zeit sein, an einer ehrenvolle Retraite zu denken, um so mehr, als wir doch kaum mehr hoffen können, dass unsere Welt- und Lebensanschauung in den alten kirchlichen Formen noch zur Geltung gebracht werden kann. Ich fürchte, dass dieselbe von jenen Formen nur geschwächt wird und dass wir viel einflussreicher werden, wenn wir radicaler auftreten. Lange, vielleicht zu lange, habe ich den Traum einer von unserer Richtung erneuerten Kirche gehegt; persönlich erwarte ich jetzt nichts mehr davon und hoffe nur noch, das Ideale, das wir lieben und verehren, in ganz profaner Weise den Leuten ins Haus zu tragen. Und am 10 November 1875 bei Gelegenheit seines Ausfalles auf van Oosterzee: „Guerre à mort allem diesem herkömmlichen Unsinn, allem Sprechen über Dinge, von denen wir nichts wissen. Er ist an der Zeit, die grosse Partei der Know-nothings zu organisieren, dem und allen Unfehlbaren gegenüber." Im Spätherbst 1875 begab er sich in das südliche Frankreich um seine Gesundheit wieder zu erlangen, litt aber daselbst sehr durch die beständigen Regengüsse und hatte fast ein klägliches Ende in den Wellen der Garonne gefunden, welche zwischen Bordeaux und Agen ein grosses Stück der Eisenbahn mit sich fortrissen. Im Juli 1876 konnte er einen lange gehegten Wunsch Irland zu besuchen befriedigen, das Land „voll Poesie und Oede." Im August und September brachte „Gids" seine Kritik der holländischen Dogmatik, womit seine theologischen Arbeiten in Utrecht abschlossen.

Das Jahr 1877 brachte die Uebersiedelung nach Amsterdam."

Later heeft Pierson enkele malen in het openbaar zich laten hooren over de indrukken, die hij uit Duitschland had medegebracht. Alles wat hij schrijft, toont aan, dat hij zich in deze omgeving hoe langer hoe minder op zijne plaats gevoelde. Ik neem bijv. zijne *Duitsche Indrukken* ter hand, die in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* werden opgenomen. Naast zijne onverholen sympathie voor Frankrijk en de fransche letterkunde, gevoelt hij eene levendige bewondering voor het grootsche werk, dat Duitschland in 1870 heeft tot stand gebracht. Hij erkent volmondig, dat de heerschappij voortaan behoort niet aan den franschen, maar aan den duitschen geest. Van veel is hij getuige geweest, waaraan hij zijne sympathie niet kan weigeren. Zelfs zal hij liever de verdediging dan de bestrijding der Meiwetten op zich nemen. De Noordduitscher zoowel als de Zuidduitscher bezit vele eigenschappen die hem aantrekken. Maar blijkens twee nagenoeg gelijktijdige artikelen in den *Javabode* ondervindt hij in zijne onmiddellijke omgeving veel kleingeestigs. Hij zegt het wel niet met ronde woorden; maar ik lees het tusschen de regels, dat de verhoudingen aan de Hoogeschool hem afstooten. Laat mij hier plaats maken voor eene geestige satire. „Zie hier eene proeve van inleiding," zoo schrijft hij, „de opening van een kollege: Meine Herren, nachdem wir in unsrer letzten Vorlesung, abgesehen von allen jenen Einzelnheiten auf die wir jetzt nicht näher einzugehen, oder die wir sogar nicht weiter zu berücksichtigen haben und dem früher von uns für die Behandlung unseres Stoffes aufgestelten Plane gemäss, uns mit der Natur und dem Wesen unserer für die Verhältnisse unserer Zeit nach den verschiedensten Seiten hin so höchst wichtigen Gegenstandes bekannt gemacht haben, wollen wir nunmehr, zür näheren Bezeichnung und Erörterung unseres obengedachten Planes, und in-

dem wir von vornherein auf eine in solchen, respective verwickelten Angelegenheiten auf alle und jede Vollstandigkeit Verzicht leisten, Allgemeines und sich hier als wesentlich Darstellendes in's Auge fassen. Was nun dieses Allgemeine betrift, so enz. enz." Juist die geringe ingenomenheid met de Academische toestanden in Duitschland mag alsmede oorzaak zijn geweest dat hij zich met weinig sympathie placht uit te laten over den persoon van Strauss, bijv. in den *Nederlandschen Spectator* van 1876, maar vooral in het *Vaderland* van 5 Mei 1873. Wat overigens mijn Duitsche berichtgever vermeldt omtrent zekere kentering in Piersons denkbeelden in de eerste jaren van zijn verblijf in Heidelberg, is volkomen juist. Men vindt de uitdrukking dier gewijzigde beschouwing in een Gidsartikel van 1871: *Een keerpunt in de wijsgeerige ontwikkeling.* Onder dezen invloed heeft hij in 1868 zijne *Geschiedenis van het Katholicisme* op het getouw gezet. Dit nieuw verworven standpunt heeft hij duidelijk gemaakt in een brief aan den heer Stemberg, waarvan ik boven sprak en waaruit ik later iets meer zal overnemen. De quintessens ligt in deze woorden: „Waar ik mij onverholen aan de zijde der niet-positivisten schaar, kan het u niet verwonderen, dat ik mij, niet, ik herhaal het, in officieelen maar in hoogeren zin, lid gevoele van die groote gemeente, die, in weerwil van al hare onvolkomenheid, niettemin, en reeds enkel door haar bestaan, getuigenis aflegt ten gunste van hetgeen ook mij het hoogste goed der menschheid schijnt." Doch omstreeks 1874 is hij weder meer genaderd tot het in 1865 ingenomen standpunt: hij heeft althans zijn Gidsartikel herroepen.

De eerste vrije tijd, waarover Pierson na het nederleggen zijner kerkelijke betrekking te Rotterdam kon beschikken, werd besteed tot het schrijven van eenen roman: *Adriaan de Mérival.* Volgens het voorbericht zullen deze drie deelen hun oorsprong hebben in de acht of negen Rotterdamsche

jaren, even als *Intimis* zijn oorsprong dankt aan de bediening te Leuven. Er is evenwel een groot verschil. *Intimis* sluit zich nauw aan bij het werkelijk doorleefde; met den roman is dit in veel mindere mate het geval. Doch met sommige bijzonderheden uit die jaren ben ik wellicht niet in voldoende mate bekend. Onder den persoon van Mérival kan op geenerlei wijs de schrijver zelf schuilen, want die proponent houdt onder zeer zwaarwegende verloksselen zich getrouw bij het eenmaal gekozen ambt. De lezer weet niet recht waaraan zich te houden, want de schrijver kan even weinig zich zelven geschetst hebben door sommige zijner trekken te leenen aan den directeur van het krankzinnigengesticht. Wanneer ik verder in aanmerking neem, dat drie of vier personen in dezen roman voor het voetlicht treden om onmiddellijk weder te verdwijnen, kom ik noodwendig op het denkbeeld, dat het verhaal oorspronkelijk bestemd was om voltooid te worden in een vervolg, waarin latere ondervindingen van Adriaan zouden geschetst worden en de personen handelend moesten optreden, wier inmenging nu geheel ongewettigd is. Het is evenwel bij deze drie deelen gebleven. Zeker werd *Adriaan de Mérival* gunstiger ontvangen dan een paar jaar later de *Lidewyde* van Busken Huet; maar ik mag niet verzwijgen, dat het publiek niet voldaan was.

Terecht of ten onrechte? De bespreking in *Los en Vast*, II, p. 10, is mij te hartstochtelijk, maar ik vind in *de Gids* 1867, I, p. 307, eene recensie van Joh. C. Zimmermann, die mij schijnt uit te munten door onpartijdige waardeering. Het spreekt wel van zelf, dat iemand van Piersons gaven zich niet kan begeven op een hem nieuw terrein, of hij zal blijven die hij is: een man van buitengewone middelen, van keurige dictie, in één woord van distinctie. Ik voeg daarbij aanstonds, dat de verschillende richtingen, die op het tooneel worden gebracht, met liefde en onpartijdigheid

geteekend worden. Zelfs pater Rosa, de Jezuïet, is zeker niet bedoeld als caricatuur. De gesprekken tusschen de voorstanders dier uiteenloopende meeningen zijn belangrijk, leerzaam, waard overwogen te worden: al wat men wil. Maar zij kleuren niet met den eigenlijken roman. Er is veel handeling, veel passie, veel verscheidenheid; de knoop, waardoor de lezer tot het einde toe in spanning wordt gehouden, is hoogst kunstig gelegd: maar de overgangen zijn te schril. Een hoofdstuk vol redeneeringen, telkens afgewisseld met een hoofdstuk vol melodrama. De ernstige lezer vindt hier te veel bijwerk; de gewone romanlezer heeft géen geduld om die lange gedachtenwisselingen te volgen. In éen woord: het is een theologische roman, maar de theologie is niet tot éen geheel met den roman versmolten.

Er zijn gedeelten in dit verhaal, die naar het leven geteekend zijn. Zij boeien den nadenkenden lezer. Het talent, waarmede sommige figuren geschilderd zijn, behoort gewaardeerd te worden. Er is eene soort van menschen, die de schrijver meermalen zal ontmoet hebben. Daar is Pierson in zijn element. Het huisbezoek van Adriaan is een juweeltje. Maar daarnaast zijn er andere personen, bijv. Mevr. Lawrence, die als schimmen opkomen en verdwijnen. De lezer maakt zich ook geene rechte voorstelling van Colin Plate, half genie, half schurk en verloopen sujet. Hij bespeurt alleen, dat de schrijver door den aard zijner betrekking, meer dan tot eigen vermaak, genoopt is geweest veel fransche romans te lezen. De herinnering aan die lectuur is hem bijwijlen komen storen en in tegenstelling met den diepen ernst, die de levensopvatting der hoofdpersonen adelt, stuiten wij op eene luchthartigheid, die in dezen samenhang niet aangenaam aandoet. En toch met dat al, welk eene aanschouwelijkheid! Bijv. bij de beschrijving der buitenpartij, waar men blijkbaar te denken heeft aan Velserend.

Met dezen roman verbind ik de vermelding van twee verhalen of novelletten onder den gemeenschappelijken titel van *Omtrekken* in *de Gids* 1873, II, p. 1, *de Vrouw van Max* en *Gids* 1873, IV, p. 58, *Mary's Opvoeding*. Het springt in het oog, dat deze verhalen alleen door iemand van uitgebreide levenservaring kunnen zijn opgesteld. Men herkent hier en daar enkele lievelings-denkbeelden van den auteur. Doch de hoofdindruk is, laat ik oprecht zijn, onbevredigend. Mij hindert bijwijlen een vreemde onhollandsche bijsmaak. De vorm van den dialoog is soms met opzet vermeden en hoofdzaak blijft de karakterschildering, die hier en daar overgaat in eene psychologische les. De lezer weet niet wat hij aan die personen heeft en ik vraag mij zelven te vergeefs, wat Pierson met deze novellen eigenlijk bedoeld heeft. Ik geloof dat hij zelf het gevoel heeft gehad, dat hij zich op een dwaalspoor bevond. In later jaren is hij niet meer tot dezen kunstvorm teruggekeerd. Het schrijven van dergelijke stukjes zoude hem eene gewenschte ontspanning zijn geweest. Doch het kon hem niet ontgaan, dat het publiek iets deugdelijkers uit zijne pen verwachtte. Als ik het wel heb, vatte hij ook in het vervolg nog wel eens het voornemen op, om den teugel te vieren aan zijne fantasie, maar het resultaat bevredigde hem niet. Er zijn anderen in Nederland, die hem op dit gebied zouden hebben geëvenaard of overtroffen; maar er waren ook terreinen, waar hij nauwelijks eenen mededinger had. Gelukkig dat hij zich daartoe bepaalde.

Aan de kenschetsing dezer Heidelbergsche jaren moet nog een uiterst beminnelijke trek worden toegevoegd. Het was de tijd dat Piersons aandacht getrokken werd door de opvoeding en het onderwijs zijner kinderen en van andere jongelieden, met wier leiding hij zich belast had. Zoowel in Duitschland als nog jaren lang daarna besteedde hij daaraan een aanmerkelijk gedeelte van zijne vrije uren.

In 1873 vond hij gereede aanleiding om de vierde uitgave van *Intimis* te verrijken met een opstel over *Opvoeding*. Het verwondert mij zeer dat in de volgende uitgave van *Intimis* deze paedagogische verhandeling, de tweede van een viertal, niet opgenomen is. Mijns bedunkens heeft het stuk zeer groote en blijvende waarde. Gaarne zoude ik den lezer een paar aphorismen voorleggen, als ik slechts wist waar ik met excerpeeren moest beginnen of uitscheiden. De ernstigste vragen die bij de huislijke opvoeding in aanmerking komen, worden hier onvervaard onder de oogen gezien. Alle ouders, die hunne verplichtingen eerlijk ter harte nemen, wijs ik met nadruk op dit veertigtal bladzijden, die ruime stof geven tot vruchtbare overwegingen. Hoe mag het toch wel komen dat zooveel uitnemends zoo goed als onopgemerkt voorbijgaat? Twee jaar later plaatste Pierson in *Eigen Haard* evenzeer *Een paar gedachten over opvoeding*. Wat moet er gedaan worden om het karakter der kinderen te vormen, is nu de vraag, die inzonderheid zijne aandacht trekt. Het standpunt dat ingenomen wordt, is niet nieuw of ongewoon, maar, evenals altijd bij Pierson, is de uitwerking zijner denkbeelden treffend en in iederen zin des woords behartigenswaardig. — Overigens is het wel beschouwd mogelijk minder vreemd, dat in de vijfde uitgave van *Intimis* deze verhandelingen niet herdrukt zijn: de zuurzoete behandeling in *Los en Vast*, 1873, p. 1, was niet aanmoedigend en bovendien was Pierson in later jaren niet geheel blijven staan op het vroegere standpunt.

VI

Uit de vorige levensperiode moet ik thans vermelden eenige recensies en verhandelingen van uiteenloopenden, doch meest wijsgeerigen inhoud. Hier inzonderheid voel ik het bezwaar, dat ik in het eerste gedeelte mijner schets mij moet bezig houden met eene periode, die ik zelf niet mede heb doorleefd. Het zoude belachelijk zijn, wilde ik streven naar dezelfde aanschouwelijkheid die, bereikt of niet, mij in ieder geval als gebiedende eisch kan gesteld worden voor de jaren waarvan ik getuige ben geweest. Terstond komt hier in aanmerking: *Prof. Hoekstra's Verdediging van het Indeterminisme* in *de Gids*, 1858, I, p. 493, dus een der eerste stukken die te Rotterdam zijn opgesteld. Het gold het onderwerp van den dag. Kort te voren had Scholten zich doen kennen als beslist voorstander van het determinisme. Van alle kanten was men te wapen geloopen, hetzij om hem te bestrijden, hetzij om hem bij te staan. Het oude vraagstuk der praedestinatie duikt telkens weder op onder nieuwe vormen en het zou zeker de moeite loonen, nu de rust voor een poos hersteld schijnt, den strijd te schetsen, die veertig jaar geleden alle hoofden in Nederland verhitte. Doch dit ligt geheel buiten mijn plan en trouwens ook geheel buiten mijne bevoegdheid. Het meeste van hetgeen

toenmaals over dit onderwerp het licht zag, is mij slechts bij name bekend. Men moge het mij vergeven: eerlijk gezegd, trekt de strijdleuze, voor of tegen het determinisme, mij niet aan. Hoekstra had een gematigd indeterminisme gepredikt: geen wonder dat de nog geen dertigjarige Pierson, onder den invloed van zijnen leermeester, zich aangordde om den Doopsgezinden hoogleeraar aan te vallen.

Ik zal mij dus in den strijd zelven niet verdiepen, maar verwijs alleen naar p. 551 vlgg., waar op treffende wijze wordt aangetoond, dat het onmenschkundig is het schuldgevoel, de schaamte en het berouw afhankelijk te maken van het feit, dat wij door vrijen wil gezondigd hebben. „Wie beschuldigen zich zelven het meest?" vraagt Pierson: „zij, die willens en wetens (gelijk men zegt) gezondigd hebben, of zij, van wie het zelfs niet voor den indeterminist te ontkennen valt, dat zij gedetermineerd werden tot de zonde?" Het groote, overheerschende argument van Hoekstra tegen het determinisme, dat met deze theorie het denkbeeld van zonde en schuldbesef zoude komen te vervallen, zoude dan blijken, volgens Pierson, geen steek te houden.

Nog iets. Wij hebben tot vervelens toe gehoord, dat Pierson in zijne innigste overtuigingen steeds zoude hebben gewankeld. Ik heb dat nimmer kunnen inzien. Zijne denkbeelden worden met de jaren ruimer en breeder. Er doemen gezichtspunten op, die vroeger nog beneden den horizon lagen. Even weinig als andere volgelingen van Opzoomer is hij zijn leven lang blijven dwepen met de „empirische methode," die toenmaals zoo door vrienden als door tegenstanders der Utrechtsche wijsbegeerte om strijd werd aangeprezen. Maar wel is het merkwaardig na te gaan, hoe hij van zijne jonge jaren af zoowel tegenover Opzoomer als tegenover Scholten zijne zelfstandigheid heeft weten te bewaren. Het publiek dat vooral later

hem in zoo hooge eere hield, heeft daarop niet altijd het rechte oog gehad. In plaats van in hem den leider te zien, sprak men wel eens over hem, alsof hij zelf zich liet leiden en verleiden door de invallende gedachte. Mag ik nog iets excerpeeren uit pag. 557: „Ik ben determinist uit een wetenschappelijk oogpunt. Uit hetzelfde oogpunt weet ik zeker, dat alles in de natuur samenhangt als oorzaak en gevolg. Maar in den godsdienst denk ik om geen natuursamenhang; in den godsdienst gevoel ik mij in onmiddellijke betrekking tot God. — Dit is dualisme. Voorzeker. Maar een der beide termen van dit dualisme op te heffen, is ongodsdienstig of onwetenschappelijk. Men mag ons bij eenig wetenschappelijk onderzoek nooit een feit uit het gebied van den godsdienst voor de voeten werpen, want wij kennen nu eenmaal het verband niet tusschen het eindige en het oneindige, dus ook niet tusschen de wetenschap van het eindige en de wetenschap van het oneindige." De heldere uiteenzetting van deze onvervaard aangenomen tegenstrijdigheid verdient in haar geheel te worden nagelezen. Wij zullen zoo aanstonds nagaan, welke wijzigingen Piersons opvatting in de eerstvolgende jaren heeft ondergaan. Maar waarom verwijt men hem wat men zoo gelaten aanneemt van Sainte-Beuve: „Je suis l'esprit le plus brisé et le plus rompu aux métamorphoses?" Er is nooit aanleiding geweest dat Pierson zoo iets zoude herhalen.

Ettelijke maanden later bracht *de Gids* 1859, I, p. 749, het tweede gedeelte dezer studie, getiteld: *Prof. Scholten's Monisme.* Er was daartoe aanleiding te over. Het vorig opstel, dat de theorie van Hoekstra bestreed, was indirect ook tegen Scholten gekeerd. Behalve dat had het Leidsche determinisme menigen krachtigen aanval moeten verduren. Blijkens de Pragmatische Geschiedenis der Theologie van Dr. Sepp, verwachtte men algemeen, dat Scholten zijn standpunt nader zoude rechtvaardigen. Daaraan was vol-

daan door het werk *Over den vrijen wil.* Weldra volgde het verweerschrift van Mr. Dr. D. Koorders, die, evenals Pierson leerling van Opzoomer, een gelijksoortig dualistisch standpunt innam. Thans, gelijk gezegd is, gordde deze laatste zich aan tot eene wel humane, maar toch zeer ernstig bedoelde wederlegging van wat Scholten zijn Monisme noemde. Hij verstond daaronder een wijsgeerig beginsel, krachtens hetwelk de leer aangaande God en de wereldwetenschap in één stelsel vereenigd werden. Het dualisme daarentegen gaat van het beginsel uit, dat de leer aangaande God en de wereldwetenschap wel naast elkander, maar niet in hetzelfde stelsel met elkander kunnen wonen. De hoofdzaak van Piersons betoog, dat ik nu niet nader zal ontleden, komt hierop neder, dat het laatstelijk door Scholten ontwikkelde Godsbegrip aan innerlijke tegenstrijdigheid lijdt en zich zelf wederlegt. Uit den aard der zaak moest Pierson hier Scholten volgen op het terrein der speculatieve theologie en die een proefstaal verlangt van dialectische bedrevenheid, kan deze bladzijden gezet bestudeeren. Men kan hierbij ook naslaan wat Pierson ontwikkelt over *de Ethische Richting* in *Tijdspiegel* 1865, II, p. 30. Er zal blijken dat hij heel wat dichter staat bij Hoekstra dan bij Scholten eenerzijds of anderzijds bij la Saussaye. Mij komt thans zoo menige avond in de gedachten, waarin ik het goed recht der intuitie bepleitte en Pierson, ditmaal in overeenstemming met la Saussaye in *Ernst en Vrede*, II, p. 327, een weinig schertste met de wijsgeeren, die zich het recht aanmatigen te spreken als wettelijk aangestelde vertegenwoordigers der met eene hoofdletter aan te duiden Wetenschap. Beiden vonden wij die aanmatiging even naief als bedriegelijk. Het bleek in ieder geval dat Scholten in dertien jaar zijn standpunt in een ingrijpend opzicht had gewijzigd: Pierson heb ik onveranderlijk hooren spreken in den geest waarin hij p. 795 schreef: „Bij het „onze lieve Heer" der kin-

derkens gaat mijn hart open, maar niet bij „het hoogste beginsel en de absolute noodzakelijkheid" van den denker, en daarom zie ik met den Heiland der wereld in de kinderkens en niet in de wijzen en verstandigen als zoodanig de rechte professoren van den godsdienst. Zoo zij edel is, kan de taal, waarin gij tot mij spreekt over God en het eeuwige leven, mij niet eenvoudig genoeg zijn. Iedere aanspraak, die zij maakt op vermeende wetenschappelijkheid, komt mij min of meer belachelijk voor."

Eerst twaalf jaar later keert Pierson in *de Gids* 1871, II, p. 455 terug tot de behandeling van een wijsgeerig vraagstuk: *Een keerpunt in de wijsgeerige ontwikkeling*. Ik ben niet zeker of dit stuk wel onder de bestgeslaagden mag worden gerekend. Pierson zelf heeft het later verloochend, *Gids* 1875, II, p. 422, als gebouwd op een bedriegelijken grondslag. In geen geval munt die verhandeling uit door helderen betoogtrant. Voor zoover ik de denkbeelden, die blijkbaar te Heidelberg onder den invloed van Helmholtz gevormd zijn, goed begrijp, komt de zaak hierop neder:

Moedig doordenkende was de moderne theologie bij het openhartigst naturalisme aangeland. Juist daarin hadden hare aanhangers alle aanleiding dat naturalisme van alle zijden te beschouwen en het onverschrokken onder de oogen te zien. Aldus behoort men te komen tot de kritiek dier richting en haar hartader: de overtuiging omtrent de objectiviteit der zinnelijke waarneming. Die critiek is van physiologischen aard. Wat de mensch waarneemt, is, volgens de nieuwere theorie, altijd het gewrocht van zijn geest, een gewrocht waartoe niets objectiefs buiten ons, tenzij dan de beweging van een zeker *medium*, de aanleiding geeft; en hierbij moet terstond toegegeven worden, dat de voorstelling zoowel van beweging als van het bewegend *medium* weder onze eigene schepping is. Aan deze leer zou men gevoegelijk den naam van physiologisch idealisme kunnen geven. De wereld, *zoo als wij haar zien*,

is niet buiten ons bewustzijn aanwezig. Deze bewering rust niet op eenig aprioristisch idealisme, maar uitsluitend op de analyse van de werkzaamheid onzer zintuigen; en wie de waarheid dezer bewering niet inziet, hem hapert het niet aan wijsgeerige ontwikkeling, maar eenvoudig aan de noodige physiologische kennis. Eene zuiver natuurkundige, immers physiologische critiek van de werkzaamheid onzer zintuigen vergunt ons de zelfstandigheid van den menschelijken geest te handhaven op eene wijze, die aan het materialisme zijn wetenschappelijk karakter op eens en voor goed schijnt te ontnemen. Op dit standpunt wordt elke natuurwet tot eene wet des geestes; met andere woorden: opeenvolging van natuurverschijnselen moet heeten associatie van denkbeelden. Het begrip *oorzaak* valt weg, om plaats te maken voor de erkenning van de objectieve identiteit dier verschijnselen, tusschen welke men vroeger een kausaal verband aannam, en voor de bepaling van de volgorde der vormen, waaronder ik mij de altijd met zich zelve identische kracht voorstellen moet. Juist door den arbeid der natuurkundigen komt het geestelijke tot zijn recht: de zinnelijk waarneembare wereld de daad van den zelfstandigen geest; het voor de wetenschap erkenbare in die wereld het zuiver geestelijke, immers het mathematische. Naast deze twee groote uitkomsten schijnt het materialisme geheel verouderd. De tegenstelling van naturalisme en supranaturalisme vervalt. Men maakt de metaphysica niet langer van de physica afhankelijk. Men weigert in één woord in de empirische wereld objectieve werkelijkheid te vinden. Het aannemen van het determinisme verraadt een door elkander mengen van het inderdaad zeer ongelijkslachtige. Een der voornaamste drangredenen tot het aanvaarden van dat determinisme is vervallen, van die leer die de wegcijfering van het geweten is. Juist het objectieve recht om het bestaande te apprecieeren, is uitsluitend aan het geweten

ontleènd. *Sine Ethica nec philosophi subsistit nomen.* De betrouwbaarheid des gewetens berust op het eigen wezen onzer persoonlijkheid. De handhaving dier persoonlijkheid is de edelste taak der wijsbegeerte. Daartoe behoort het vasthouden van het ideaal, en derhalve het beoordeelen van de onderscheiden uitingen der persoonlijkheid naar een volstrekt idealen maatstaf, d. i. naar den eisch der heiligheid, waarmede te gelijker tijd het begrip der zonde is gegeven. Deze wijsgeerige ontwikkeling eindelijk sluit zich aan bij de voornaamste werking die het Christendom op den menschelijken geest heeft uitgeoefend.

Ook uit dit mager excerpt bespeurt men duidelijk genoeg dat deze verhandeling in den grond der zaak eene apologie wil zijn. Het is waar: Pierson heeft haar later teruggenomen; maar menig denkbeeld is blijven staan en zullen wij straks terugvinden in *Levensbeschouwing.* De ingrijpende kritiek van Prof. Land en vooral die van Dr. A. Kuyper in zijn *Een parel in verkeerde schelp*, in het tijdschrift *de Vereeniging*, is zeker niet spoorloos aan hem voorbijgegaan.

Wetenschappelijk Nederlandsch is de titel van een opstel in *de Gids* 1871, I, p. 421, waarin aangetoond wordt dat de taal van drie kort te voren door Nederlandsche hoogleeraren uitgesproken Intree-oraties veel te wenschen overlaat. Voor Pierson is dat een droevig feit van diepgaande beteekenis, want, vooral door zijn verblijf in Duitschland, is hij overtuigd, dat ons onafhankelijk volksbestaan gevaar loopt, als wij de moedertaal niet in eere houden. Voor het oogenblik kunnen wij deze verhandeling op haar beloop laten. De geestige spotternijen zullen voor de drie redenaars pijnlijk genoeg zijn geweest. Wij wijden slechts een oogenblik onze aandacht aan de opmerking nopens het hinderlijk onderscheid tusschen onze schrijftaal en onze gewone spreektaal, en behooren ons te haasten om tot iets gewichtigers te komen.

Een artikel in *de Gids* 1874, III, p. 271: *Over Vrijheid*, bevat eene kritiek op Stuart Mills verhandeling *On Liberty*. Het is genoegzaam bekend dat Pierson weinig of niets gevoelde voor onze liberale orthodoxie. Die theorie scheen hem een stevigen grondslag te ontberen. Het was, meende hij, de vraag in hoeverre de beperking der individueele vrijheid onder gegeven omstandigheden wenschelijk kon zijn, niet slechts ter wille van de veiligheid onzer personen en goederen, maar ook inzonderheid ter wille van onze beschaving. De gewone antwoorden onzer liberalen schenen hem beginselloos. Zij beriepen zich nu op Stuart Mill; Pierson wilde aantoonen, dat deze in het bovengenoemde geschrift zijne eigene elders ontwikkelde denkbeelden had vergeten en bovendien, op het thans ingenomen standpunt, allerlei zonden tegen de eischen der strenge logica op het geweten had. Zoo, om een enkel voorbeeld te noemen, wordt Karel de Groote geprezen om zijne hardhandsche bekeeringswetten; maar een Staatssecretaris, die de Indische Sepoys op dezelfde wijze wilde behandelen, wordt door Mill om zulk een zendelingsijver ten strengste gelaakt. Het is waar, dat Mill tusschen beide feiten een verschil aanneemt, maar Pierson toont m. i. duidelijk, dat de gronden die hij aanvoert, geheel onvoldoende zijn. Overal treft hij inconsequenties aan. Op dezelfde gronden had hij Renan aangevallen in het *Vaderland* van 23 Maart 1874. Zoo zullen de verdedigers van het orthodoxe *laisser-aller* tegenover allerlei theoretische meeningen naar betere redenen hebben om te zien, dan die Mill hun verschaft, en waarmede hij eene wellicht al te voorbarige rust heeft bereid aan hunne scherpzinnigheid. Het was niet het doel des schrijvers eene nieuwe theorie te geven. Hij wilde alleenlijk aanwijzen, dat het liberalisme in gebreke is gebleven zich voor het *forum* der logica te rechtvaardigen. Wat Pierson in de liberalen, laat mij zeggen de thorbeckianen, tegen de borst was,

zullen wij ook straks op een ander terrein gewaarworden. Veelal vond hij, dat zij de vrijheid niet zoozeer gaven als wel beloofden. De sociale quaestie zou eerst een jaar of wat na 1874 door hem onder de oogen worden gezien. Voor ons tegenwoordig doel trekt inzonderheid de onverbiddelijke logica de aandacht. Het is mij wel eens voorgekomen, dat het jammer is, dat Pierson indertijd de benoeming te Groningen heeft afgeslagen. Hij was een meester in het ontleden van begrippen en zoude wellicht als leeraar der wijsbegeerte zijne grootste triomfen hebben behaald. Dat overigens in 1874 dit stuk niemand recht voldoen kon, ligt in de rede. De liberalen werden noodzakelijkerwijs geërgerd en hunne tegenstanders konden moeilijk vrede en vriendschap sluiten met eenen bondgenoot, die niets met hen gemeen had. Thans zijn de omstandigheden geheel veranderd. Direct toepasselijk was het vertoog vroeger slechts in geringe mate en tegenwoordig in het geheel niet.

De verhandeling *over Mill's Logica* in *den Tijdspiegel* 1874, II, p. 277, behoeft ons niet op te houden; maar mijne aandacht wordt getrokken door *Mill over Godsdienst* in *Gids* 1874, IV, p. 458. De drie *Essays* van Mill over dit onderwerp worden op den voet gevolgd en geanalyseerd: het resultaat is wel niet bevredigend, maar vindt toch heel wat meer instemming dan de hoofdgedachten in de beide andere boeken. De critiek van het Theïsme is Pierson niet radicaal genoeg. De waardeering van het gevoel, dat in het Theïsme zijne uitdrukking pleegt te vinden, is hem niet diep genoeg. Van eenen humanitairen godsdienst te spreken, schijnt hem in strijd met de les der logica, die wil dat benamingen hare vaststaande beteekenis zullen behouden. In weerwil van deze en andere bezwaren heeft hij het zonderlinge en tweeslachtige geschrift van Mill lief gekregen. De praktische fout van het Humanitarisme religie te doopen, wreekt zich op

menige plaats. Men kan aan het woord religie dien verdraaiden zin niet geven, tenzij men voor het eigenlijk kenmerkende van den godsdienst de oogen sluite. Het innigst karakter van den godsdienst moet men miskennen, voordat men vrijheid kan vinden godsdienst en zedelijkheid te vereenzelvigen. Dat Mill dit karakter miskent, blijkt uit zijn onderzoek naar het Nut van den godsdienst, dat eenzijdig wordt opgevat, daar hij inzonderheid de aandacht bepaalt bij de maatschappelijke en veel minder bij de individueele zijde van den godsdienst. Men kan de zedelijke kracht die van het geloof uit moet gaan, niet veronachtzamen, zonder zich aan eene wetenschappelijke fout schuldig te maken, immers zonder den omvang te miskennen van het onderwerp waarmede men zich bezig houdt.

In twee opzichten wordt Mill zeer geprezen. Hij is kalm en blijft geheel vreemd aan de dikwerf zoo hinderlijke onverdraagzaamheid van het ongeloof, dat met groote luidruchtigheid propaganda zoekt te maken, vooral wanneer het voorafgaand onderzoek onvolledig is geweest. En dan: in tegenstelling met vele wijsgeeren van het vasteland schrijft Mill, evenals onderscheidene zijner landgenooten, een leesbaren stijl. Minder ingenomen is Pierson met Mill's *Autobiography*. De mededeelingen des schrijvers omtrent zijne vroegrijpe jeugd, waarbij die van Bilderdijk in het niet verzinken, wekken eenvoudig Piersons spotlust op in den *Javabode* van 1874.

In mijne schatting is een der voortreffelijkste stukken op dit terrein het opstel in *de Gids* 1875, II, p. 385: *Eene Geschiedenis van het Materialisme*, naar aanleiding van het boek van F. A. Lange. De verhouding van Pierson tot het materialisme kan met twee woorden worden aangeduid. Zijne conclusie ligt in deze woorden, p. 422: „Het aannemen van een objectief onderscheid tusschen goed en kwaad, heilig en onheilig, redelijk te willen maken,

wetenschappelijk te willen rechtvaardigen, is misschien reeds eene miskenning van het probleem. *Non liquet.* — Daarmede wordt nog geen dualisme gepredikt. — Dit beteekent eenvoudig, dat in een van de beide rekeningen, die niet willen sluiten, eene fout moet schuilen, maar dat wij er nog niet achter zijn gekomen in welke van de twee, en slechts glimlachen kunnen over elke bestaande poging om het verschil in uitkomst te loochenen of te verbloemen." Het zal wel zoo zijn, maar wanneer ik p. 429 lees: „Wij zijn monisten — in hope", dan zoude ik zeggen, dat voor het oogenblik het vroeger gepredikte dualistische standpunt allerminst overwonnen is. Na uitdrukkelijke verwerping van hetgeen in *Een keerpunt* gezegd was, was Pierson, meen ik, verder dan ooit verwijderd van het oogenblik, waarop die door hem gepostuleerde eenheid zal bereikt worden. De verhouding der critiek van het verstand tot de mate van ons godsdienstig gevoel, was het groote vraagstuk, dat nooit bij hem naar den achtergrond week. Hoe hij nog in 1862 dacht, vinden wij in *Richting en Leven*, p. 172 der eerste uitgave. Hij wanhoopt blijkbaar nog niet aan eene bevredigende oplossing. Na de mislukte poging van 1871 is hij meer sceptisch gestemd. Op dit standpunt is *Levensbeschouwing* geschreven in 1875. „Het materialisme", beweert hij, p. 109, „verklaart niet alles wat het belooft te verklaren; het dualisme van geest en stof houdt geen rekening met hetgeen werkelijk door het materialisme verklaard wordt." Ik moet mij tot deze korte aanwijzing beperken; wij zullen zien dat Pierson later, in stede van scepticisme, liever spreekt van agnosticisme. Ik behoef het onderscheid nu niet uit te werken.

Bij groote uitzondering heeft Pierson ook het terrein der politiek betreden. Van 1868 tot 1869 verschenen in Heidelberg van zijne hand drie brochures, onder den titel: *De Liberale Partij op staatkundig gebied*, waarmede verge-

leken kan worden de bestrijding door van der Wijck in eene afzonderlijk uitgegeven brochure, door van Bell in *Theologisch Tijdschrift* 1869, p. 431, eindelijk door Buys in *de Gids* 1868, IV, p. 481, met het opschrift: *Dubbelzinnige politiek.* Het geding geldt de neutrale school. Pierson komt met warmte op voor het goed recht der kerkelijke partijen, die van haar standpunt reden hebben te klagen over de tirannie der liberalen, die haar eene moderne secteschool willen opdringen onder de bedriegelijke leuze van: „met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen." Wij zijn thans weder dertig jaar verder en er is in dien tijd op dit gebied zooveel gebeurd. De genoemde artikelen trekken inzonderheid mijne aandacht door de ongemeene zeggenskracht. Ook dit is merkwaardig dat Pierson in den vreemde verplaatst, zulk een geopend oog hield voor de behoeften der natie. Het is tegenwoordig eenvoudig genoeg te beweren, dat de openbare school niet geeft waarop het volk aanspraak heeft, en moet worden „leeggepompt." Aan bestaande grieven is tot eenen aanmerkelijken prijs en voor een aanzienlijk gedeelte recht gedaan. Maar in 1868 behoorde er moed toe, om uit het liberale kamp eene stem te laten opgaan, die sympathie betoonde met de eischen der kerkelijke partijen. Eigenlijk is het voor Pierson een ongeluk geweest, dat hij zoo menigwerf met verrassende intuitie een standpunt heeft ingenomen, dat in den aanvang van alle kanten aangevallen, eerst na eenig tijdsverloop het wachtwoord van vele geestverwanten is geworden. Het gevolg der oppositie tegen zijne denkbeelden is geweest, dat hij ook veel later zich nooit recht verzoend heeft met de Nederlandsche liberalen. Zij waren hem te bekrompen en hadden te weinig hart voor de grieven der tegenpartij. Te dezen was Buys hem op verre na niet vrijzinnig genoeg. Het gebeurde heeft hem eenen weerzin tegen de politiek van den dag ingeboezemd en later heeft hij nooit meer eenige aanvechting gevoeld om

zich in dit strijdperk te begeven, tenzij dan enkele malen om sympathie te betuigen met hen, die wezenlijk toonden iets te gevoelen voor de verwaarloosde behoeften der misdeelden in de maatschappij. Wij zullen gelegenheid vinden daarop terug te komen. Het standpunt in 1875 ingenomen in *Levensbeschouwing*, p. 326, is wezenlijk verschillend van het in 1868 verkondigde. Even openhartig is het feuilleton over *Staatsonderwijs* in het *Vaderland* van Juli 1873. De Staat, heet het nu, behoort niet meer te beloven dan hij geven kan.

In 1872 verschenen de *Herinneringen uit Pruisens Geschiedenis*. Dit boek bevat eene beoordeeling der beginselen van de Pruisische politiek van de tijden van den Grooten Keurvorst af, en die beoordeeling valt zeer ongunstig uit. De Pruisische staatkunde lijdt, volgens Pierson, aan eene ongestadigheid, die niet zelden tot trouwloosheid wordt. Zij staat te uitsluitend in den dienst der zelf- en hebzucht. De geschiedenis wordt afgebroken met het jaar 1866 en de tegenwoordige lezer mist al te zeer de beschouwing van al het belangrijke, dat de laatste dertig jaar gebracht hebben. Wij worden ook wat te nadrukkelijk herinnerd aan de annexatievrees, die in den eersten tijd na 1870 in Holland haar toppunt bereikte: eene vrees, die door Pierson wel niet wordt gedeeld, maar die hem aanleiding geeft tot wenken en waarschuwingen, waarvoor de tijd voorbij schijnt. Ook de karakteristiek van Bismarck blijft wel merkwaardig; er wordt duidelijk in het licht gesteld, waarin de zwenking bestond van diens politiek in de eerste maanden van 1866; maar wij beschikken thans over vele gegevens, die in 1872 nog ontbraken. Pierson gevoelt zich in het voorbericht eenen oprechten Hollander, die het goede van onzen volksaard weet te waardeeren en ver verwijderd is van de boutades, waaraan hij later zich wel eens heeft schuldig betoond. Het spreekt dat hij oprechten eerbied heeft voor de mannen, die Duitschland op elk ge-

bied hebben groot gemaakt. Maar de menschen, waarmede hij in Heidelberg omgaat, maken geen onverdeeld aangenamen indruk. Naarmate zij in spreken en handelen meer van Hollanders verschillen, vindt hij hen blijkbaar minder beminnenswaardig. Wij herkennen het gewone lot van vrijwillige en onvrijwillige ballingen. Wat bekoorlijks heeft het ouderhuis, dat men sedert jaren heeft verlaten! Hoe liefelijk is Oud-Holland in den vreemde! Het is niet vreemd, dat ook onder den druk van een gevoel van heimwee, Pierson kort daarop in het vaderland is wedergekeerd. De Duitschers konden hem op den duur niet behagen en waarschijnlijk was hij voor hen in 1870 en 1871 wat volle franschgezind geweest, al stelde men het ook op prijs, dat hij voor dames lezingen hield over fransche letterkunde. Zeker is dat hij sedert 1874, in weerwil van zijn veelvuldig reizen, in Frankrijk en Italië, slechts bij uitzondering den Duitschen grond heeft betreden. In dat opzicht trok zijn leermeester eene andere lijn, die zijn Tarente had gevonden in Wiesbaden.

De laatste studie, die Pierson te Heidelberg heeft voltooid, is eene recensie van de dogmatiek van Kahnis. Zij verscheen een paar jaar later, in 1877, in de *Jahrbücher für protestantische theologie*, III. In hoofdzaak wordt met uitvoerigheid de vraag behandeld, op welken psychologischen grondslag deze uiteenzetting der Luthersche dogmatiek is gevestigd en langs welken logischen en speculatieven weg zij haar oogmerk bereikt. Wij krijgen dus een zuiver methodologisch onderzoek, waarbij de erkende heerschappij van Pierson op het gebied der dialectiek zich op schitterende wijze laat gelden, alhoewel ik wil erkennen, dat niet altijd gewaakt is tegen de gevaarlijke zucht om al te spitsvindig te zijn. Deze critiek van begrippen is niettemin hoogst belangrijk en ook voor den oppervlakkigen lezer behoeft het niet betoogd te worden, dat het opstel met groote zorg is op het papier gebracht. Er is evenwel

een bezwaar. Kahnis is in de belangrijkste opzichten orthodox-Luthersch en ik zie niet in, wat het nut kan zijn eener gedachtenwisseling met iemand, die bij zijne redeneeringen van geheel tegenovergestelde beginselen uitgaat. Een dispuut kan slechts vruchtbaar zijn, als de partijen over de hoofdbegrippen elkander genoegzaam verstaan. Hier is eene ondempbare kloof tusschen den recensent en den gerecenseerde. De lezer van Piersons werken kan intusschen deze beschouwingen op hare plaats laten. Zij geven niets om hem beter te doen kennen, want hij gaat onveranderlijk uit van de beginselen, die nedergelegd zijn in de nagenoeg tegelijkertijd verschenen *Levensbeschouwing*. Dit hollandsche boek heeft bovendien de verdienste van in aantrekkelijken vorm te zijn geschreven, terwijl het wetenschappelijk Hoogduitsch ieder sieraad van stijl versmaadt. De schrijver was den Duitschers een Duitscher geworden, en dat wel in sterker mate, dan den hollandschen lezer lief kan zijn.

VII

Verreweg het uitvoerigste werk dat Allard Pierson heeft nagelaten, is de *Geschiedenis van het Roomsch-Katholicisme tot op het concilie van Trente*, in vier zware groot-octavo deelen, die van het jaar 1868 tot 1872 te Heidelberg zijn samengesteld en uitgegeven zijn door den ondernemenden A. C. Kruseman. Deze had tal van specialiteiten gewonnen voor zijn grootsch plan om de Nederlandsche letterkunde te verrijken met eene wel zooveel doenlijk populaire, maar tevens op oorspronkelijke bronnenstudie rustende beschouwing van de *Voornaamste Godsdiensten* en had het voorrecht gehad voor het Katholicisme zijnen man te vinden in Pierson.

Ik heb geene voorstelling, hoe deze omvangrijke arbeid in vijf jaar voltooid is. De talrijke aanteekeningen aan den voet der bladzijden — jammer van de tallooze drukfouten — geven een denkbeeld van des schrijvers uitgebreide lectuur. Gelijk onvermijdelijk was, is hij op vele punten afhankelijk van anderen, die zich vóor hem op dit studieveld hadden bewogen. Men vormt zich in het gemeen geen denkbeeld van den omvang der geschriften, die in aanmerking moesten komen: zeventien folianten van Thomas Aquinas, dertien kwartijnen van Bonaventura, en zoo gaat het eeuw na eeuw altijd voort. Een gansch

menschenleven zoude bij lange na niet volstaan, wilde men dat alles, van de oudste Patres tot op de Handelingen van het concilie van Trente, zelfstandig gaan bearbeiden. Men doet billijkerwijs zijn voordeel met de noeste vlijt van de best betrouwbaren onder de voorgangers. Waarom zouden zij voorgangers zijn, als niemand hen mocht volgen? Er dient daarenboven opgemerkt, dat de auteur herhaaldelijk het bewijs levert, dat hij de aanhalingen, die hij voor een deel bij anderen heeft gevonden, niet nu en dan, maar, voor zoover het mogelijk was, geregeld met de oorspronkelijke berichten heeft vergeleken. Er zullen in der tijd wel leemten en onnauwkeurigheden zijn opgemerkt: ik zal dat niet napluizen. Ook al ware het werk in den aanvang feilloos geweest, dan zoude ik toch gissen, dat na vijf-en-twintig jaar op menig punt het onderzoek al weder verder is gevorderd. Doch dit alles neemt niet weg, dat ik den indruk ontvang eenen zeer zorgvuldigen arbeid voor mij te hebben. Behalve zijne studiën te Leuven, waarover ik reeds gesproken heb, had Pierson zich tot dit werk te Rotterdam voorbereid door de vertaling van Hagenbachs *Ontwikkelingsgeschiedenis* der christelijke leerstukken en van Hases *Handboek van Protestantsche Polemiek.*

Men verhaalt mij dat deze met zooveel liefde ondernomen taak slechts weinig de aandacht heeft getrokken. Ik wil het wel gelooven; zelf heb ik ook eerst in de laatste maanden met deze geschiedenis kennis gemaakt. Pierson noemde het werk zelden of nooit. Hij had altijd het hoofd vol van nieuwe plannen en vond gering behagen in achterwaarts zien. Toch zal het hem leed hebben gedaan, dat die jaren van ingespannen studie zoo kleine vrucht hebben gedragen voor anderen.

Zeker: hij werd door zijnen aanleg tot dit onderwerp gedreven. Het is voldoende bekend, in hoe gewichtige opzichten sommige stroomingen in het katholicisme zijne

sympathie hadden. Hij streefde naar de ware onpartijdigheid, die volgens zijn eigen woord niets anders is dan verstandige belangstelling. Op menig aangelegen punt heeft hij de katholieke kerk verdedigd, waar zij van protestantsche zijde pleegt te worden verguisd. Maar in weerwil van dit alles kan ik moeilijk aannemen dat hij het vertrouwen van katholieke lezers zal genoten hebben. Het is mij van elders niet bekend, maar ik denk dat hunne kerk zich even gereserveerd zal hebben betoond, als de Vrije Universiteit tegenover de *Studiën over Johannes Kalvijn.* Ik vind dit gansch natuurlijk en in het geheel niet te misprijzen. Die rustige onpartijdigheid, die het strijdperk van zulk een hoog standpunt overziet, kan allicht zwaarder zijn te dragen dan de onverholen aanval van den tegenstander, die afdaalt in het vlakke veld en zich met zijnen vijand op gelijken voet plaatst.

Bij de Protestanten zal het niet beter zijn gegaan. Met eenig aarzelen neem ik aan dat de predikanten, indertijd door hunne hoogleeraren indachtig gemaakt op het groot gewicht van de studie der kerkgeschiedenis, zich in bevredigende mate op de hoogte houden. Maar bij de leeken van de meest uiteenloopende kleur en richting is de belangstelling ongetwijfeld slechts gering. Omtrent wezen en aard van het katholicisme vormt men zich in protestantsche kringen soms de vreemdste voorstellingen. Men weet er niet veel van en verlangt er ook niet veel van te weten. Het valt te betreuren dat op de openbare school het onderwijs in de geschiedenis, vaderlandsche en algemeene, noodwendig onvruchtbaar is. Men eerbiedigt ieders godsdienstige overtuiging en zwijgt derhalve voorzichtiglijk over alles wat de geschiedenis wezenlijk belangwekkend maakt. De hollandsche zeehelden, uitstekend: maar men zal toch moeten toegeven, dat in de wereldhistorie Bernard van Clairvaux krachtiger heeft ingegrepen dan de Ruyter. De geschiedenis moet geene ge-

schiedenis van veldslagen worden: ongetwijfeld. Maar ook niet van huisraad en kleederdrachten. Op de denkbeelden komt het aan, die de wereld vervormd hebben. Maar nu treft het aldus, dat die denkbeelden te allen tijde tot op het jaar 1897 de religie tot achtergrond hebben. Wat wil de neutrale school daarmede aanvangen? Zij schijnt mij veroordeeld tot een huichelachtig verzwijgen.

Ik heb mij laten verleiden tot eene overbodige uitweiding. Toch kan ik niet besluiten het bovenstaande door te schrappen. Wat ik opmerkte, is niet alleen in Piersons geest; maar ook jaren voordat ik hem persoonlijk leerde kennen en waardeeren, heb ik mij reeds op soortgelijke wijze uitgelaten. Doch ik keer terug tot de *Geschiedenis van het Katholicisme.* Het loont de moeite, meest met des schrijvers eigen woorden, mede te deelen, wat hij wel heeft willen beschrijven en wat niet. Ik vind daarbij van zelf gelegenheid eenige uitspraken te excerpeeren, die eene bijdrage leveren tot de appreciatie van Piersons persoonlijkheid.

Wij slaan het eerste hoofdstuk op, dat uit der aard bestemd is om den lezer voorloopig te oriënteeren. Hem zal worden voorgelegd eene geschiedenis van het Roomsch-Katholicisme, *niet* eene geschiedenis van de Roomsch-Katholieke kerk. Zie hier het verschil, gelijk het gekenmerkt wordt p. 9: „Eene geschiedenis der katholieke kerk zou ook een verhaal van feiten en uitwendige lotgevallen moeten behelzen, terwijl eene geschiedenis van het katholicisme hoofdzakelijk eene geschiedenis is van denkbeelden, beschouwingen, inzichten, die slechts in zoover van uiterlijke gebeurtenissen melding maakt als dezen met de ontwikkeling dier denkbeelden enz. in verband staan. Eene geschiedenis van de Roomsch-Katholieke kerk moet bijv. nauwkeurig onderzoeken of Petrus den bisschopszetel te Rome heeft gesticht; eene geschiedenis van het katholicisme

heeft slechts na te gaan, wanneer men begonnen is te *gelooven*, dat deze stichting inderdaad het werk was van den Apostel." Het is van overwegend belang, bij de lectuur dit onderscheid wel in het oog te houden. Wat Pierson aantrekt, zijn juist de denkbeelden die in den boezem der kerk ontloken zijn. Hij moet wel gestadig melding maken van die „feiten en uitwendige lotgevallen"; maar hij geeft mij den indruk van uit nood gedwongen daartoe af te dalen. De achtereenvolgens aan de geschiedenis van het Pausdom gewijde hoofdstukken schijnen mij niet van dezelfde beteekenis als die andere gedeelten over de geloofsleer. Zij geven mij ook dikwerf den indruk van ongelijkmatig en met zeker ongeduld bewerkt te zijn: somwijlen noodeloos uitvoerig en dan weder weinig meer dan een dor excerpt. Ik zal zoo aanstonds zeggen, welke hoofdstukken mijne aandacht inzonderheid hebben getrokken.

Laten wij eerst hooren, hoe de schrijver het katholicisme in éene algemeene formule poogt te kenschetsen, p. 24: „Het katholicisme is die richting in den boezem der algemeene Christelijke kerk, die, vergeleken met de overige afdeelingen der Christenheid, de meest realistische opvatting van den Christelijken godsdienst op tweederlei wijs (door plastiek en hierarchie voor het volk, door zinnelijke mystiek voor de geesten van hoogeren aanleg) vertegenwoordigt; eene richting die, gedreven door een overwegend practischen geest en toegerust met eene menschenkennis van niet altijd even verheven allooi, zich noch uit een leerstellig, noch uit een kerkelijk oogpunt aan de eischen òf der strenge logica òf der strenge zedewet veel gelegen laat liggen, maar integendeel zooveel van die eischen vasthoudt of laat vallen als noodig is, om de menschen, gelijk zij in doorsnede zijn, niet van den Christelijken godsdienst te vervreemden; eene richting mitsdien, welker streven medebrengt, niet dat de Christelijke godsdienst in zijne oorspronkelijke zuiverheid het doel blijve van

enkelen die als de keur, als de bloem van ons geslacht, in staat zijn de ideale waarde en beteekenis van het Christendom vast te houden, maar dat die godsdienst, zij het ook op voorwaarde van allerlei wijziging en misvorming, pasklaar gemaakt worde voor alle menschen zonder onderscheid, welke dan ook hetzij hun vroegere opleiding en voorbereiding, hetzij hun voortdurende geestesaanleg zijn moge; eene richting eindelijk, die om dit haar doel te bereiken, hoewel tevens geheel in overeenstemming met haar eigen karakter, tusschen het wezen van den godsdienst en de uitwendige vormen en openbaringen van den godsdienst volstrekt niet onderscheidt en met de algemeene erkenning dier vormen haar zegepraal vieren moet."

Het is mij wel bekend dat tegen deze opvatting, die in het geheele werk doorklinkt, bezwaren kunnen geopperd worden en met name weet ik, dat Prof. de Bussy in *Theologisch Tijdschrift* 1888, p. 277 vlgg., de verhouding van Katholicisme en Protestantisme op geheel afwijkende wijze geteekend heeft; doch ik zie geen kans het punt in geschil zonder zekere hier misplaatste uitvoerigheid kenbaar te maken. Ik wensch dus eenvoudig voort te gaan met tegenover de voorstelling van het Katholicisme die van het Protestantisme te plaatsen. Wij lezen p. 43: „Voor bepaalde volken is de protestantsche godsdienst oneindig beter geschikt dan haar oudere zuster. Deze volken zouden in het geheel geen godsdienst bezitten, indien zij den godsdienst niet kenden in den protestantschen vorm. Maar naarmate hunne ontwikkeling toeneemt, worden zij zich meer en meer het onvoldoende, de eenzijdigheid, de bekrompenheid, de halfslachtigheid van het Protestantisme bewust, en dit met volledige erkenning van al het goede en edele dat het Protestantisme onderscheidt. Zonder in het minst terug te willen keeren tot een standpunt, dat in zijn geheel beschouwd voor goed moet aan-

gemerkt worden als ten eenenmale onbestaanbaar met de ontwikkeling der nieuwere tijden, moeten zij toch dagelijks levendiger en oprechter erkennen, dat met de ter zijde stelling van het Katholicisme veel voor altijd verloren is gegaan, dat misschien nog wel in staat zou geweest zijn om het arme menschenhart te verrukken en te troosten." In verband hiermede let ik ook op p. 221: „Erkend moet het worden, dat, terwijl het Protestantisme nauwelijks drie eeuwen heeft kunnen bestaan, zonder in het eind een beklagenswaardige schaduw van zich zelf te zijn, het Katholicisme daarentegen, nu uitsluitend als godsdienstige en theologische richting beschouwd, nog is wat het van den aanvang geweest is."

Het eerste deel waaruit deze aanhalingen zijn getrokken, loopt tot aan het concilie van Nicaea. Al wat de schrijver over deze periode had te zeggen, wordt door hem tot drie gezichtspunten herleid. „De traditie," beweert hij, „en de Episcopaatsleer en de Apologie van het Christendom, dat waren de drie groote verschijnselen, die in de eerste eeuwen de Roomsch-Katholieke richting kenmerken." Het kan niet in mijne bedoeling liggen één excerpt te leveren, dat hetzij al te uitvoerig, hetzij half verstaanbaar zou moeten worden. Ik wijs slechts in het algemeen op het vertoog, dat deze ontwikkeling van drie eeuwen tot op de vaststelling van het dogma van de Godheid van Christus eene onmisbare voorwaarde is geweest, om den Christelijken godsdienst tot den rang van wereldgodsdienst te verheffen. „Indien het werkelijk," zoo lezen wij p. 223, „in de bedoeling van Jezus had gelegen eenen wereldgodsdienst te stichten, zou hij slechts een treurig gebrek aan menschenkennis aan den dag hebben gelegd. Een godsdienst die slechts dat éene predikt: God is geest, Hem boven alles lief te hebben en den naaste als zich zelven is de vervulling der Wet, een godsdienst zonder metaphysica en zonder eeredienst, zulk een godsdienst zou

berekend zijn voor de groote meerderheid van ons geslacht.... Een kind die het gelooft! Zij die het Christendom hebben gesticht, hebben dit ingezien, en met eene behendigheid, die hare wedergade in de geschiedenis nauwelijks kent, van het meest onpractische het meest practische, van den meest idealistischen den meest realistischen godsdienst, van den meest etherischen godsdienst eenen godsdienst gemaakt, die reeds bijna twintig eeuwen onder alle hemelstreken, en bij elke weêrsgesteldheid, heeft kunnen leven, voor drie eeuwen in de zoogenaamde Hervorming nog eene krachtige dochter heeft ter wereld gebracht en zelfs heden ten dage de scherpzinnigen in twijfel laat omtrent de beslissing der vraag, of haar einde reeds nabij moet worden geacht."

Het tweede deel omvat de geschiedenis van de drie volgende eeuwen. De verschijnselen die thans op den voorgrond treden, zijn: „de verdediging van de Roomsch-Katholieke orthodoxie, het wordend monnikwezen ook in verband met de priesterschap, de ontwakende anthropologie en philosophie der westersche kerk, de aanvankelijke vestiging van het Pauselijk gezag (gepaard gaande met de nagenoeg definitieve inrichting van den Roomsch-Katholieken eeredienst) en eindelijk de kerkelijke historiographie." Het belang van al deze onderwerpen wordt door mij natuurlijk niet miskend, even weinig als de prijzenswaardige duidelijkheid in de uiteenzetting der geheimzinnige spitsvindigheden, die de kerk in beroering brachten. Doch de gewone lezer zal zich waarschijnlijk beter te huis gevoelen bij de schildering van de opkomst van het monnikwezen in het Oosten. Wij die thans zoo goed als uitsluitend zoeken naar hetgeen voor de opvatting des schrijvers zelven karakteristiek is, vinden in dit tweede deel niet zooveel op te merken als in het eerste. Ook wil het mij voorkomen dat de overgroote rijkdom der stof den auteur soms te machtig is geweest en de groepeering der verschillende

bijzonderheden niet overal even gelukkig is. Met name zou dit gelden voor het zevende hoofdstuk met den wonderspreukigen titel: de Aesthetiek van het Roomsch-Katholicisme. Slechts éene plaats wensch ik aan te halen, waar Pierson spreekt over de teleurstelling, ondervonden bij de lectuur van Athanasius. „Wat is," vraagt hij, p. 28, „de voornaamste oorzaak? Het is het schier volslagen gebrek bij de schrijvers der eerste eeuwen, en met name bij Athanasius, aan alle mystiek. Het christendom is bij hen zoo weinig een godsdienst en zoo overwegend een leer. Men zou de uitdrukking willen hooren van de belangen van het gemoedsleven, die men destijds met het aannemen of verwerpen der orthodoxie gemoeid achtte. Doch daarvan verneemt men veel te weinig, en men moet zich troosten met eene onafzienbare reeks van sophistische schermutselingen en exegetische kunstenarijen. Men zou den kreet willen hooren van de christelijke bewustheid dier tijden, maar in stede daarvan wordt men veelal onthaald op hatelijke en kleingeestige polemiek." Wij leerden Pierson van deze zijde reeds kennen.

Ook het derde deel bevat drie hoofdafdeelingen: de Roomsch-Katholieke philosophie in het Westen, de groote kerkvergaderingen en het Pausdom tot op het concilie van Pisa (1409). Er wordt een aanvang gemaakt met de leerbegrippen van Augustinus, om vervolgens te komen tot de scholastieke philosophie van Boethius tot Thomas Aquinas. Hier betreedt de schrijver weder het terrein dat hem gemeenzaam was, sedert hij zijne dissertatie ontwierp over het realisme en nominalisme. Voor hem heeft het vraagstuk, zij het dan ook in gewijzigden vorm, al zijne belangrijkheid behouden. Blijkbaar verdiept hij zich met welgevallen in de werken dier oude denkers, wier getuigenis in onze moderne maatschappij zoo zelden wordt ingeroepen. Zijne wezenlijke ingenomenheid met de gestelde problemen maakt dat de behandeling dezer oogenschijnlijk

zoo dorre en onvruchtbare onderzoekingen eene zekere levendigheid verkrijgt, die den lezer kan boeien, ook al voelt hij zich volkomen een vreemdeling op dit gebied. Terwijl de schrijver die spitsvindige redeneeringen met benijdenswaardige duidelijkheid ontleedt, ontvalt hem telkens de opmerking, dat men zich moge onthouden van te smalen op den zoogenaamden „nacht der middeleeuwen." De raadselen die tot op heden onze wijsgeeren niet met rust laten, werden reeds in dit verwaarloosd tijdvak overwogen. De scherpzinnigheid dier scholastieken is onovertroffen. Wat wij hebben te laken, is alleen hun dogmatisme, hunne inbeelding, dat zij de oplossing hebben gevonden dier vraagstukken, welke te allen tijde zulk eene geheimzinnige aantrekkingskracht behouden, terwijl zij den onderzoeker teleurstellen en de oplossing in rook verdwijnt, juist als men meent haar te hebben gegrepen. Piersons meesterschap wordt wel het best bewezen, als hij ons noopt belangstelling te gevoelen voor beschouwingen en theorieën, waaraan wij meenden ontgroeid te zijn. Dit deel is opgedragen aan de Theologische faculteit der Hoogeschool te Heidelberg: zij zal geen slechten indruk hebben gekregen van de hollandsche wetenschap.

Wederom wensch ik een paar kenmerkende plaatsen uit te schrijven. De eerste vindt men p. 49: „Het verschil tusschen Pelagius en Augustinus zal altijd het verschil zijn tusschen de kunstvaardigheid en het genie. Vraag aan de kunstvaardigheid hoe zij hare schitterende hoogte bereikt heeft. Zij zal u nauwkeurig den weg kunnen aanwijzen, dien zij heeft afgelegd. Zij weet den tijd, de inspanning die het haar gekost heeft. Zij herinnert zich wanneer zij de traagheid, wanneer zij de moedeloosheid of andere verkeerde hoedanigheden heeft moeten overwinnen om haar doel niet te missen. Zeg haar dat God het Zijn beminden geeft als in den slaap, dat het niet is desgenen die wil, of desgenen die loopt, maar des ontfermenden

Gods, dat God alleen het heilig vuur op het altaar ontsteken kan: zij begrijpt u niet, en gedenkt met zelfvoldoening aan haren arbeid, verricht in het zweet des aangezichts. Roem daarentegen het genie, wegens de moeite die het zich gegeven heeft, wegens de lofwaardige pogingen die het in het werk heeft gesteld om dat ontsterfelijk schoon voort te brengen, dat alle geslachten zullen bewonderen: hij zal u met een glimlach om de lippen en een vinger die naar boven wijst doen gevoelen, dat gij van de natuur van het genie niet bijzonder veel begrijpt.

„Dit verschil, waarvan de waarachtigheid op het gebied der kunst veel meer algemeen erkend wordt, zou ook op zedelijk gebied veel minder in twijfel worden getrokken, wanneer het hier op dezelfde eenvoudige wijze kon worden voorgesteld, wanneer het zich hier niet altijd hulde in een theologisch-wijsgeerig stelsel, waarvan het geen denker, hoe scherpzinnig ook, ooit gelukken zal te erkennen, dat het inderdaad een stelsel, een wel samenhangend geheel mag genoemd worden. In dit stelsel zal men altijd moeten stuiten op tegenstrijdigheden, gelijk aan die, waarop het ons licht viel in het Augustinianisme de aandacht te vestigen. Maar tot zijne eenvoudigste, practische uitdrukking herleid is het Augustinianisme niets anders dan de betuiging: ik ben mij niet bewust door eigen inspanning verkregen te hebben hetgeen ik bezit. Genade is het begin en het eind van mijn hooger leven.

„Alles heeft zijn prijs: hetgeen gij in dit leven, onverschillig op welk gebied, aan uwe inspanning te danken hebt, beteekent dan ook niet veel; en hetgeen inderdaad iets beteekent, daarvan getuigt elks eerlijk zelfbewustzijn onder allerlei vorm: genade en genade alleen."

Wil men een proefstaal van Piersons methode, dan zoude ik wel willen wijzen op zijne opvatting van Abaelardus, p. 104—112. In het eerst zal men allicht zich verwonderen

dat diens veroordeeling op aanstoken vooral van Bernard van Clairvaux wordt goed geheeten: die de moeite niet schuwt zich te verplaatsen in Piersons gedachtengang, zal bezwaarlijk tot eene andere conclusie kunnen komen. Nog veel uitvoeriger wordt het standpunt van Thomas Aquinas uiteengezet en daarvoor is een goede reden, „dewijl hij de leeraar geworden is niet slechts der roomsche maar ook der protestantsche dogmatiek, welke tot op onzen tijd van kracht gebleven is," p. 164.

Den geest waarin de andere helft van dit derde deel is opgesteld, kan men het best leeren kennen uit de slotwoorden van het vierde hoofdstuk: „In de laatste helft der middeneeuwen heeft de kerk van Rome de zware taak vervuld van in Europa de groote christelijke traditie in stand te houden, die zonder hare voortdurende inspanning en voorbeeldelooze waakzaamheid anders zeker verloren ware geraakt. Zij heeft dit gedaan door van onderscheidene kettersche richtingen het eigenlijk middel harer voortplanting, prediking en armoede, over te nemen. Het zijn inderdaad bedelorden, die het christendom hebben gered. Het is geen wonder, dat het katholicisme als de groote conservatieve macht ten aanzien van het christendom opgetreden, vele gebreken en misvormingen heeft moeten dulden waarmede de ontwikkelingsgeest dier tijden geen geduld had. Wat historisch worden en leven zal, zal altijd dien akker gelijk moeten zijn, waarop het onkruid naast de tarwe welig opschiet tot aan den dag des oogstes." Het denkbeeld, dat aan deze beschouwing ten grondslag ligt, nam. dat de Katholieke kerk steeds met ongeëvenaarden tact het bruikbare in de leerstellingen harer tegenstanders heeft weten op te merken en pasklaar te maken voor haar eigen organisatie: dat lievelingsdenkbeeld van Pierson vindt men bij hem in zeer uiteenloopende gevallen aangetoond en toegepast. Eigenlijk ligt het ook ten grondslag aan onze *Verisimilia.*

Het valt niet te loochenen dat de lectuur dezer vier omvangrijke deelen eene zekere inspanning vereischt. Die geheel vreemd mocht zijn aan de abstracte speculatiën van het wijsgeerig denken, zal zeer veel onbegrepen moeten voorbijgaan. Dat ligt in den aard der zaak. De schrijver had te verhalen van theologische geschillen en ragfijne wijsgeerige onderscheidingen, over het *homoousion*, over monophysieten en semipelagianisme en tal van andere orthodoxe leeringen, ketterijen en strijdleuzen. Onvoorbereide lezers vinden hier hunne gading niet. Evenwel is het eene hoofdstuk het andere niet. Zoo zal ieder aandachtig lezer, ook zonder bepaald wetenschappelijke opleiding, zich kunnen verdiepen in de met bijzondere liefde geschreven eerste helft van het laatste deel. „Het Heiligen-ideaal der Middeneeuwen" heeft te allen tijde voor Pierson groote bekoring gehad. Dat voelt men, om enkelen te noemen, als hij de geschiedenis behandelt van den H. Dominicus, den H. Bonaventura, de H. Elisabeth, de H. Catharina van Siena, doch inzonderheid als de H. Franciscus van Assisi ter sprake komt. Ook later is hij tot dit onderwerp teruggekeerd en heeft hij zijne mededeelingen aangevuld en vermeerderd in den *Tijdspiegel* 1876, I, p. 1: *Uit de Geschiedenis der Mystiek.*

Het zal wenschelijk zijn den lezer enkele kenmerkende plaatsen voor te leggen. Ziehier bijv. al dadelijk eene zeer paradoxale bewering die, zij moge dan juist of onjuist zijn, wel in staat is het nadenken te prikkelen. Gekomen aan het verhaal van de kerstening van Engeland, schrijft Pierson, p. 8: „Terwijl het ideale rijk van het geloof in de harten der individuën niet met kracht of geweld komt, is het daarentegen voornamelijk kracht en geweld, waardoor de officiëele vestiging van eenen godsdienst of eene kerk tot stand komt. Uit dien hoofde mag men vermoeden, dat de thans bestaande heidenwereld in haar geheel niet eerder tot het evangelie zal worden gebracht, dan wanneer

ook op haar dezelfde maatregelen worden toegepast, waaraan Europa uitsluitend zijne verkristelijking te danken heeft. Eene waarlijk verlichte regeering zal misschien ten aanzien van hare buitenlandsche bezittingen met dit getuigenis der geschiedenis vroeg of laat rekening moeten houden." Laten de lessen der geschiedenis onafwijsbaar zijn; maar hoe vaak zijn we volkomen buiten staat naar haar te luisteren! Men kan overigens hier vergelijken wat ik boven heb aangehaald uit Piersons beoordeeling van Mill.

Wij kennen tal van begrippen, die voor onze voorstelling het product zijn der nieuwere tijden. Pierson schept er behagen in op te merken, dat veel van dit alles, dat wij overigens dankbaar waardeeren, reeds veel vroeger in de kiem aanwezig was. Zoo bespreekt hij omstreeks p. 135 de staatkundige werkzaamheid van Aartsbisschop Bruno van Keulen: „Het ontbrak reeds toen niet aan personen, die de zorg voor de zielen met de zorg voor de staatsaangelegenheden kwalijk vereenigbaar achtten. Het is niet overbodig hierop de aandacht te vestigen, opdat wij ons niet al te veel op ons tegenwoordig onderscheiden tusschen de geestelijke en de wereldlijke macht laten voorstaan. Zoo schrander was men reeds in de tiende eeuw."

De plaatsen die ik zou wenschen aan te wijzen, hoopen zich op. Reeds in de elfde eeuw vindt men de eerste, maar reeds zeer krachtige sporen van eene critiek der relieken, p. 155, waarbij men tevens kan naslaan het opstel *Middeleeuwsch Ongeloof* in den *Tijdspiegel* 1876, I, p. 229. — Eerst in de tweede helft der middeleeuwen verkrijgt de vroomheid een bij uitstek visionnair karakter, p. 170. — Het zoeken naar de beste monniksorde, in dienzelfden tijd, is eenigszins te vergelijken met het zoeken naar den besten regeeringsvorm in onzen tijd. — Met zwarte kleederen was het niet gegaan, zoo beproefde men het met witte kleederen, enz., p. 193. — Of ook dit,

waarvan het geheele boek het doorloopend bewijs levert: „Niet vele protestanten hebben zulk eene vertrouwdheid met de Schrift als de meeste heiligen der Middeleeuwen. Deze zijn zoo bijbelvast, dat zij vaak met zeldzaam geluk de minst bekende woorden te pas weten te brengen. Zij leven in en met alle gedeelten van het als Gods eigen woord geliefde boek. Bij dit vers is hun hooger licht opgegaan, bij dat vers is een geliefde door God naar het Vaderhuis geroepen. Overal zijn herinneringen uit het voorbijgaande aan dat blijvende verknocht. Waarlijk geen onhistorischer bewering dan de beschuldiging, dat het Katholicisme den Bijbel veracht heeft." Waarbij men in het oog houde, dat Pierson bijbelvastheid wel kon beoordeelen, hij die haar zelf in zoo exceptioneele mate bezat.

Wat beminnelijke trekken in het leven van Bernard van Clairvaux! Ik moet volstaan met eene eenvoudige vingerwijzing en vind alleen plaats voor de noot op p. 223, waar wij komen te staan voor een ondoorgrondelijk raadsel van wijde strekking en diepe beteekenis: „Naar het bericht van zijn derden biograaf werd Bernard zelf door zijne wondergave in verlegenheid gebracht. „Men leest," zoo sprak hij, „in de Schrift van menschen die wonderen doen òf krachtens hunne heiligheid òf door het bedrog. Ik behoor evenmin tot de eersten als tot de laatsten." Kon men van de authentie dezer woorden ten volle verzekerd zijn, dan zou het geschied- en zielkundig raadsel, dat met vele wonderverhalen uit de Middeleeuwen gegeven is, nog ingewikkelder worden."

Franciscus van Assisi noemde ik reeds. Wat Pierson aantrekt, is de ernst van zijn geloof, ver verwijderd van de halfheid der tegenwoordige orthodoxen. Hij zegt het met ronde woorden, p. 238: „Franciscus gaat meê ten kruistocht naar den Nijl, waarachter (in den zomer van 1219), de Sultan met zijn leger ligt, ter ontzetting van Damiate, dien sleutel van Egypte. Wat wil die monnik

bij de gewapenden? Den Sultan bekeeren; niets minder. En deze heeft een goudprijs gesteld op elken christenkop? Wel mogelijk, maar Jezus heeft gezegd: Ik zend u als schapen onder de wolven. Hij komt voor den Sultan, en verklaart zich bereid door een vuur te gaan, wanneer de Sultan met zijn volk christen wordt, zoodra Franciscus er heelshuids zal afgekomen zijn. Door een vuur? Jezus heeft immers gezegd: Slangen zullen zij opnemen, enz.

„Wat is hierbij onze nieuwerwetsche rechtzinnigheid? Alles neemt zij in de Schrift letterlijk, alles. De ezel van Bileam heeft natuurlijk gesproken; maar als het er op aan zou komen te gelooven dat een slang niet bijt en gif niet doodt, en men, alles prijsgevende, in den Hemel alles zal terugontvangen, zoo neemt men wijselijk zijne toevlucht tot de „geestelijke opvatting." Bij Franciscus daarentegen zien wij hetgeen een tijdgenoot en ooggetuige „de dronkenschap des geestes" noemt."

Ik moet mij beperken en zwijg over zoo vele andere heiligen, zelfs over Thomas Aquinas, den vertegenwoordiger der verhevene dwaasheid tegenover verstandige middelmatigheid. Zoo diep was Pierson doordrongen van de hooge beteekenis van den *Doctor angelicus*, dat hij, nog voordat het derde deel geschreven werd, op zijne Italiaansche reis in het begin van 1870, den spoortrein tusschen Rome en Napels verliet om eenen tocht te ondernemen naar de ruïne van het kasteel Roccasicca, waar Thomas in 1224 geboren werd. Het geschrift van Thomas ter verdediging der bedelorden komt ter sprake p. 285: „De historicus kan toch niet anders dan zich te goed doen aan deze echt-historische opvatting van het Christendom, waartoe in onzen tijd de hoogste critische geoefendheid nauwelijks, waartoe in de dertiende eeuw de liefde volkomen toereikend blijkt. Dit lijdt geen twijfel: de Christus der bedelorden is de historische Christus, en is het in elk geval veel meer dan die onvoorstelbare,

naar een zeker westersch kerkelijk patroon gemodelleerde gedaante, die onze protestantsche rechtzinnige dogmatiek, op het voetspoor der katholieke kerkleer, van hem gemaakt heeft."

De laatste figuur die in dit hoofdstuk behandeld wordt, is Catharina van Siena. Wij bevinden ons nog altijd in de veertiende eeuw, in den tijd van het schisma, van innerlijk verval der kerk, van toenemend zedenbederf, van élkander verketterende pausen. „Katharina van Siena, aan eene rechterlijke uitspraak omtrent de wettigheid van Urbanus VI wanhopende, verlangde van dezen, dat hij door de hoogere zedelijkheid van zijnen persoon en van zijne omgeving de tegenstanderen tot zwijgen zou brengen; „de geur van uwe deugd," sprak zij, „moet de scheuring doen ophouden." De leer van het *opus operatum* was daarmede verloochend, en de waarde eener kerkelijke instelling van haar zedelijk gehalte afhankelijk gemaakt. — „Wie had vermoed, dat het heiligenideaal der middeleeuwen ons een protestantsch Christendom van de beste soort in de armen zou voeren? Maar neen! in dat Christendom is Protestant noch Katholiek."

Het volgend hoofdstuk zal de kerk tegenover het Pausdom beschrijven. De geschiedenis loopt door tot den dood van Alexander VI (1503). Hier wordt het verhaal eerder afgekapt dan ten einde gebracht, dewijl de straks volgende gebeurtenissen, de opkomst der Hervorming, buiten het gestelde kader vielen. Ik wil openhartig erkennen, wat bijna uit den aard der zaak voortvloeit. Het schromelijk verval der kerk boezemt weerzin in. De onbeholpenheid der talrijke conciliën en synoden laat geene ruimte voor diepgaande belangstelling. De schismata en de levensgeschiedenissen dier goeddeels nietswaardige, zoo niet misdadige pausen, wekken walging en verontwaardiging. Men voelt het zoo diep, dat de uitwendige geschiedenis, die in dit hoofdstuk behandeld wordt, wel niet geheel kon

ontbreken, maar de schrijver eigenlijk geen hart heeft voor dit gedeelte van de hem opgelegde taak. Zelfs de geschiedenis van Johannes Huss en zijne veroordeeling door het concilie van Constanz, kunnen mij niet in spanning brengen. Er schijnen geene gewichtige belangen op het spel te staan. Wij hooren geenszins den nagalm eener grootsche, leidende gedachte. Het zoude zeker wel ondoenlijk zijn geweest, die fletse en karakterlooze persoonlijkheden te doen herleven, zoo als de Heiligen van het voorafgaand hoofdstuk ons voor oogen staan. Is dit een gebrek in de compositie, dat had kunnen vermeden worden? Men moet tegelijkertijd kunstenaar en historicus zijn, om die vraag in overweging te kunnen nemen.

Met stilzwijgend voorbijgaan van eene halve eeuw, die zoo buitengemeen rijk was aan spannende gebeurtenissen, behandelt het laatste hoofdstuk het concilie van Trente (13 Dec. 1545—4 Dec. 1563), dat voor het eerst aan de kerk eene stelselmatige en eenigszins volledige uiteenzetting van haar geloof gaf. Hier is Pierson weder geheel op zijn geliefkoosd terrein. Ik behoef zijne critiek van deze grondwet van het katholiek geloof niet na te gaan. De laatste bladzijden worden, gelijk billijk is, besteed om al het voorafgaande nog eens in vogelvlucht te overzien. Zoo vinden wij p. 522: „Geboorte, opvoeding, vooroordeel, onkunde en eene zekere soort wetenschap maken, in elk gegeven land, de massa protestant of katholiek. En wie zijne dogmatische en godsdienstig-historische overtuigingen niet langs dezen weg verkrijgt, behoort zelden met zijn geheele hart tot het eene of het andere kerkgenootschap, maar behelpt zich met een eclecticisme, waarbij weder geheel uitwendige oorzaken bepalen de kleur van welken der beide godsdiensten het voornamelijk vertoonen zal. Voor dit eclecticisme, dat voor zijne beschouwingen uit geene andere bronnen kan putten dan geschiedenis, wijsbegeerte en gevoel, en zeker met den dag meer aan-

hangers telt, heeft het kerkgenootschappelijk verschil zijne godsdienstige en wetenschappelijke beteekenis voor goed verloren. Maar daarmede heeft dit verschil niet opgehouden te bestaan. Het heeft namelijk nog eene andere, eene politieke beteekenis, die met het volksbestaan der natiën op het nauwst samenhangt."

De laatste drie, vier bladzijden worden besteed om die politieke beteekenis uiteen te zetten. Ik mag er niet aan denken dat alles af te schrijven en waag mij even weinig aan een verkort overzicht, dewijl ik ernstig vrees dat ik geen recht zou laten wedervaren aan de bedoeling des schrijvers. Er is in de sedert verloopen vijf-en-twintig jaar, onder een anderen paus, genoeg geschied om mij te doen vermoeden, dat de schrijver in één voornaam opzicht zich wellicht sterker, wellicht minder sterk, maar stellig anders zoude hebben uitgedrukt, als het hem gegeven ware geweest die bladzijden te herzien. Wij weten bovendien zoowel uit den brief aan den heer Stemberg als door de mededeelingen, die mij uit Duitschland geschied zijn, dat in deze jaren Pierson voor eene korte wijle eene zwenking naar rechts had gemaakt.

Ik kom terug op de vraag: waarom vond dit standaardwerk niet meer lezers? Het is blijkbaar met liefde begonnen en voltooid. Het is uit de betrouwbaarste en oorspronkelijkste bronnen samengesteld. Het is vrij van alle kleingeestigheid en stelt zich met sereniteit boven de twistende partijen. Dat alles is waar. Maar het is ook waar, dat het Protestantisme hier allerminst gevleid wordt. Het kan zijn dat men dit in eene geschiedenis van het Katholicisme niet al te onnatuurlijk heeft gevonden. Er is evenwel nog een andere factor. Men weet wel dat Pierson de gave der tale had; doch hier heeft hij ieder sieraad opzettelijk versmaad. Met hoogst eenvoudige woorden zegt hij al wat hij heeft te zeggen. Waarheidsliefde bovenal is zijne leus. Komt een droog

of weinig aantrekkelijk onderwerp aan de beurt: hij wischt de pas geschreven bladzijde niet uit, als zij nauwkeurig uitdrukt wat hij had mede te deelen. Kon eene andere bladzijde aan aanschouwelijkheid winnen door eenige uitbreiding: wederom versmaadt hij die goedkoope gelegenheid om op de verbeelding of het bewogen gemoed te werken. Hij gaf wat hij zich had voorgesteld: een wetenschappelijk werk dat zonder praal van geleerdheid algemeen verstaanbaar was. Tafereelen van brandstapels en ketterjachten zouden wellicht voor een oogenblik meer in den smaak zijn gevallen: deze arbeid blijft ook na jaren zijne beteekenis behouden.

VIII

In den zomer van 1874 verliet Pierson Heidelberg, om zich te Utrecht te vestigen, waar hij als ambteloos burger geleefd heeft, totdat hij in het najaar van 1877 tot hoogleeraar benoemd werd aan de juist opgerichte Universiteit van Amsterdam. Ik stel dat hij van nu af zijne volle ontwikkeling heeft bereikt en mag derhalve, met verwaarloozing der chronologie, bij de verdere bespreking zijner geschriften eenvoudig bij elkander voegen al wat gelijksoortige strekking heeft.

Na de bewerking der *Geschiedenis van het Katholicisme*, verlangde Pierson nader kennis te maken met de Hervorming. Vóor al het andere viel zijne aandacht op den grooten voorganger, op *Johannes Kalvijn* en de vruchten dezer *Studiën* zijn nedergelegd in drie monografiën, die in 1881, 1883 en 1893 verschenen zijn. De aanleiding voor deze onderneming bestond in de gegronde hoop over Kalvijn iets nieuws te kunnen zeggen. Van 1863 tot 1879 waren diens werken opgenomen in het *Corpus Reformatorum* en nog betrouwbaarder bleek de *Correspondance des Réformateurs*, met welker uitgave Herminjard in 1866 een begin had gemaakt. Bovendien werd vooral in die dagen aller aandacht gevestigd op den theoloog van Genève door de oprichting der Vrije Universiteit op kalvinistischen grondslag.

Pierson heeft het leven van Kalvijn niet voltooid en ook niet kunnen voltooien. Naarmate hij arbeidde, werd hij telkens meer overtuigd dat de *Correspondance* van Herminjard veel zorgvuldiger was bewerkt dan het *Corpus Reformatorum*. Voor de brieven van Kalvijn en zijne tijdgenooten bleek het Brunswijksche *Corpus* onbruikbaar te zijn. Zoo werd hij voor goed afhankelijk van Herminjard, die met het zevende deel in 1889 eerst gekomen was tot April 1542. Het eerste stuk loopt van 1527 tot 1536, het tweede van 1536 tot 1541; het derde stuk bevat de voortzetting der jaren 1540 en 1541, benevens de eerste maanden van 1542. De chronologische volgorde kon niet overal streng worden vastgehouden.

In den regel heeft Pierson zich toegelegd op een bevalligen vorm, die ook voor den gewonen, niet of weinig deskundigen lezer iets aantrekkelijks kon hebben. Ook in het dagelijksch gesprek kregen wij den indruk, dat die zorg voor den stijl hem een tweede natuur was geworden. Zijne beschouwingen over het leven van Kalvijn zijn anders uitgevallen. Hij heeft zijne bronnen met de uiterste nauwgezetheid gelezen, herlezen en onderling vergeleken. Op vele punten heeft hij een nieuw en ongedacht licht doen vallen. Zoo heeft hij, zoude ik zeggen, wel en deugdelijk bewezen dat het pseudonyme pamflet *pro Farello* van de hand van Kalvijn moet zijn, al heeft deze zich ook achter de schermen willen houden. In verband hiermede valt een nieuw licht op zijnen strijd met Caroli. Over Kalvijns geloofsverandering, over de verschillende uitgaven der *Institutio*, over zijn vertrek uit Genève in 1538 en dgl. wordt veel nieuws medegedeeld. Die het leven van Kalvijn zal willen beschrijven, zal met deze, voor een deel zeer micrologische onderzoekingen zijn voordeel moeten doen. Pierson heeft eerbied voor de grootsche figuur van den Hervormer, maar dit belet hem allerminst om, waar het pas geeft, te zeggen, dat Kalvijn karakterloos heeft ge-

handeld. Ieder beminnaar van historisch-philologisch onderzoek zal de bewijsvoeringen met belangstelling volgen, al moge de methode hem wellicht meer ter harte gaan dan het resultaat. Desalniettemin zijn deze *Studiën* in hoofdzaak slechts breed uitgewerkte aanteekeningen, voortgevloeid uit de gezette lectuur van Herminjard. Een kunstwerk te leveren lag niet in de bedoeling: het zou werkelijk te duur zijn gekocht, als men daarvoor had moeten derven die talrijke woordelijke aanhalingen in voor een deel middelmatig Latijn, slordig oud-Fransch en nog slordiger Duitsch. Voorbeelden van nauwkeurig lezen en interpreteeren, als bijv. I, p. 140, zoude ik ongaarne missen en ik bedenk, dat ik geen tijdschriftartikel voor mij heb. Eene monographie heeft hare eigenaardige vrijheden.

Er zullen lezers zijn die zich verwonderen, dat Pierson zooveel tijd heeft gegeven aan de bestudeering van geschriften, wier inhoud hem goeddeels beuzelachtig moest toeschijnen. Ja, zoo schijnt het; maar er moge veel over Pierson geschreven zijn, toch zijn er nog, die zich eene zeer scheeve voorstelling vormen van zijn innerlijkst wezen. Bij zulk een rijk ontplooid geestesleven, is het niet vreemd, dat een oppervlakkig beschouwer de kern niet heeft kunnen vatten. Busken Huet schreef in zijne jeugd, dat het Christendom hem niet losliet en „toute autre branche d'étude lui paraissait être d'un vide désespérant et ne répondre à aucune question vitale pour l'homme." Niemand zal beweren, dat twintig jaar later Huet uit volle overtuiging deze woorden zoude hebben herhaald, al oordeelde hij ook dat, als instrument tot veelzijdige ontwikkeling, de aan alle talen rakende, de wetenschap en geschiedenis in zich opnemende, vrij beoefende theologie, iederen anderen vorm van studie overtreft. Maar Huet moge dan de theologie hebben vaarwel gezegd, Pierson is in den grond der zaak, terwijl de voorwerpen zijner studie wisselden, altijd theoloog gebleven. Godsdienstgeschiedenis was voor hem

de eenig belangrijke wetenschap, waartoe al het andere moest worden teruggebracht. Door zijne kennis der drie oude talen was het terrein van zelf beperkt tot Jodendom en Christendom. Aan het Mahomedanisme ernstige studie te wijden, zonder kennis van het Arabisch of aan het Buddhisme, zonder kennis der talen van Indië, vond hij ongerijmd. Daar bepaalde hij zich dus tot het gebruik van den arbeid van anderen, zonder zich het recht toe te kennen met zijn eigen oordeel voor den dag te komen.

Ik heb nog niet genoemd wat in deze drie verhandelingen voor menigeen het belangrijkste zal zijn. Behalve de biographica waarvan ik reeds sprak en afgezien van de Inleiding, waarin wordt aangetoond langs welken weg de Nederduitsch-Hervormde kerk zich afgewend heeft van de leer van Kalvijn, vinden wij in het eerste stuk eene beschouwing over Olivétans bijbelvertaling, die onder Kalvijns patronaat het licht heeft gezien. Tot zijne eigene niet geringe verbazing constateert Pierson, dat die vertaling, ook voor het licht van dien tijd, niet zoo zorgvuldig is bewerkt als mocht geëischt worden. Hij, voor wien de Bijbel in den eigenlijksten zin Gods woord was, moest, zou men zeggen, zorgen de nauwkeurigst mogelijke kennis van dien Bijbel te verschaffen. Het blijkt herhaaldelijk dat die verwachting niet vervuld wordt.

Belangrijker dunkt mij intusschen wat over de *Institutio* van Kalvijn gezegd wordt. Eerst hooren wij welke uitbreiding het werk onder de handen van Kalvijn zelven in drie of vier opeenvolgende uitgaven gekregen heeft; dan wordt de inhoud zeer in het kort medegedeeld, eindelijk wordt de *Summa* van Thomas Aquinas vergeleken, een boek dat blijkbaar aan Kalvijn niet bekend is geweest, al behandelt het goeddeels dezelfde onderwerpen. Thomas gaat evenwel op de zaak zelve dieper in en, wat men niet zoude gedacht hebben, buigt nederiger voor het gezag der Schrift dan Kalvijn, die den Bijbel laat

zeggen, wat hij te voren had gewild dat deze zoude leeren.

Ook het tweede stuk bevat eenen excursus. Kalvijns exegetische arbeid zal worden gekenschetst: zijn commentaar van den Brief aan de Romeinen wordt naast het werk van Thomas gelegd. Wederzijds zijn deugden en tekortkomingen, maar eene zorgvuldige vergelijking leert dat over het geheel Kalvijn oppervlakkiger is dan zijn voorganger. Deze excursus is eene soort van voorspel tot de *Verisimilia*. Er wordt aangetoond wat vooralsnog aan de exegese der Paulinische brieven ontbreekt. Op p. 221 kan men zien wat wij bij het zeer zorgvuldig bestudeeren dier gedenkstukken reeds in 1883 meenden bereikt te hebben. Drie jaar later waren wij alweder verder.

De excursus van het derde stuk raakt het hart der quaestie. Kan en behoort voor ons Kalvijn leidsman te zijn? Zoo als begrijpelijk is, wordt de vraag gedaan met het oog op de Vrije Universiteit. Volgens Pierson is de eerste eisch dier school, de wezenlijke reden van haar bestaan, dat de godsdienstige en wetenschappelijke vorming niet uit elkander gerukt worde. „Er valt voor dat beginsel veel te zeggen, en zijne wederlegging ligt niet voor de hand. Ik ga zelfs verder en durf beweren, dat, zoo met de Vrije Universiteit niets, hoegenaamd niets anders dan eene zuiver paedagogische hervorming gegeven was, haar beginsel in mijn oog aanbevelenswaardig zou wezen. — Enkel en alleen paedagogisch gesproken zijn onze gewone Universiteiten in strijd met het gezond verstand." Dat denkbeeld wordt uitgewerkt: onze gymnasia en onze Universiteiten nemen de karaktervorming der kweekelingen niet ter harte; deze worden gevormd, zoo zij gevormd worden, niet krachtens, maar ondanks de organisatie dier inrichtingen. De voorstanders der Vrije Universiteit worden sprekend ingevoerd: zij zeggen wat zij in tegenstelling met het openbaar onderwijs zich voorstellen.

„Erken ons," eischen zij ten slotte, „dat is erken de waarde onzer diploma's en als zelfs een Gemeenteraad bij delegatie het *jus promovendi* mag uitoefenen, weiger het dan niet langer aan hen die in dezelfde betrekking staan tot onze Vrije Hoogeschool." Dit zijn woorden van geen onzeker geluid en in overeenstemming daarmede lezen wij aan het slot: „Ik zou mij verheugen in eene waarlijk vrijzinnige Regeering, die de Vrije Universiteit op onbekrompen wijs en zonder achterdocht bejegende. Men heeft in Regeeringskringen zooveel op met particulier initiatief. Hier is het, zoo ergens; en hier kan de ingenomenheid door het wegnemen van belemmeringen worden getoond." Maar tusschen deze beide uitspraken in ligt de veroordeeling der Vrije Universiteit.

In weerwil van alles hebben wij onze Universiteiten lief, die haar niet paedagogisch-karakter met al zijn nadeelen en gevaren aandurven. Ons verschil met de vertegenwoordigers van het antieke ideaal der wetenschap, waartoe de mannen der Vrije Universiteit behooren, is ten slotte een ethisch verschil. „De opvatting van wetenschap is eene geheel andere geworden. Wetenschap is in beginsel geheel losgemaakt van ons gemoedsleven en zoekt hare eenheid niet langer in eenige Idee, die buiten haar zelve staat." Deze opvatting wordt aan hare vruchten gekend. „Wij zijn met onze natuurkundige en met onze historische methode blijkbaar op den goeden weg. — In een ander en een belangrijk opzicht is de vrucht der moderne wetenschap geheel nul. Zij heeft ons niets geleerd, dat ons de oplossing kan doen voorzien van de vragen die tot het gebied der bespiegelende wijsbegeerte behooren." Het op zich zelf aantrekkelijke der Vrije Universiteit berust op eene miskenning van den menschelijken geest, en deze miskenning valt zedelijk te laken, wanneer zij tot oorzaak heeft het niet willen buigen onder de voorwaarden, die geheel onafhankelijk van ons zelf aan

de werkzaamheid van den menschelijken geest zijn gesteld. „Bij de geloovige wetenschap kan eigen zielsrust, maar kan de menschheid geen baat vinden, daar de geloovige wetenschap het onderzoek doet verflauwen, dat de nog altijd onmetelijke ellende der wereld tot het éene noodige maakt." Het hoofdpunt van het betoog dat onderscheiden bladzijden vult, heb ik naar mijn vermogen den lezer eerlijk voorgelegd, maar ik wil niet verzwijgen, dat de conclusie, die op de premissen gebouwd is, mij eenigermate in het onzekere laat omtrent des schrijvers innigste bedoeling. Ds. H. C. Lohr dacht er ook zoo over, *Theologisch Tijdschrift* 1893, p. 95. Het is te betreuren dat Pierson geene gelegenheid heeft gehad, om later het vraagstuk onder de oogen te zien. Er zoude aanleiding zijn geweest, toen pater de Groot optrad om de philosophie van Thomas Aquinas aan de Amsterdamsche Universiteit te onderwijzen. Pierson heeft zijne sympathie voor dat optreden in den Academischen Senaat uitgesproken: het was de laatste maal dat hij in den kring zijner ambtgenooten vertoefde. Weinige maanden later moest hij zich uit het openbaar leven terugtrekken; maar nog 7 December 1895 ontving ik eene briefkaart, — het was de allerlaatste en van eigenhandig schrift was sedert maanden geen spraak meer, — waarin hij als antwoord op eene door mij gedane vraag betuigde, dat hij de juist verschenen verhandeling van pater de Groot over Leo XIII en den H. Thomas Aquinas met groot genoegen en belangstelling had gelezen. Wat Pierson voor deze laatste bladzijden definitief zoude hebben in de plaats gesteld, durf ik niet bepalen. Nog niet vervuld is zijn eisch, dat de Vrije Universiteit een beeld moge geven van Kalvijn, dat èn door de authentieke bescheiden gewaarmerkt wordt èn in staat is onze blindheid voor zijne verdienste, niet als theoloog, niet als steunpilaar der reformatorische beweging in Zwitserland, maar als leidsman en voorbeeld te genezen. Het werd

tijd, beweerde hij, dat een overtuigd Hervormde voor zijn Protestantisme beproefde, wat kardinaal Newman voor het Katholicisme gedaan heeft.

Hier is alle aanleiding melding te maken van het *Essay* over dezen kardinaal, dat opgenomen is in de *Mannen van beteekenis*. Ik moet dit stuk met eenige uitvoerigheid bespreken, dewijl het voor de kennis van des schrijvers levensopvatting zoo buitengemeen leerzaam is. Het denkbeeld waarvan Pierson uitgaat, is dat het Katholicisme nooit stationair is geweest: het heeft eene geschiedenis. Het vormt zich langzaam. „Drie eeuwen eer zijn grond-dogma vaststaat; twaalf eeuwen, eer de transsubstantiatie katholieke leer is; achttien eeuwen, eer onbevlekte ontvangenis en pauselijke onfeilbaarheid den rang hebben van een dogma." Het Roomsch-Katholicisme droeg den stempel van zijnen oorsprong: het was een latijnsch-keltisch christendom. „Met Newman is het anders geworden. Met hem is voor het eerst het engelsche, of wil men het ruimer uitgedrukt, het germaansche ras, het germaansche genie in het Katholicisme zelfstandig aan het woord." Men vindt natuurlijk bij hem het oude katholieke geloof, onvervalscht, door geen liberalisme verzwakt; maar het zijn nieuwe gezichtspunten, nieuwe drangredenen. „Als een man dezer eeuw, een wezenlijk modern man, in merg en been, zoon van het vrije constitutioneele Engeland; kweekeling van het anglikaansch Protestantisme en van het klassieke onderricht der engelsche universiteiten; volkomen op de hoogte van de wetenschappelijke methode van onzen tijd en van hare strekking; te huis in Darwin, Ranke en Comte, zich tot het katholicisme bekeert, zal hij dan over zijn nieuw geloof spreken als een italiaansch dweper, als een spaansch mysticus, als een fransch raisonneur, als een iersch heilige? Hij stelt dat geloof voor, gelijk het opgenomen werd in zijne ziel, zijne engelsche, zijne londensche en oorspronkelijk protestantsche ziel."

Na een vluchtig overzicht van Newmans leven, kiest Pierson eenen zeer bijzonderen vorm om den lezer des kardinaals denkbeelden te doen kennen: hij voert hem zelven sprekende in. Hij fingeert eene rede aan de Protestanten van Engeland over de kerk; over het pauselijk gezag; over het Katholiek geloof tegenover de moderne natuurwetenschap; eindelijk over het zedelijk ideaal van het Katholicisme. In het kiezen van eenen indrukwekkend schoonen vorm heeft de meester ditmaal zich zelven overtroffen.

Hier bevind ik mij in verlegenheid. Uit de talrijke geschriften van Newman heeft Pierson het gewichtigste in weinige bladzijden samengedrongen; het gaat niet aan, dat alles nogmaals in te korten: de kans voor misverstand is te groot. Alleen uit het laatste gedeelte wensch ik iets mede te deelen. „Eene beschaving," beweert de kardinaal bij monde van Pierson, „moet ten slotte beoordeeld worden naar het zedelijk ideaal, naar het ideaal van den mensch dat zij heeft voortgebracht. Ik wensch uw zedelijk ideaal te vergelijken met het onze." Dus zal het hoogste ideaal, dat de moderne beschaving zich kan voorstellen, gesteld worden tegenover het hoogste ideaal der Roomsch-Katholieke kerk: de *gentleman* tegenover den heilige. Deze drie of vier bladzijden zijn bij uitnemendheid kenmerkend. Gelijk de fictie medebrengt, volgens welke het de kardinaal is die hier spreekt, wordt de *gentleman* wel met hooghartige onpartijdigheid, maar toch met zekere onmiskenbare ironie geteekend. De spreker heeft een zeer levendig besef, zelf in zijne borst een veel hooger ideaal te koesteren. Neem de hier en daar doorschemerende ironie weg en gij zult bevinden, dat het ideaal der moderne beschaving ook Piersons ideaal is: evenwel met dien verstande, dat de sympathie voor den Roomsch-Katholieken heilige minstens even groot is.

Ik wensch het een en ander uit Newmans woorden te

excerpeeren; het moge tevens eene proeve zijn van Piersons lateren schrijftrant: „Bij den *gentleman* ontspringt alles aan één gevoel: het gevoel van zijne waarde als mensch, vrij van laatdunkendheid. Hij beseft wat hij aan zichzelf als mensch verschuldigd is: zóo te denken, gezind te zijn en te handelen, dat hij zichzelf achten kan. — De godsdiensten schijnen hem wegens hunne talrijkheid en onderlinge tegenspraak onzeker, en beneden zijn peil in zoover als zij werken met beloften en bedreigingen. Bij het doen van het goede is de gedachte aan hemelsche belooning hem hinderlijk. Geen straf behoeft hem te leeren een kwaad geweten te schuwen. — De geringschatting van de aardsche goederen, gevoegd bij de waarneming, dat de meesten ze najagen, heeft een zacht gevoel in hem gekweekt, een practisch en teerhartig scepticisme; iets als de gewaarwording van een volwassene bij een dwingend kind; iets als de toegevendheid van den ontwikkelde te midden van kermisvertoon; liever nog, iets als de achtzaamheid in een ziekenvertrek. Het besef iets anders te zijn, leidt hem niet tot onvruchtbaren hoogmoed; leidt hem veeleer, om alles in één woord te zeggen, tot eene manier van zijn, die voor anderen de aangenaamheid zelve is. Hij weet wat patienten behoeven. De stem wordt door hem niet verheven; zijn tred maakt geen gedruis. Zijn eigen gevoel wordt zacht gestreeld, maar even zacht verpleegt hij de anderen."

Ik ga meer dan eene bladzijde stilzwijgend voorbij, om ruimte te behouden voor het slot: „Geen tartend woord ontsnapt hem jegens het groote mysterie aan gene zijde van het graf. De welvoegelijkheid verbiedt hem dat mysterie anders dan met waardigheid te bejegenen. Want hij kent de grenzen der menschelijke rede. Te helder van geest, om een dweepzuchtig, te wèl opgevoed, om een snoevend ongeloof goed te keuren, waardeert hij vroomheid. De vroomheid heeft verwantschap met de bijna

vrouwelijk zachte stemming die dezen levensavond kleurt als met een helder rood. Zijne verbeelding is thans anders getint. De herinneringen zijner jeugd overstemmen de machtige indrukken, die zijn rijpe leeftijd van wetenschap en kunst heeft ontvangen. Religieuse aandoeningen komen nu en gaan als geurige tochten uit een wereld van hooger gehalte dan menschenwaarde. Zou godsdienst ook verrukkelijke symboliek zijn van iets wonderschoons, iets bovenaardsch geheimzinnigs? Is het de naam van God, die over zijne bleeke lippen zweeft? In stille ontroering neemt hij afscheid van een leven, voor ieder aangenaam tot in het stervensuur, en bij de uitvaart als voorbeeldig geprezen door aller tranen."

En nu daarnaast de heilige, de mensch van Gods genade: „Zijn ziel is van breeder aanleg, van machtiger vleugelslag. Zij heeft groote verscheidenheid, beantwoordende aan de vele zedelijke eischen die het leven hem stelt en die hij aanvaardt. Hij heeft niet, als treurig geschenk van de ervaring der wereld, de wijsheid der ontgoocheling. — Zijn hart, vol gebeden, vindt zijn vaderland en de goddelijke volkomenheid, door het geloofsoog aanschouwd, in die hooge mysteriën waarop de sacramenten doelen. Zijn ademen is geloof; zijn leven, niet in het werkelijke, maar in het waarachtige, waarvan al het werkelijke slechts een teeken is. — Onbereikbaar als de sterren, is hij niet na te volgen. Maar als die sterren, licht hij ons hoofd omhoog en leidt hij onze gedachten eene onafzienbare wereld binnen."

Wij vergelijken dit ideaal met het heiligenideaal der middeleeuwen. Blijkbaar heeft Pierson al wat in die grootsche figuren, waarvan ik boven sprak, tijdelijk, voorbijgaande of bijkomstig was, thans uit zijne beschrijving verwijderd; maar daardoor blijft hij nu noodwendig bij algemeenheden. Den *gentleman* der negentiende eeuw zien wij voor oogen, niet alzoo den heilige van dezen tijd.

Doch de hoofdzaak is, dat men zich wel overtuige, dat wat Newman wordt in den mond gelegd, door Pierson in zijne volle uitgestrektheid kon worden beaamd en gewaardeerd. Die dit opstel vooral bewondert om den keurigen letterkundigen vorm, is tot het binnenste van des schrijvers bedoeling niet doorgedrongen.

Ten slotte staan wij voor het probleem, wat dan wel het eigenaardige in den geloofsvorm van dezen engelschen prelaat geweest is. Volgens Pierson heeft Newman schier al den nadruk gelegd op het ethische. „Dat vooral geeft hem het recht gehoord te worden door onze eeuw die haar einde nadert. Theologie, metaphysica, staatkunde, zelfs aesthetiek in den overgeleverden zin van het woord, wijken thans terug, om onze aandacht geheel vrij te laten voor de waardeering van den mensch als zedelijk wezen, en voor de vraag, wat deze waardeering vordert van allen die denken en gevoelen." Ook deze laatste woorden mogen overwogen worden. In zijne laatste levensjaren viel de aandacht van Pierson herhaaldelijk op de grondproblemen der moraal. Het blijkt onder meer uit zijnen allerlaatsten arbeid.

IX

Ik ben gekomen tot het bespreken van *Eene Levensbeschouwing*, naar mijn inzien de rijpste vrucht van Piersons talent. Hier had hij zijn hoogtepunt bereikt en na het jaar 1875, waarin dit geschrift verscheen, ontdek ik bij hem allerwege de toepassing van de toenmaals door hem beleden beginselen. *Bespiegeling*, *Gezag en Ervaring* was in 1855 verschenen. Het was in 1862 overvleugeld door *Richting en Leven*, hetwelk uitdrukking gaf aan de grondbeginselen, gelijk zij voor Pierson leefden, kort voor dat hij het predikambt nederlegde. *Levensbeschouwing*, dat na het verblijf in Duitschland te Utrecht werd opgesteld, gaat van onafhankelijker denkbeelden uit. Dit boek predikt niet zoo zeer iets nieuws: het zijn voor een deel dezelfde gedachten, die den schrijver reeds in Leuven bezig hielden. Maar eerst nu heeft hij de zelfstandigheid veroverd, die hem in staat stelt zonder omzien zijn eigen weg te gaan.

Het zou niet vreemd zijn, als na veertig jaar werken voor de pers een schrijver moest erkennen, dat hij langzaam en ongemerkt van standpunt was verwisseld. Zelfs zoude het eene dubbelzinnige lofspraak zijn, als men moest hooren in veertig jaar niets nieuws te hebben aangeleerd. Doch dit is hier geenszins het geval. Wat de jonge student bij Opzoomer had geleerd, is in den grond der zaak nooit

door hem verloochend. Dit is het verschil, dat in de eerste periode Pierson zich overtuigd hield, dat hij binnen het kerkverband werkzaam zoude kunnen zijn aan de verbreiding zijner denkbeelden; terwijl hij later gewaar werd, dat er een onverzoenlijke oorlog ontbrand was tusschen het protestantisme en de critische wijsbegeerte. Er is onmiskenbaar evolutie; maar geen verloochenen van een vroeger verkondigd grondbeginsel. Wij vinden geene aanleiding om de Leidsche School te minachten, omdat zij in een klein aantal jaren zoo langen weg heeft afgelegd. Wij verwijten het den tweeden grootmeester der moderne richting niet, dat hij na twaalf jaar omhelsd heeft, wat hij bij zijn optreden als hoogleeraar *deliramenta* noemde. Wij herinneren ons wel, dat ook Doedes en van Oosterzee na weinige jaren hebben bestreden wat zij vroeger hadden verdedigd. Wij vallen Scholten niet hard, wijl hij in dezelfde periode zijne wereldbeschouwing heeft ontwikkeld tot de theorie, waarvoor da Costa, de dichter, hem lang te voren had gewaarschuwd. Maar wel mogen wij eischen, dat men dan ook Pierson zijne ontwikkeling niet euvel duide: hem, die reeds bij zijn vertrek naar Leuven, nagenoeg op het standpunt zich bevond, dat de Leidsche School eerst trapsgewijze zoude veroveren. Doch dit pleiten is eigenlijk overbodig na hetgeen Pierson zelf heeft geschreven in de vierde uitgave van *Intimis*, p. 235.

Ik mag er niet aan denken hier eene korte geschiedenis in te lasschen van de beoefening der theologie in Nederland gedurende de laatste dertig of veertig jaar. Als ik genoegzaam op de hoogte ware, zou de verleiding groot zijn; want die geschiedenis is voor een aanmerkelijk deel door Piersons werkzaamheid bepaald. Maar ik moet toch melding maken van de meer en meer gespannen verhouding tusschen hem en de Leidsche School. Scholten zelf mengde zich eenmaal in den strijd tegen Pierson, in den *Tijdspiegel* 1867, I, p. 607. Eerst kon men hem niet ver-

geven, dat hij den kansel had vaarwel gezegd; daarna werd hij gevreesd als de man, die zich soms scheen te vermeien in de rol van *enfant terrible.* In diezelfde jaren hadden zich andere afvalligen doen hooren: de ethisch-modernen, waaronder Dr. Hooykaas. Onderling vormden dezen allerlei schakeeringen, maar daarin stemden zij overeen, voor zoover ik het geschilpunt goed heb begrepen, dat zij, gelijk hun naam aanduidt, het zwaartepunt wilden verlegd hebben in de ethiek. In zooverre hield Pierson voeling met de vertegenwoordigers dezer partij, die zich evenwel, meen ik, nooit verheugd heeft in onderlinge overeenstemming van inzicht. Men kan wezenlijk van eenen literator niet vergen, dat hij zich gaat verdiepen in dezen strijd, jaren lang gevoerd door Hooykaas, Herderschee, Rauwenhoff, de Bussy en anderen.

Mag ik op éen misverstand wijzen? De strijd tegen de ethisch-modernen, gelijk trouwens ook tegen Pierson, werd niet door Scholten gevoerd, maar door Kuenen, die naast zijne studie van het Oude Testament met voorliefde zich geworpen had op de moraal. Wij zullen zoo aanstonds zien, wat hij tegen *Levensbeschouwing* aanvoerde, het boek dat hij tot tweemaal toe met kracht heeft bestreden. In het algemeen verweet hij Pierson over te hellen tot het positivisme. Wat verstaat men daaronder? Prof. Oort, die alle reden had om zich insgelijks tot de ethisch-modernen getrokken te gevoelen, beschrijft die wijsbegeerte aldus, *Gids* 1893, I, p. 541: „Positivisme is de meening, dat in de maatschappij het verstand de grootste macht is, waaraan derhalve de heerschappij toekomt, dat theologische bespiegelingen, denkbeelden over het waarom en het waartoe der dingen, over het hoe van het oneindige, niet slechts alle voorbijgaan om door andere vervangen te worden, maar ook uit haar aard een voor den ontwikkelden mensch overwonnen standpunt vertegenwoordigen, dewijl hem, met opzettelijke verwaarloozing van al die

vragen, alleen de erkenning der feiten en van hun samenhang betaamt." Ik schaam mij niet te bekennen, dat ik mij telkens moet wagen op een terrein dat mij vreemd is. Ik beslis niet of positivist een scheldnaam is; maar dit weet ik wel dat als „positivisme de meening is, dat in de maatschappij het verstand de grootste macht is," Pierson zeer zeker niet behoorde tot de positivisten en ook tot hunne leerstellingen zich niet getrokken gevoelde. Men kan daarover naslaan *Richting en Leven*, p. 82 en vlgg. eerste uitgave. Eigenlijk staan wij hier voor een volkomen ijdel geschil, want *positivisme* is geenszins de algemeene naam voor een zeker complex van wel afgeronde stellingen. Aan gene zijde van het Kanaal heeft de term eene geheel andere nuance dan aan deze zijde. Hoe Pierson zelf eenmaal dacht, vind ik met alle wenschelijke duidelijkheid in zijnen brief aan den heer Stemberg, die van het jaar 1871 dagteekent en dus valt in den tijd toen hij *Een keerpunt* schreef voor *de Gids*. Hij laat zich aldus hooren: „Toen ik in '65 mijn ambt nederlegde, meende ik in naam van mijne algemeene wijsgeerige beginselen verplicht te zijn, mij tot de positivisten te rekenen. Sedert dat oogenblik heb ik drie jaren, schier in volstrekte afzondering, doorgebracht, mij onledig houdende met de opleiding mijner kinderen zoowel als met studie en letterkundige werkzaamheid. Die drie jaren hebben eene vrucht voor mij afgeworpen. Deze: de overtuiging, dat ik mij vergiste, toen ik in '65 meende mijn kristelijk bewustzijn aan mijne wijsgeerige beginselen te moeten opofferen. Zij hebben mij gebracht tot het besluit om, in naam van de onloochenbaarheid van dat bewustzijn, mijne wijsgeerige beginselen aan eene kritiek te onderwerpen. De nadere kennismaking met de natuurwetenschappen, onder de leiding van Helmholtz en Kirchhoff, wier lessen ik volgde, bewees mij daarbij uitstekende diensten, en van welken aard deze diensten waren, heeft men uit mijn jongste

opstel in *de Gids* kunnen zien. Die jaren van afzondering hebben mij dus weder aan de zijde dergenen gebracht, die het positivisme, maar dan ook *elke methode die in positivisme eindigen moet*, als in den grond valsch aanmerken." Doch, zooals ik zeide, om misverstand te voorkomen, is het ongetwijfeld beter het woord *positivisme* te vermijden. Juist de geestverwanten van Kuenen heeten in Engeland positivisten: zij, die het huldigen van het onvoorwaardelijk recht der critiek vereenigbaar achten met het vaststellen van een absoluut beginsel op het gebied der zedekunde. Pierson zelf heeft dit aldus uiteengezet in de *Amsterdammer* van 21 December 1879. Ik waag het dit een en ander onder de oogen te brengen van Ds. H. C. Lohr, die thans wellicht niet geheel tevreden zal zijn over hetgeen hij schreef in het *Theologisch Tijdschrift* 1893, p. 107.

Levensbeschouwing leent zich slecht tot een uittreksel; maar het zal wenschelijk zijn enkele kenmerkende denkbeelden uit den samenhang te lichten en den lezer voor te leggen. De schrijver heeft overal zorg gedragen volkomen verstaanbaar te blijven, ook voor den niet eigenlijk geletterde; maar hij heeft bij voorkeur gedacht aan beschaafde en reeds eenigermate zelfstandige lezers. Wat hij ons schenkt onder den titel van *Levensbeschouwing* zijn de grondlijnen eener onafhankelijke ethica.

Zie hier al dadelijk een punt, van waar wordt uitgegaan, p. 2: „Levenservaring moet de grondslag zijn van onze levensbeschouwing. Onder het woord levenservaring hebben wij te verstaan de som van de indrukken, die het leven met al wat het in elk opzicht biedt in ons gemoed achterlaat, terwijl bij ons het gemoed het vermogen heet, waardoor wij al hetgeen ons wedervaart in aandoeningen omzetten. Het gemoed vertoont dus te grooter ontwikkeling, naarmate onze aandoeningen levendiger, dieper en tegelijk bepaalder mogen genoemd worden. Hierin ligt reeds opgesloten, dat het verstand niet van

het gemoed kan worden afgescheiden; noch het waarnemend, noch het nadenkend verstand, dat immers aan het gemoed zijn voedsel moet verleenen. Het verstand dient hetgeen ons overkomt, op te merken, te karakteriseeren, en dit zoo scherp mogelijk; voorts al het opgemerkte in onderling verband te brengen, want hoe beter het verstand deze voorbereidende werkzaamheid heeft verricht, hoe meer het gemoed in staat zal zijn bepaalde aandoeningen te ondervinden."

De ervaring waarvan hier wordt uitgegaan, wordt niet zonder moeite en inspanning verkregen. Dit denkbeeld wordt getoetst aan de persoonlijke ondervinding des schrijvers zelven, die zich heeft moeten ontscheuren aan het piëtisme. Wij gaan daarop nu niet in en bepalen ons tot deze woorden, p. 25: „Zich aan deze richting ontworstelen, heet met andere woorden die zijde van geheel de kristelijke levensbeschouwing als onwaar erkennen, waardoor 's levens doel en zwaartepunt in het Hiernamaals wordt geplaatst. Het heet te breken met hetgeen een engelsch schrijver geestig genoemd heeft *other-worldliness*. Het heet in één woord: in plaats van het beginsel: leven voor den hemel, te stellen het beginsel: leven voor de aarde." Natuurlijk zal de zin dezer woorden moeten worden opgehelderd: zij beduiden allerminst wat de onkundige daaronder wellicht zal gelieven te verstaan.

In welken zin mogen wij spreken van eene „ware levensbeschouwing"? De waarheid wordt afgeleid uit waarneming en ervaring; nader wordt hieruit het besluit getrokken, p. 42: „Zonder op onfeilbaarheid aanspraak te kunnen maken, zal de ware levensbeschouwing waarheid behelzen in dezelfde mate, waarin zij uit het grootst mogelijk aantal onmiskenbare gegevens, die door verstand en gemoed tot onze kennis gekomen zijn, afgeleid wordt naar onwraakbare wetten van redeneering, en tot zulk een handelen in staat stelt als waarbij alle menschelijke

vermogens in onderlinge harmonie tot een doel samenwerken, dat het geluk bevordert van ons zelven en van de omgeving waarin wij zijn geplaatst." Want, dit wete men wel, het is niet te doen om de oude denkbeelden en leerstukken, maar om de onsterfelijke gewaarwordingen, die juist aan die denkbeelden en leerstukken het aanzijn hebben geschonken.

Tot zoover de Inleiding. Het eerste hoofdstuk bevat de ontwikkeling der wijsgeerige hoofdbeginselen, waarop het gebouw der Levensbeschouwing moet worden gevestigd. Die grondstellingen zijn drie in getal: „1°. wat den oorsprong onzer kennis betreft: zij is uit niets anders voortgevloeid dan uit waarneming en ervaring; 2°. wat haren aard betreft: zij is van dien aard, dat zij het niet verder dan tot hooge waarschijnlijkheid brengt, uitgenomen in die gevallen, waarin het ons vergund is, de proef op de som te maken of ons bloot in het afgetrokkene te bewegen; 3°. wat eindelijk de grenzen onzer kennis raakt: onze kennis gaat zoover als het gebied onzer waarneming en het bereik onzer ervaring. Al wat daarbuiten ligt, is geheel onbekend land." De toelichting dezer stellingen, die ook elders te vinden zijn, laat ik daar: het is mij nu alleen te doen om deze gevolgtrekking, p. 70: „wij waardeeren of buiten verband of daarentegen in verband met eene bepaalde klasse van onze aandoeningen. In het eerste geval is het verstand alleen werkzaam; in het tweede verstand en gemoed. — Met ons verstand oordeelen wij altijd en uitsluitend òf over het bestaan òf over de gelijkheid; met ons gemoed altijd en uitsluitend over de aangenaamheid der verschijnselen." Uit de derde stelling volgt onmiddellijk, dat een verstandig man zich onthoudt van elk oordeel omtrent hetgeen geheel of al te zeer aan zijne kennis ontsnapt: hij bevestigt niet, maar hij ontkent evenmin: hij is abstentionist.

Ook deze gevolgtrekking ligt voor de hand, p. 93: „de

stelling: ervaring bron van kennis, is gelijkluidend met deze stelling: kennis afhankelijk van onze persoonlijkheid; terwijl wij er ten overvloede aan herinneren, dat wij hier alleen over die kennis zullen spreken, die wij voor ons innerlijk leven en de betrekkingen tot onze medemenschen gebruiken kunnen." Hiermede hangt samen de veroordeeling van het pessimisme. „Het pessimisme behelst een oordeel over de wereld in haar geheel. Een oordeel onderstelt een maatstaf. Waaraan kan nu hier de maatstaf ontleend zijn?" — Datzelfde pessimisme behoeft slechts ten deele wederlegd te worden; voor een ander deel heeft men zijne waarheid eenvoudig te erkennen. „De wereld is zoo goed ingericht, dat er in den menschelijken boezem een ideaal ontstaat, dat steeds volkomener wordt; maar ook: de wereld is zoo slecht ingericht, dat in onzen boezem aan den wasdom van het ideaal dieper lijden beantwoordt. Wat wil men om het eerste het laatste, of om het laatste het eerste miskennen?"

„Het raadsel der wereld," p. 100, „het lijden moet ons als een bron voorkomen, waaruit ook levenslust vloeit, namelijk in zoover als wij in de gemoedservaring, die ons het lijden doet kennen, de drijfveer tot alle ideaalvorming hebben ontdekt. In die ideaalvorming toch ligt voor ons, die op een zeker standpunt van ontwikkeling zijn aangekomen, een der rijkste en edelste genietingen, al onderstelt zij ook noodzakelijk lijdensvatbaarheid."

Ik moet tal van diepe gedachten en schoone aphorismen stilzwijgend voorbijgaan: het gaat niet anders; slechts enkele hoofdpunten kunnen worden aangestipt. Ziehier bijv. de definitie der verbeeldingskracht, p. 122: „De gewaarwording van het aangename of onaangename, ofschoon het uitgangspunt van alles wat in onze levensbeschouwing een plaats kan vinden, is voor ideaalvorming ontoereikend. Die gewaarwording leert ons eenvoudig, dat wij met het bestaande niet tevreden zijn. Dat er iets

anders zou kunnen wezen, en waarin dat betere moet worden gezocht, kan de gewaarwording ons nooit zeggen. Het is de eigenaardige taak van de verbeeldingskracht, welke ik voor mij nader zou willen beschrijven als het scheidend en verbindend verstand in dienst van het gemoed." Wij zijn hiermede gekomen aan de bron, waaruit zedeleer zoowel als schoonheidsleer ontspringen.

Het tweede hoofdstuk, p. 129, behandelt de voorwaarden van ideaalvorming. Zij zijn drie in getal: „een scherpe blik op de werkelijkheid; groote aantrekkelijkheid van gemoed; een in de beste scholen ontwikkelde verbeeldingskracht." De lezer zal allicht het langst stilstaan bij de beschouwing hoeveel er aan ontbreekt, dat de werkelijkheid ons kan voldoen. Wij vinden hier reeds in beginsel die „verteedering des harten," waarover vele jaren later in *Eene schrede voorwaarts* het noodige zal gezegd worden. Het schoone boek heeft weinig bladzijden aan te wijzen, schooner dan die aan dit onderwerp gewijd zijn. Het is al veel, als het mij gelukt den algemeenen gedachtengang in ruwe lijnen aan te geven. Maar wat ontvangen wij bovendien nog als rijke toegift! Bijv. p. 165 de beschrijving van het wezen eener kunstenaarsziel: eene beschrijving die, men gevoelt het, door eenen kunstenaar is ontworpen. En niet alleen door eenen kunstenaar, maar door eene in haar innigst wezen religieuse natuur. Die Pierson goed wil leeren kennen, mag ook niet verzuimen kennis te nemen van p. 168.

Maar hoe moet nu de verbeeldingskracht worden ontwikkeld? „Wanneer het leven in zijne verschillende betrekkingen als een kunstwerk wordt opgevat, zoo moet voor het leven in het geheel waar zijn, wat van de uitoefening van de eene of andere bepaalde kunst geldt, waartoe men niet opgeleid kan worden zonder aan het kweeken van eigene oorspronkelijkheid de bestudeering van klassieke modellen te paren." Er behoort dus te

worden aangewezen welke de groote historische idealen zijn. De scholen van ideaalvorming zijn het Jahvisme, de grieksche religie, het kind van beide of het Christendom, en eindelijk Katholicisme en Protestantisme. Het Jahvisme heeft voor ons eene vierledige beteekenis: „het heeft ons aan vier ideale conceptiën geholpen, die wij niet weder loslaten, omdat zij nog heden ten dage aan edele behoeften beantwoorden, en voor gestadige loutering vatbaar zijn." Zij zijn vooreerst de zedewet, neergelegd in de Tien Geboden; de lyriek der Psalmen; de conceptie van de geschiedenis der menschheid, volgens welke deze geschiedenis geacht wordt een plan te verwezenlijken en dus aan een doel te beantwoorden: derhalve de kiem eener wijsbegeerte der geschiedenis; eindelijk de apotheose der smart, het tragisch en verzoenend denkbeeld van schuld en schulddelging door lijden: een denkbeeld dat wij trouwens ruim zoo veel aan de grieksche religie verschuldigd zijn.

Met het Christendom wordt „voor het volksbewustzijn de lijdensvatbaarheid opgenomen onder de goddelijke eigenschappen en de wereld begiftigd met eene religie, waarvan het middelpunt was — een lijdende God," p. 219. Meerderheid zonder liefde is geen meerderheid; liefde in den ruimsten zin des woords, het geheim van elke meerderheid.

In het Katholicisme zijn insgelijks vier denkbeelden, waarop de aandacht valt. Ten eerste bracht het ons het denkbeeld van catholiciteit, van eenen wereldgodsdienst. Ten tweede dat der Theocratie. De staten worden geacht hun hoogste wet van den Stedehouder Gods op aarde te ontvangen. Aan die opvatting ligt eene waarheid ten grondslag, eene Staatsleer, volgens welke de Staat niet enkel politie-dienaar is, maar eene hoogere roeping heeft te vervullen. „Wat wij als waarheid aanmerken," p. 239, „moet regeeren in de wereld, moet gezag uitoefenen en met die majesteit bekleed zijn, welke de volkeren tot

gehoorzaamheid noopt, immers eerbied afdwingt." Hier volgt eene paradoxale bestrijding van het „liberalistisch" geloof, die kan worden ter zijde gelaten. Prof. de Bussy was door den gedachtengang niet overtuigd, blijkens *Theologisch Tijdschrift* 1888, p. 273.

Het derde en het vierde denkbeeld in het Roomsch-Katholicisme, dat als bouwstof van ideaalvorming niet mag verwaarloosd worden, zijn het ascetisme in verband met den Mariadienst. Enkele bladzijden aan de bespiegeling van die onderwerpen gewijd, hadden later aan Tolstoï eenigen steun kunnen verschaffen bij de samenstelling zijner *Kreutzersonate*. Zij lachen mij niet toe. Ik geef toe, dat de redeneering consequent is; maar het verbijsterend resultaat wijst op eene fout in het beginsel, waarvan is uitgegaan.

Het Protestantisme, in eminenten zin de godsdienst der Duitschers, wordt allereerst opgevat als godsdienstig individualisme. „Voor die beschouwing," p. 282, „ligt het wezen van den mensch in zijne betrekking tot den of tot het Oneindige: die betrekking acht zij van geheel persoonlijken aard; hare opvatting is dus met elks persoonlijkheid op het allernauwst verbonden, en daarom ook elke bemoeiing van anderen met die opvatting een hoogst onbescheiden indringen in het gebied der persoonlijkheid, dat immers uit zijnen aard aan alle vreemde inmenging, inzonderheid aan alle vreemde overheersching onttrokken blijft." Waarmede wij vergelijken p. 289: „Het is een en dezelfde opvatting van den godsdienst, welke bij speculatief ontwikkelde Duitschers zelfbewust pantheïsme, bij niet speculatief ontwikkelde Duitschers de leer der vrije genade wordt."

Waartoe moet dit beginsel leiden? Het antwoord vinden wij p. 301: „Alle menschen zijn in de allerbelangrijkste aangelegenheid volkomen aan elkander gelijk; daarmede is, met andere woorden, het individualisme geworden

tot humanisme. — De waarde van het humanistisch ideaal ligt, indien ik mij zoo mag uitdrukken, in de sekulariseering van de menschheid. — De grondbeschouwingen van den mensch nemen een volstrekt wereldlijk, d. i. niet theologisch karakter aan."

Het vierde hoofdstuk behandelt de persoonlijkheid en hare ontwikkeling. „In het gevoelen van behoeften," zoo lezen wij p. 335, „in de vatbaarheid van door hetgeen wij waarnemen of ons overkomt, op zulk eene wijze aangedaan te worden, dat wij met de werkelijkheid geen vrede hebben, maar bepaalde wenschen vormen, waardoor wij die werkelijkheid, hetzij enkel veroordeelen, hetzij veroordeelen en tevens verbeteren willen, daarin hebben wij het begeerlijkst kenmerk der persoonlijkheid gezocht."

Waartoe moet dan de menschelijke persoonlijkheid dienen? Tot verbetering van de aardsche toestanden. „Er is eene overweldigende som van physische en zedelijke ellende en men heeft nog in de verste verte niet al het mogelijke gedaan om die, ik zeg niet te doen verdwijnen, maar te verminderen," p. 343. Handelen, handelen tot vermindering van de aardsche ellende, ziedaar onze ware taak, waarbij al het overige verbleekt. Welke voorwaarden moeten hierbij vervuld worden? Allereerst bescheidenheid, dat is de stemming, p. 349, „waarin iemand verkeert, wien het helder besef van al de gegevens van zijn toestand nooit verlaat, en de eigenschap die hij toont te bezitten, in wiens gezamenlijke levensuitingen de invloed van dit besef doorstraalt." Het gevoel van behoefte, dat de grondslag is van al wat aan het leven waarde geeft, kan geheel onvruchtbaar blijven en in het beste geval nooit anders dan bij toeval vruchten dragen, wanneer wij het besef missen van de gegevens van onzen toestand.

Ten tweede moet gewezen worden op hetgeen het oordeel kan begunstigen. Het oordeel, p. 390, „moet ons rekenschap geven van de eigenlijke oorzaak, die het gevoel van

behoefte wekte. Uit dit gevoel moet het oordeel afleiden, dat de werkelijkheid in onze schatting onvolkomen is; en daarna behoort datzelfde oordeel ons met de grootst mogelijke nauwkeurigheid te zeggen, waarin dat onvolkomene op een gegeven punt bestaat. Het juist verklaren van onze onaangename aandoeningen is derhalve de taak van het oordeel, die hier in het oog wordt gevat."

Als derde factor der menschelijke persoonlijkheid, in zooverre deze zich met ideaalvorming bezighoudt, komt de fantasie in aanmerking: „Wij moeten ons levendig kunnen voorstellen hoe de werkelijkheid er zou moeten uitzien om ons te kunnen bevredigen," p. 405. Er moet dus worden nagegaan, hoe wij die phantasie zullen opwekken en daarna leiden in de gewenschte richting.

Eindelijk: de wilskracht, wier beteekenis op het eerste gezicht duidelijk genoeg is. Hier wordt met nadruk gewezen op het overwegend belang van oefening, zonder welke niemand op welk gebied ook het hoogste kan bereiken. Karakteristiek voor den schrijver is het groote gewicht aan eene zuinige tijdverdeeling gehecht. Zoo iemand, was hij hier tot medespreken bevoegd. Wanneer Pierson zoo ongemeen veel heeft tot stand gebracht, dan heeft hij dit natuurlijk in de eerste plaats te danken aan zijn genialen aanleg; maar in de tweede plaats mag ik ook wijzen op zijn bewonderenswaardig gebruik van den hem verleenden vrijen tijd.

Eigenlijk had ik kunnen volstaan met een klein gedeelte van het laatste hoofdstuk over te schrijven, waarin men eene recapitulatie vindt van de behandelde onderwerpen. Ik moet dat verder op zijne plaats laten; even als de uiteenzetting van het doel, dat de schrijver zich heeft voorgesteld. Wat hem bewogen heeft, is zoowel de toestand van het hedendaagsch geloof in al zijne schakeeringen, als de toestand van het tegenwoordig onwetenschappelijk, ondichterlijk en onzedelijk ongeloof. De hooge

ernst die uit die laatste bladzijde spreekt, is zeker onmiskenbaar. Toch blijft er een bezwaar, dat hier nauwelijks wordt aangeroerd. Laten wij deze levensbeschouwing grifweg aannemen voor onze hoogbeschaafde landgenooten: het is mij wel. Maar wat zal de groote schare daarmede aanvangen? Ik zie niet in, hoe die denkbeelden geschikt kunnen gemaakt worden, om in den gewonen zin gepopulariseerd te worden, terwijl zij in dezen abstracten vorm voor duizenden bij duizenden volstrekt onverstaanbaar zijn. Pierson heeft zeker ook niet bedoeld, dat een ander zijn betoog pasklaar zou maken voor ongeletterden; maar welke boodschap heeft hij dan te brengen aan deze? Ik vermoed wel, wat hij op deze vraag zoude hebben geantwoord; maar zekerheid heb ik niet. Voor zoover ik weet, heeft hij zich in zijne geschriften daarover niet met bestemdheid uitgelaten en wat ik mij uit vertrouwelijke gesprekken herinner, mist de noodige afronding. Ik wensch mijn uittreksel eenvoudig te besluiten met dit citaat p. 433: „Onze beschouwing wil zich aan niemand als de ware opdringen; zoo zij eenige waarde heeft, zoeken wij zelven die het liefst in den blik dien zij gunt in de geestelijke werkplaats van den schrijver. Hoe iemand die steeds zich beijverd heeft om niet vreemd te blijven aan de wetenschappelijke ontwikkeling van zijn tijd, en die in het algemeen instemt met den geest, waarin die ontwikkeling heeft plaats gehad, hoe hij het aanlegt, om een levensbeschouwing samen te stellen, die aan zijne individueele behoeften en begrippen beantwoordt en hem in staat stelt het leven en zijne medemenschen te beminnen, elke nadenkende lezer kan daaromtrent hier wenken en daarin de aanleiding, de opwekking vinden om zelf aan het werk te gaan." Zoo kan dus dit boek ook dienen om de gemoedsgesteldheid des schrijvers te leeren kennen en hierin ligt mijne verontschuldiging voor de uitvoerigheid mijner mededeelingen.

Levensbeschouwing is niet onwedersproken voorbijgegaan. Sedert jaren bestond er eene steeds breeder wordende kloof tusschen Pierson en de eigenlijk dusgenaamde moderne theologie. Men vindt het geschil met alle wenschelijke duidelijkheid gekenschetst in de brochure van 1867: *Gods wondermacht en ons geestelijk leven.* Zoo lezen wij aldaar p. 84: „Het grondgebrek der moderne theologie bestaat, formeel, in haar hinken op twee methoden, de ethische en de naturalistische; materieel, in het willen vereenigen van de Vader-voorstelling van Jezus (volgens welke het individu voor God absolute waarde heeft) en het begrip der natuurnoodwendigheid (volgens hetwelk elk individueel verschijnsel ten slotte slechts bestaat met het oog op het geheel)." Deze wijsgeerige halfheid was volgens Pierson kenmerkend voor de eigenlijke Leidsche school. Hare leerstellingen waren intusschen in den laatsten tijd eenigermate gewijzigd door de ethisch-modernen, die eenerzijds de hand reikten aan Ds. Chantepie de la Saussaye, aan den anderen kant zich konden verheugen in de waardeering, die hun van de zijde van Pierson ten deel viel. Zij schenen de onvastheid te boven te komen, die hun in den jarenlang gevoerden strijd was openbaar geworden. Zij leerden dat Gods liefde de zedelijk-ideale bestemming van het individu moet insluiten en hielden dit vol, ook waar die beschouwing met hunne naturalistische wereldbeschouwing in strijd kwam. Met de ontwikkeling van het denkbeeld: ideaalvorming, had Pierson zijnerzijds willen ontkomen aan het dilemma, dat gegeven wordt met de gelijkelijk onafwijsbare eischen van verstand en gemoed. Het is genoegzaam bekend dat die ethisch-modernen te Leiden eenigermate als afvalligen werden beschouwd. Men kon dus niet onverschillig blijven voor het feit, dat iemand die zulk een machtig talent als schrijver bezat, zijn gezag in de schaal had gelegd, zeker wel niet om zich bij die ethischen aan te sluiten, die trouwens zijn bondge-

nootschap niet onvoorwaardelijk zouden aanvaard hebben, maar toch om getuigenis af te leggen van zijne welwillend gezinde neutraliteit. Hier moet ik de zaak wat hooger ophalen.

Het zal in 1858 zijn geweest, kort nadat Pierson zich te Rotterdam had gevestigd. De moderne richting, die juist in die dagen voor het eerst dien naam ontving, was in haar opkomst. Haar verspreide en nog weinig talrijke voorstanders, leerlingen van Scholten en van Opzoomer en eenige Amsterdamsche dissenters, waaronder Tiele, aan wien ik deze bijzonderheden ontleen, gevoelden behoefte aan vereeniging. Van Pierson was de eerste noodiging ter samenkomst uitgegaan en hij was de eerste gastheer. Ik vervolg de mededeelingen van Tiele: „Jonge mannen waren het allen, de meesten bestemd om in wetenschap, letteren en kerk een voorname plaats te bekleeden, enkelen van zeldzaam talent en die daarvan de bewijzen reeds hadden geleverd. Ik noem slechts degenen die niet meer onder de levenden zijn, den welsprekenden Rauwenhoff, den meester van het proza Conrad Busken Huet, wiens Brieven over den Bijbel reeds verschenen waren, en de Genestet den Leekedichter. Maar eenparig erkenden zij als hun leiders Pierson en Kuenen. Lang hebben deze aanvoerders van de Utrechtsche en de Leidsche falanx eenstemmig samengewerkt, tot hunne wegen uiteenliepen om zich eerst in de Academie van Wetenschappen weer te vereenigen."

De bedoelde vriendschappelijke bijeenkomsten van een beperkt aantal theologen, hebben sedert dien tijd jaarlijks geregeld plaats gegrepen, maar het is mij niet met juistheid bekend hoelang Pierson tegenwoordig is geweest. Stellig verscheen hij niet meer sedert 1865, het jaar waarin hij naar Duitschland vertrok. Kuenen werd nu aller erkend hoofd en is tot zijnen dood dit gebleven, ook toen de vereeniging werd uitgebreid en in 1866 be-

sloten werd om in de maand April jaarlijks eene „Vergadering van Moderne Theologen," te houden op de wijze die tot op den huidigen dag wordt gevolgd.

In de vergadering van 1876 zoude Kuenen het debat inleiden over: de Idealistische levensbeschouwing en het godsdienstig geloof. Aanleiding daartoe bestond in de weinige maanden vroeger verschenen *Levensbeschouwing.* Van dat debat bestaan, voor zoover mij bekend is, geene uitvoerige aanteekeningen, maar Prof. A. G. van Hamel heeft het ons geschilderd: „Nog zie ik Pierson voor mij staan „unus contra omnes," altijd humaan en kalm antwoordend op de aanvallen, die tegen zijn boek gericht werden, — zoo kalm, in schijn althans, dat vele jongeren hem onvergefelijk koel en onverschillig vonden, — nu en dan met heftig gebaar een nieuwe sigaar opstekend, — wat die jongeren ook al een miskenning achtten van het gewicht der brandende quaesties, doch wat voor hem, zooals hij bij latere gelegenheden wel eens gezegd heeft, een krachtig middel was voor zelfbedwang. — Er zijn er onder de jongeren van die dagen die het nog altijd betreuren dat zij van het „woord op zijn pas" dat hij in *Een Levensbeschouwing* had willen spreken, den zeer wezenlijken ernst hebben miskend." Het is de palinodie na de ernstige en, zoo het mij voorkomt, gedeeltelijk zeer gegronde bezwaren die door Prof. van Hamel, toenmaals nog predikant, geopperd zijn in *Los en Vast* 1876, p. 162.

Wij kunnen ons wel voorstellen wat bij het debat hoofdzaak zal geweest zijn. Weinige dagen na de vergadering, op den eersten Mei 1876, verscheen van Kuenens hand eene uitvoerige bespreking van *Levensbeschouwing* in het *Theologisch Tijdschrift.* Twee maanden later beantwoordde Pierson den aanval in niet minder uitvoerige *Kantteekeningen* en ten slotte diende Kuenen nog eens van dupliek.

In deze strijdschriften wordt gaandeweg het aanhangige

vraagstuk tot in zijne diepste diepten gepeild. In zijne dissertatie had Pierson het conceptualisme verdedigd, dat het midden tusschen de uiterste richtingen vertegenwoordigt. Van nu af vertoont hij zich evenwel als overtuigd nominalist, terwijl Kuenen niet minder openhartig voor het realisme partij trekt. Toch laat de lectuur mij onbevredigd. Ik laat nu daar, dat de beide tegenstanders verdwalen tot aan de uiterste grenzen van hetgeen eene hoffelijke discussie mag genoemd worden: er zijn ernstiger bedenkingen. De vrienden van weleer waren uit elkander gegaan. Er ontspint zich eene even onmiskenbare als betreurenswaardige animositeit. Het is waar, Kuenen erkent onomwonden het hoogernstige, om niet te zeggen gestrenge van Piersons levensbeschouwing; hij verzwijgt niet dat sommige bladzijden hem geheel bevredigen; hij prijst den als altijd aantrekkelijken vorm; maar al dat goeds blijft in de schaduw. Hij heeft een lang zondenregister, dat na zoo vele jaren iets onbevredigends heeft. Niet onnatuurlijk was Pierson geprikkeld. Hij verdedigt zijn goed recht, naar het mij voorkomt meer dan eens zegevierend en in het rustig bewustzijn zijner kracht; maar bij wijlen geeft hij toe aan eene neiging, die hem in een dispuut allicht overviel en daalt hij af tot klaarblijkelijke haarkloverijen. Éene gewichtige bedenking van Kuenen kan ik niet geheel ontzenuwen: de compositie van *Levensbeschouwing* is niet in allen deele natuurlijk. Sommige gedeelten hebben iets gewrongens. Wat wonder dat de eeuwigdurende strijd tusschen de onafwijsbare eischen van het denkend verstand en de even onafwijsbare eischen van het medegevoelend hart niet definitief werd bijgelegd. Hij heeft eene belangwekkende bijdrage gegeven tot de oplossing, gelijk besproken werd in de sympathieke aankondiging van Ds. H. Was in den *Tijdspiegel* 1876, I, p. 272; doch die erkenning wilde den tegenstander niet uit de pen. Het is jammer dat de beide

vrienden van vroeger ooit de wapenen hebben gekruist. Zij waren niet geschapen om elkander volkomen te begrijpen. Ik weet niet of het mij gelukken zal in twee woorden duidelijk te maken, hoe ik mij hunne verhouding voorstel. Bij Kuenen meen ik te hooren het klare en nuchtere verstand, dat veel te onbevangen oordeelt om de rechten van het gemoed te willen ontkennen, maar dat zelf den invloed der verbeelding slechts bij spaarzame gelegenheden heeft ondervonden. Bij Pierson zoude ik zeggen meer belangstelling voor de vragen der speculatieve wijsbegeerte, inniger invloed van Opzoomer, maar vooral doorloopend dichterlijker stemming. Wanneer zal het proza ophouden te zeggen dat de poëzij zich met onvruchtbare en ontastbare idealen voedt? Wanneer zal de poëzij ophouden het nuchtere proza medelijdend aan te zien, omdat het niets bemerkt van de beelden der phantasie, die voor haar de hoogste realiteit zijn? Mij dunkt, wij moesten dankbaar zijn de tijdgenooten zoowel van Kuenen als van Pierson te zijn geweest. Gingen zij wezenlijk en werkelijk zoover uit elkander? Kuenen schrijft p. 345: „de toewijding aan het groot geheel, de liefde, wordt ons de verwezenlijking van 's menschen bestemming." Maar dat is ook het allerlaatste woord dat Pierson van zijn ziekbed, weldra zijn sterfbed, heeft laten hooren.

X

De herinnering aan zijne kinderjaren, toen hij verkeerde onder de mannen van het Réveil, is bij Pierson nooit uitgewischt. Ik zoude zelfs durven volhouden, dat met het klimmen zijner jaren zijne vóorstelling van hetgeen hij eens mede doorleefd had, levendiger kleuren aannam en steeds dieper beteekenis verkreeg voor zijnen geest, die zich meer en meer terugvond in de trilogie: kunst, poëzie en religie: denkbeelden die voor hem hetzij samenvielen, hetzij elkander aanvulden. Men heeft Bilderdijk den vader van het Réveil genoemd; in denzelfden zin is Pierson de geniaalste der zonen dier beweging, waaraan hij ontrouw was geworden, doch waartoe hij telkens wederkeerde. Ontrouw was hij geworden aan de dogmatiek dier richting, die zelve ontrouw was geworden aan de orthodoxie der vaderen; maar de rechten van het gemoed tegenover de aanmatigingen van een eenzijdig intellectualisme heeft hij nooit geloochend. Da Costa liet niet los, wien hij eens had gegrepen. Aan dien invloed kon noch wilde Pierson zich onttrekken. Er was te veel in zijn hart, dat weerklank gaf, als de dichter had gesproken. Niet alles wat hij geschreven heeft, is bestemd te blijven of te beklijven. Reeds nu is er veel vergeten, dat door mij slechts om der volledigheid wil wordt opgerakeld.

Maar de bladzijden aan het Réveil gewijd, zijn bestemd in het geheugen te worden bewaard. Zij verzekeren aan Pierson eenen hoogst eervollen naam onder de hollandsche prozaïsten van zijnen tijd, zoowel als onder de religieuse persoonlijkheden, die eene periode vertegenwoordigen en afsluiten. Beets en Hasebroek hebben de geschiedschrijvers van het Réveil niet willen zijn, dat zij eerst betrekkelijk laat, immers in 1841, nader hebben leeren kennen. Pierson heeft gegeven wat niet licht iemand anders kon mededeelen. Het is hem gelukt, die grootsche figuren, die zich rondom de Clercq en da Costa groepeeren, te doen leven. Eene eigenlijke geschiedenis der beweging laat zich nog wachten. Ik ken personen die met het Réveil weinig minder goed vertrouwd zijn dan Pierson zelf, en die volhouden dat hij de diepe beteekenis dier beweging toch eigenlijk niet gevoeld heeft en zich tot de oppervlakte heeft bepaald. Wie zal dit vraagstuk oplossen?

Willem de Clercq, de groote improvisator, van wien onze ouden van dagen nog weten te verhalen en die door zijn eenig talent de menigte machtig imponeerde, had een grooten stapel schrifturen achtergelaten. Hij las veel en wat hij las excerpeerde hij; bovendien gaf hij dagelijks geruimen tijd aan het bijhouden van zijn uitvoerig opgezet dagboek. Die omvangrijke collectie was door zijne kinderen zorgvuldig bewaard en in 1869 meende men dat thans, vijf-en-twintig jaar na zijnen dood, uitvoerige uittreksels zonder onbescheidenheid konden worden openbaar gemaakt. Evenwel met eenige restrictie. Er moest uit de groote massa papieren eene keuze worden gedaan en Pierson was daarvoor de aangewezen man: hij was zoo goed als een lid der familie, want sedert jaren waren de namen van de Clercq, Gildemeester en Pierson meer dan eens vereenigd geworden door banden van vriendschap en van huwelijk. Nog in Heidelberg werd de omvangrijke taak volbracht en het Dagboek van de Clercq zag in uittreksel

het licht in 1869. De beide deelen waren niet in den handel, doch vonden talrijke belangstellende lezers, die zich zonder veel moeite een exemplaar konden verschaffen. Juist omdat zij niet algemeen werd verkrijgbaar gesteld, kreeg de uitgave eene aantrekkelijkheid te meer. Er leefden bovendien nog velen, die zich die indrukwekkende improvisaties konden herinneren. Met name in Amsterdam en in 's Gravenhage, de brandpunten van het Réveil, was de Clercq nog eene bekende figuur.

In 1888 vond het handschrift weder eene lezeres: de jongste kleindochter des schrijvers. Pierson had veel overgeslagen en moeten overslaan. Inzonderheid tegenover Groen van Prinsterer had hij eenige kieschheid in het oog moeten houden. Thans was men vrijer. Allerlei uiterst belangrijke bijzonderheden werden nu voor het eerst aan het licht gebracht. Het geheele excerpt dijde uit tot twee kloeke deelen, die in den handel kwamen. De lezer ontving nog meer oorspronkelijks dan het oppervlakkig leek, want enkele minder belangrijke passages waren vervallen en door andere vervangen van onmiskenbaar wijder strekking en toepassing.

Ik ben dankbaar, maar nog niet ten volle voldaan. Het is eene kleinigheid, dat hier en daar de chronologie verwaarloosd is. In Augustus 1830 zal, blijkens II, p. 126, de Clercq aan Hasebroek hebben geschreven: „onze ziel is als eene *chambre obscure*, daar alles op voorbijgaat en overgaat, totdat een straal der eenige zon het vastzet en de daguerrotype teekening is daar." Maar in 1830 kende de Clercq den jongen Hasebroek nog niet en kon hij ook geen melding maken van de daguerrotypie, die eerst acht jaar later zou worden uitgevonden. Blijkbaar schrijft de Clercq onder den indruk van het motto dat Hildebrand had gekozen. Maar er is oogenschijnlijk nog veel verzwegen, dat wederom na twintig jaar gerust aan de pers zal kunnen toevertrouwd worden. Voor mij is dit meer dan eene losse

gissing en de verhandeling van Dr. Byvanck over *de jeugd van da Costa* leert hetzelfde.

Nog voordat deze tweede uitgave van het Dagboek verschenen was, werd zij door Pierson aangekondigd in *de Gids* 1888, III, p. 369. Aan het slot van dit stuk werden nogmaals de mannen van het Réveil geschetst in hunne verheven beminnelijkheid, de mannen die de rechten van het verstand niet miskenden, maar hoog hielden de aanspraken van het gemoed. Hoofdzaak is een warm gestileerd requisitoir tegen het Intellectualisme van onzen tijd, dat ons zoo hopeloos kortzichtig, prozaïsch en vulgair heeft gemaakt. Daartegen wordt het gevoel in bescherming genomen, dat wat bij Opzoomer in zijne Logica in het algemeen Behoefte wordt genoemd, dat men ook kan definieeren als het onbewuste, eindelijk door Pierson vereenzelvigd wordt met het artistieke, „dat raadt, vermoedt, vooruitgevoelt, onverklaarbare maar waarachtige indrukken ontvangt, op allerlei onnaspeurlijke wijze met de Natuur, met de geestelijke werkelijkheid samenhangt en ten slotte uit zijn schoot de wereld van de kunst doet voortkomen." Het is eene boutade, zoo men wil. De lijnen zijn niet overal doorgetrokken: ik zal het toegeven. Practische raadgevingen ontbreken: het is mij wel. Maar niemand kan deze vurige bladzijden lezen, zonder in eigen binnenste te bespeuren, dat er hooger belangen op het spel staan, dan waarvan hij in zijne dagelijksche kleingeestigheid pleegt te droomen. Gelijk wij later nog nader zullen zien, was in deze jaren onder den invloed van Stuart Mill de aandacht van Pierson gevallen op het volk, aan welks verlichting de intellectualisten zich verbeeldden te arbeiden, zonder de moeite te nemen dat volk eerst te leeren kennen. Uit dit oogpunt beschouwd, hadden het Socialisme zoowel als het nieuwere Calvinisme voor hem eene buitengemeene belangrijkheid: beiden waren, meende hij, geroepen om ons te bevrijden van onze platte nuchterheid. „In het

volkomen stilstaand water onzer eigene politiek is eerst beweging gekomen toen, onafhankelijk van al onze wijsheid, van al onze kiesvereenigingen, kolleges, boeken en tijdschriften, die dit betoogden en dat bewezen, en altijd volmaakt gelijk hadden; toen, in weerwil van verlichter theologie en hoogere burgerscholen, een oude en een nieuwe religie, Kalvinisme en Socialisme, hartstochten ontketend en het daemonische wakker geroepen hebben. Die beweging zij onvruchtbaar: zij is in elk geval niet de platte kalmte, die alle zeilen liet hangen."

Ik kan menige opmerking in dit krachtig betoog met stilzwijgen voorbijgaan, dewijl zeer veel zich onmiddellijk aansluit bij hetgeen Pierson ook elders heeft voorgedragen; maar er blijft éene opmerking over, waarop ik de aandacht wil vestigen. Het ligt in den aard der zaak, dat Pierson op allerlei wijs met het onderwijs was in aanraking geweest. Hij had het Hooger Onderwijs van nabij leeren kennen, ook het voorbereidend Hooger Onderwijs, het Middelbaar Onderwijs, eenigermate ook het meer uitgebreid Lager Onderwijs. Hij had examens bijgewoond en afgenomen: wie ontsnapt daaraan? Zijn algemeene indruk was ongunstig. Wij beroemen ons terecht op uitnemende onderwijskrachten; maar van waar mag het komen dat het onderwijs niet met meerder opgewektheid wordt genoten en duurzamer vruchten afwerpt? Blijkt het niet uit de uitspanningen, de gesprekken, weldra ook uit de geschriften der leerlingen, dat zij, met uitzondering van eene bedroevend kleine minderheid, hunne gedachten liefst bepalen bij iets anders? Moet de wetgever, als hij wijs is, daarop geen acht geven? Welken indruk geven de examens? „In scherpe tegenstelling met het verpruiste Duitschland, aanvaardt de vaderlandsche paedagogiek de taak, en acht zij het de moeite waard, zwakken tot iets minder zwakken te maken. Zij dwingt den leerling niet, achter zijne eigene achterlijkheid te komen. Een Neder-

landsch examen is de triomf der menschelijkheid. Het vraagt naar kennis, maar niet naar de mate van kennis, die moest, alleen naar de mate die kon; die, bij gegeven aanleg, vlijt en zelfs huislijke omstandigheden, kon verkregen worden. De zwakke broeder strompelt, van examen tot examen, de zachtbekleede trappen zijner opleiding achtereenvolgens naar boven, en erlangt ten slotte de „summos honores", waarvan een vleiend dokument in gedienstig latijn hem voortaan het even onbetwist als misleidend bezit verzekert. Het meegaande is in onze opvoedkunde de onmisbare veiligheidsklep bij den hoogen druk van het Intellectualisme." Men verwondere zich niet te zeer over deze ontboezemingen naar aanleiding van het Dagboek: bij de Clercq is veertig, vijftig jaar vroeger de kiem van dit alles voorhanden. Een nauwlettend lezer zal het zich wel herinneren.

Maar ik neem afscheid van deze satirieke geloofsbelijdenis, die toch altijd in een oogenblik van ontstemming is ter neder geschreven. Wij moeten iets meer hooren van het Réveil in het algemeen. Deze trek in de geestelijke physiognomie van ons volk moet aan de hand van Pierson worden bestudeerd, die ons kan mededeelen, wat hij zelf heeft doorleefd. Wat wonder dat eene dissertatie: *Het Réveil en de Afscheiding* hem, blijkens eene recensie in *de Gids* 1881, I, p. 210, allerminst heeft bevredigd? Hij was ooggetuige geweest en had zelf, hoe jong dan ook, die beweging medegemaakt. Hij had persoonlijk de mannen gekend, van wie anderen slechts konden napraten. Hij bleef hoog tegen hen opzien, dewijl zij volkomen vrij waren gebleven van den *humbug*, die hem tegenstond in de Americanen Moody en Sankey; over wie hij handelt in *de Gids* 1875, IV, p. 102.

Vijf opstellen in *de Gids* komen hier in aanmerking: 1872, IV, p. 1; 1882, I, p. 1; 1882, III, p. 35; 1883, III, p. 92, en 1886, I, p. 397. Zij zijn in 1888 tot éenen

bundel verzameld uitgegeven onder den titel van *Oudere Tijdgenooten*. Ik kan daarover kort zijn, want weinige geschriften van Pierson hebben dermate de algemeene aandacht getrokken. Het boekje is in aller handen. Een enkel woord is dus voldoende om de herinnering te verlevendigen.

Het eerste opstel, dat tot Inleiding dient, handelt over da Costa, naar aanleiding van zijne door Groen van Prinsterer uitgegeven brieven. Wat warmte van voorstelling! Men zoude zeggen dat het drietal, Groen van Prinsterer, de Clercq en da Costa aan Pierson gelijkelijk dierbaar was! Er mocht nog zooveel gebeurd zijn: Pierson mocht zijn leeraarsambt hebben nedergelegd: wat bleef hij niettemin hoog opzien tegen deze drie geloovigen, zonder bijbedoeling eerlijk en oprecht geloovigen! Maar er was verschil van opvatting geweest tusschen da Costa en Groen van Prinsterer, al wilde de laatste dat geschil slechts toeschrijven aan een misverstand, hetwelk door een mondeling onderhoud licht kon worden uit den weg geruimd. Het behoeft niet wederom herhaald dat Pierson beide mannen hoogelijk vereerde. Zoo laat als het jaar 1877 schreef hij nog met kennelijke tevredenheid in zijn Dagboek, dat hij in den droom veel had gepraat met den leider der Antirevolutionairen. Maar als hier uitspraak moet worden gedaan, dan staat hij zonder aarzelen aan de zijde van da Costa, die minder hecht aan het handhaven der formulieren van eenigheid en in het algemeen breeder en liberaler inzichten ontwikkelt dan zijn haagsche correspondent. Toch wordt allerminst ontkend, dat de kinderen van de laatste helft der negentiende eeuw aan de bijbelbeschouwing dier vrome mannen volkomen ontgroeid zijn. Vreemd: „de ongeloovige wetenschap kent den Bijbel oneindig beter dan de orthodoxie haar kent." Aan opzettelijke streng wetenschappelijke studie van den Bijbel is da Costa altijd vreemd gebleven: hij had geene grondige

bekendheid met de duitsche critiek en bestreed Strauss, dien hij niet of nauwelijks had gelezen. Doch daarmede is de quaestie niet uitgemaakt. „Voor de rechtzinnigheid is er een nauw verband tusschen ons geloof en onzen zedelijken toestand; in bekeering des harten ziet zij daarom de bron van het geloof. Ik ben zeer ver van het bestaan van zulk een verband te ontkennen. Maar in de hoogste mate zonderling komt het mij voor, in het godsdienstig geloof, dat van onzen zedelijken toestand afhangt, het vasthouden aan zekere stellingen op te nemen, die uitsluitend door taal- en historiekennis kunnen worden uitgemaakt." Ik kan mij niet denken, dat, als da Costa de ontwikkeling dezer denkbeelden had kunnen vernemen, hij zoude geëindigd zijn met eene veroordeeling. In het diepste wezen der zaak heeft Pierson zich nimmer van hem afgekeerd. Als welsprekend monument van dankbare herinnering hebben wij de *Gedenkrede* te Rotterdam uitgesproken 28 April 1865, juist vijf jaar nadat da Costa was overleden en weinige dagen nadat Pierson van zijn kerkelijk ambt afscheid had genomen.

Het opstel waarvan ik zoo even sprak, dient tot inleiding. De eigenlijke behandeling van het Réveil vangt eerst aan p. 34, naar aanleiding van Heldrings biografie, die door zijnen zoon was bezorgd. Pierson had bezwaar het beeld te teekenen van den vereerden man, in wiens woning te Zetten hij als aankomend jongeling geruimen tijd verkeerd had en die, naar ik van bevoegde zijde verneem, krachtdadiger dan Opzoomer, hem aangezet had tot het bestudeeren der Duitsche philosophie. Maar onder de lectuur verdiepte hij zich in de herinneringen zijner jeugd en nam hij zich voor om zijne denkbeelden over het Réveil in het algemeen wereldkundig te maken. Reeds vroeger heb ik iets aan die algemeene karakteristiek ontleend, dat ik nu niet behoef te herhalen. Het Réveil, waarvan de bloeitijd tusschen 1840 en 1850 valt, kan gekenschetst

worden „als eene richting van orthodoxen, gekeerd tegen orthodoxie, in dit opzicht niet ongelijk aan de richting der Franciscanen bij haar eerste optreden. Met orthodoxie wordt hier natuurlijk bedoeld, niet een godsdienstig leerstelsel, maar die opvatting van het Kristendom, volgens welke het Kristendom in de allereerste plaats is een leer, met andere woorden: een geheel van als waarheid te erkennen stellingen, die zoowel een historisch als een dogmatisch karakter dragen." Het Réveil vertegenwoordigt derhalve geen wijsgeerig stelsel, maar eene godsdienstige beweging. Het loont de moeite te vergelijken, welke analoge verschijnselen tegen het einde der middeleeuwen de katholieke kerk heeft aangeboden. Het Réveil wortelt in een zeer diep besef van zonde en van de groote tragedie, waarin de zonde de geschiedenis van mensch en menschheid heeft veranderd. Die mannen van het Réveil, zooveel weten wij reeds, waren uiterst beschaafd, uiterst beminnelijk; maar, hoewel de wereld niet in eene cel ontvluchtende, uiterst ernstig. Santa Theresa de Jesu heeft zelve hare ecstase beschreven; da Costa en zijne medestanders kenden toestanden, die niet soortelijk verschillend waren.

Ik sla vele bladzijden over. Deze vrienden waren niet wat men gewoonlijk asceten noemt; maar „er waren enkele vermaken van de wereld, waaraan zij met groote volharding weigerden deel te nemen. Het was inzonderheid het tooneel dat scherp werd afgekeurd." Men leze bij Pierson de keurige wijze, waarop hij de bezwaren ontwikkelt, die het vroom gemoed tegen het tooneel liet gelden, bezwaren die niets bekrompens of kleingeestigs hadden, maar eenvoudig voortsproten uit den weerzin om tot een voorwerp van spel verlaagd te zien, wat voor een ernstig gestemd gemoed gewaarwordingen zijn van eene heilige intimiteit. Zoo weinig onverklaarbaar vond Pierson dit bezwaar, dat het hem hoegenaamd geene moeite kostte, zich in dien gedachtengang geheel te verplaatsen.

Ik kan mij dien afkeer van het tooneel best verklaren en ben niet al te bevreesd dat men de Clercq op dezelfde lijn zal plaatsen met jufvrouw Laps. Het is niet zoo vreemd, dat een fijn bewerktuigd gemoed niet op de planken wil zien, wat voor hem hooge ernst is. Nog in Rotterdam sprak Pierson in *Schoonheidszin* over de schouwburgen als „een hem grootendeels onbekend land." Collega de Bussy beschrijft dien afkeer als eigen aan de protestantsche wereldbeschouwing in *Theologisch Tijdschrift* 1888, p. 299. Pierson, zou men zeggen, was aan den invloed van het Réveil volkomen ontgroeid, hij had zooveel belangstelling betoond in het vaderlandsch tooneel, ja zelfs tegenover sommige binnen- en buitenlandsche artisten bij wijlen de rol vervuld van beschermheer; maar toch was hij niet te bewegen mede te gaan naar Oberammergau: wie zal de redenen ontleden die hem weerhielden?

Ook dit laat zich verklaren dat insgelijks de dans in die kringen gerekend werd tot de verboden wereldsche genoegens. Maar het kaartspel? Ik zeide reeds dat in den dagelijkschen omgang aan de gezelligheid niet met een norsch gelaat de deur werd gewezen. Men wist eene geoorloofde uitspanning op prijs te stellen en met welgevallen te genieten. Maar mag ik mededeelen dat de Clercq, dezelfde beminnelijke de Clercq, die op zijn zesde jaar al een bal bijwoonde en den oudejaarsavond van 1814 in de danszaal doorbracht, die van zijn vijfde jaar af door zijnen vader werd medegenomen naar de comedie en jarenlang gaarne het theater bezocht, die nog op 26-jarigen leeftijd, trouwens tot zijne groote verveling, twee avonden achtereen had moeten omberen, dat diezelfde de Clercq in 1843 in het diepst van zijn gemoed gegriefd was, toen zijn oudste zoon, van de Academie huiswaarts gekeerd, een fichesdoos had willen binnensmokkelen? Het is eene kleinigheid, maar zij teekent. Die beminnelijke idealisten, die men niet kan nalaten lief te hebben, hadden ruimte

van blik, verheven aspiraties, medegevoel voor ieders individueelen ontwikkelingsgang; zij staken hoog uit boven hunne voor een deel middelmatige omgeving; zij toonden, waar het pas gaf, onafhankelijkheid van zin: maar voor het duivelsprentenboek hadden zij eenen onoverwinlijken afschuw. Ik gis dat zij in hunne jeugd getuigen waren geweest van veel misbruik: dat kwam, gelijk bekend is, te dier tijde ook in de allerhoogste kringen voor. Dit althans heeft Pierson uit zijne jeugd behouden: hij speelde geen kaart.

Het volgend opstel is wellicht het schoonst in den bundel; het is in ieder geval het aanschouwelijkst. In den aanvang beschrijft Pierson naar zijne persoonlijke herinneringen eene Réunion op zondagavond. Ik haalde daaruit reeds het een en ander aan. Het kan zijn — en ik wil het zelfs wel aannemen — dat hij soms zich wilde onttrekken aan den machtigen greep, die zijn gemoed omknelde; maar al te vergeefs. Die herinneringen waren te levendig en te nauw verbonden met zijne vereering van personen, aan wie hij zich verplicht gevoelde. Den bijbel zijner moeder kon hij niet verwerpen en even weinig de overtuigingen die haar dierbaar waren geweest, verwijderen uit zijn hart, dat zich verzette tegen de heiligschennis. Stond de omgeving, waarin hij in later jaren verkeerde, intellectueel, moreel, artistiek boven die mannen, die hij zoo hoog vereerd had? Immers neen. Nu ja, zij hadden hart noch oog voor wetenschappelijke critiek, gelijk die thans verstaan wordt; maar 's menschen zedelijke waarde wordt toch niet bepaald door het overnemen der resultaten der moderne exegese? Het zijn, stel ik mij voor, dergelijke overwegingen geweest, die Pierson altijd weder in den geest deden terugkeeren tot de indrukken zijner jeugd. Thans zijn het Mr. H. J. Koenen en de Clercq, die ons worden voorgesteld, twee personen met zulke uiteenloopende eigenaardigheden, dat men zich ver-

wondert, hoe zij zich ooit hebben laten vinden tot samenwerking. De fijne humor, waarmede die tegenstelling door Pierson wordt geteekend, vond bij de eerste verschijning onmiddellijk groote waardeering. Zelden heeft hij grooter succes behaald.

Toch is het volgende stuk dieper doordacht en van ingrijpender beteekenis. Wij ontvangen de karakteristiek van onderscheiden voorgangers van het Réveil en met name van Groen van Prinsterer. Voor mij is de schrijver zelf de hoofdpersoon. Onderscheiden plaatsen kunnen strekken om op te lossen wat in Piersons geschriften soms verwondering wekt. Het komt er slechts op aan, dat men den sleutel kent. Deze man hoedt zich zorgvuldig zijn verstand op te offeren aan zijn gemoed, of zijn gemoed aan het verstand. Hij kan niet verdragen, dat men de verbeelding recht van stemming geeft in zaken, die moeten worden uitgemaakt door het koel, wikkend en wegend verstand. Maar hij kan nog veel minder dulden, dat hetzelfde koele, nuchtere verstand zich als rechter opwerpt in zaken des gemoeds. Zoo vindt hij overal wederpartijders, die hij meer dan eens bestrijdt met eene hartstochtelijkheid, die de oogenschijnlijk kalme oppervlakte van zijne uitlatingen doet trillen. Daar zijn gevoelsmenschen, die willen beslissen in zake van taalkwesties of geschiedkundige bijzonderheden. Daar zijn verstandsmenschen die het geloof in de onzienlijke dingen willen bestrijden, zonder welk geloof de menschheid in het platste proza verzinkt. In de beschouwing over Groen komt zeer veel voor, dat Pierson ongetwijfeld ook zoude hebben opgenomen, als hij zich had willen zetten tot het schrijven eener autobiographie. Mijne aanhalingen zullen, geloof ik, blijken niet overbodig te zijn geweest.

P. 107 was spraak geweest van Wormser, eenen man zonder wetenschappelijke opleiding, maar met een helder hoofd en een eerlijk gemoed, wien de gereformeerde the-

ologie in merg en been was overgegaan. De oppervlakkige lezer zoude misschien hier verwachten eene diatribe tegen zulke armzalige bekrompenheid, waarvoor men de schouders ophaalt en overgaat tot de orde van den dag. Pierson oordeelt anders: „Niet wat zulke geesten denken, denken krachtens de premissen van hun geloof, is hier het belangrijke, maar veeleer dat zij denken, dat zij met het dogma werkzaam zijn, gelijk anderen met de grondbegrippen van een wetenschap. Bij dien arbeid werd veel zelfstandigheid, oorspronkelijkheid, onverschrokkenheid ontwikkeld, veel meer dan een in liberalistische vooroordeelen steeds dieper zinkende menigte vermoeden kan. Dat een krachtig dogmatisch geloof den geest zou verstompen, verlagen; dat het niets dan letterknechterij zou kweeken, eentonigheid, eenvormigheid, is in strijd met alle ervaring. Het komt mij veeleer voor, dat onze kritische richting ruim zoozeer de strekking heeft, ons in een noodlottigen cirkel rond te voeren." Dat denkbeeld wordt nu uitgewerkt. Wormser was een man des volks, die met zijn geloof iets uitnemends tot stand bracht, doch met wien die critische richting, waarbuiten wij zelven het niet kunnen stellen, niets had weten aan te vangen.

Die geestesrichting was niet alleen voor mannen uit het volk. Wat heeft Pierson zelf aan haar te danken! „Ik gedenk u met dankbare ontroering, vrienden mijner ouders, harten van goud. Uw theologie was een weinig zonderling; uw mirakelgeloof niet volkomen in overeenstemming met de tegenwoordige kennis van de natuur; uw levensbeschouwing vaak eenzijdig en daarbij willekeurig: maar dit waren de aarden vaten van het uitnemende dat uw deel was. Een goed gesternte heeft hem, die aan uwe lessen niet genoeg had, tot andere leermeesters geleid, tot Titanen der wetenschap, tot heroën der wijsbegeerte, koningen der kunst: ook zij aangegrepen en bezield door dien machtigen, levenwekkenden geest

van wien niemand weet van waar hij komt en waar hij heengaat. Daar heeft hij gevonden, wat gij hem nooit hadt kunnen geven, want uit u en uwe geestverwanten zal nooit voortkomen een Darwin die onderzoekt, een Spencer die verbindt, een Shakespeare, Rembrandt of Beethoven, aan wie de Schepper een deel van zijn werkzaamheid schijnt te hebben afgestaan. Maar der vromen gave en roeping is een andere. Zij wandelen niet op de hooge bergtoppen, noch in dingen, die hun te wonderlijk zijn. Zij blijven in het Vaderhuis, waar zij de kinderen zijn, aan het bekende gehecht, niet alles nieuwsgierig onderzoekende, met een intiem hoekje tevreden, daar hun oud spel voortzettende, telkens hervattende, als voortdurend in blijde afwachting, dat de Vader zal binnentreden en ze sluiten aan zijn hart. Zij begrijpen niet, dat men dat huis verlaten kan, om de wijde wereld in te gaan; aan tooneelen van zijn jeugd den rug kan toekeeren; een laatsten kus kan drukken op moeders dierbaar gelaat, om, met dat onvergetelijke beeld in het hart, langs vreemde kusten te dwalen; zij begrijpen allerminst, dat wie zijn God verliest, zijn God zal vinden. Maar dit onvermogen is niet hun zwakheid, veeleer hunne eigenaardige kracht." Zoo welsprekend kan men niet zijn, tenzij over iets dat men zeer hoog schat. Mogelijk was in zijne kindsheid zijne aandoenlijkheid te groot; mogelijk hadden zijne ouders behooren op te merken, dat die levendige geest met die ongemeene verbeeldingskracht, die alles wat hij hoorde van wrekende gerechtigheid zoo nameloos diep gevoelde, in éen woord dat geniale kind, dreigde onder te gaan onder het wicht van wee, dat hem werd opgelegd. Wat Pierson schreef, denkende aan die bange Zondagmiddagen, dat door eene piëtistische opvoeding het beste wordt in gevaar gebracht, zal wel waar zijn. Maar dit zou ik niet willen toegeven, dat veel in zijn gemoed „voor altijd beschadigd, indien niet geknakt werd." Hij

beweert het p. 76, maar zijn eigen boek bevat de duidelijke wederlegging. Wat is er dan in hem beschadigd en geknakt geworden? Heeft zijn aanleg zich niet ontwikkeld en de rijke vruchten gedragen, waarop men recht had te rekenen? Als dit kind niet vroeg geleerd had hoogen ernst met het leven te maken — zoo stel ik mij dien ongemeenen aanleg voor — zoude hij geen middelpunt hebben gevonden voor zijnen onderzoeklievenden geest en hoogstwaarschijnlijk zijn ondergegaan in oppervlakkig dilettantisme, gelijk de Clercq zoude zijn ondergegaan, als da Costa hem niet ter rechter tijd had gegrepen. Hier moet ik Pierson tegen zich zelven in bescherming nemen.

De laatste beschouwing, p. 144, is gewijd aan Bilderdijk, een der vaders van het Réveil, waarmede ik verbind de bespreking van Dr. R. A. Kollewijns *Bilderdijk* in *de Gids* 1891, IV, p. 1. „Voor leiders en vrienden van het Réveil," zoo vangt Pierson aan, „even als, en met reden, voor vele Katholieke Kristenen, is Bilderdijk een profeet, een die geestesleven wekt, vertolkt en voedt. Hunne liefde jegens Bilderdijk is eene religie: een gevoel, waarop kritiek geen vat heeft; een stemming die blijft, wat Cham ook aan zijne broederen te kennen geve."

Men behoort zich van de juistheid dier woorden wel te doordringen. Sommigen meenen zeer ten onrechte, dat eerst in onzen tijd het rechte licht op Bilderdijk is gevallen. Zij meenen dat al wat tegenwoordig aan hem wordt te laste gelegd, zijn dubbel huwelijk en dgl., aan zijne tijdgenooten eigenlijk niet bekend was. Integendeel. Men wist dat alles volkomen goed, even als Sem en Japhet huns vaders zwakheid kenden. De Clercq schrijft uitdrukkelijk dat hij wel weet, dat niet alle daden van Bilderdijk even christelijk zijn. Het schijnt ondenkbaar, dat da Costa zou hebben moeten wachten op de onthullingen, die wij verschuldigd zijn aan den heer ten Brummeler. Maar zoo waren de neophyten in dezen kring. Zij wilden

de vlekken niet zien in de personen, die hun dierbaar waren. Een hunner had uitdrukkelijk gezegd — het is Pierson zelf die het mij heeft medegedeeld — dat da Costa voor hem da Costa zoude blijven, „al zag hij hem dronken op de Westermarkt liggen." Het is niet de moeite waard zich daarover te verwonderen. De adepten zijn te allen tijde zoo geweest en zoo zijn zij nog. Pierson zelf heeft zijn standpunt uiteengezet in het *Vaderland* van 3 November 1873. Die thans Douwes Dekker vergoden, weten, zoo goed als wij allen, wat te zijnen nadeele kan worden aangevoerd. Maar de critiek heeft daarop geen vat. Wat zoude het arme menschdom zijn, als het die behoefte aan vereering had verloren!

Ook deze „zoon van het Réveil," gelijk ik Pierson herhaaldelijk genoemd heb, vereert den „vader van het Réveil." Hij zal u alles toegeven, wat bijv. in de *Ideeën* tegen Bilderdijk wordt aangevoerd. In al die deelen poëzij vindt hij slechts enkele gedachten op schoone wijze uitgedrukt. Honderden van alexandrijnen zal hij overboord gooien. In 1875 levert hij eene uitvoerige beschouwing over Bilderdijks *Geestenwareld* en *Kunst der poëzij*. Uit een wijsgeerig oogpunt heeft hij tallooze bezwaren tegen deze didactische dichtstukken en uit een dichterlijk oogpunt bevallen zij hem eigenlijk nog minder. Hij zal de verdediging van *Floris V* niet op zich nemen. Maar hij erkent in Bilderdijk eene persoonlijkheid, die de besten zijner tijdgenooten geïnspireerd heeft. In eene periode van wanhopige middelmatigheid was Bilderdijk de man, die de voortreffelijksten dwong om na te denken. Den dichter bewonderde Pierson niet zoozeer, maar den wijsgeer.

„Een biograaf," zegt Pierson ergens, „is niet gehouden een zelfstandig oordeel gereed te hebben over alle wetenschappelijke kwestiën, waarmede zijn werk hem in aanraking brengt." Gelukkig voor mij dat het zoo is; ik had de pen anders al voor lang weggeworpen. Het kan mij

niet in den zin komen, een oordeel te vellen over Bilderdijk; maar wel kan ik nagaan, uit welk oogpunt Pierson den gehaten en beminden man „met zijn steek en zijn stok" beschouwde en liefhad. Reeds de drie eerste citaten kunnen het mij leeren p. 146: „Waar de aesthetica ooit recht geleerd wordt, zal zij met godsdienst ineen vloeien," en een jaar later: „poesie is godsdienst en omgekeerd," en nog een jaar later: „poesie en Christendom is één:" woordelijk hetzelfde dat Pierson placht te leeren, bijv. *Levenswijsheid*, p. 68, 3de uitg.

Wat verbindt Bilderdijk aan het Réveil? Wij hooren het p. 148: „Hij vertegenwoordigt de protestantsche kristelijke mystiek, en poogt de hem onmisbare kristelijke beschouwingen te vestigen op de eischen van eigen persoonlijkheid en gemoed." Dichter was hij, zeer zeker; maar p. 170, „de poezie was bij hem intermitteerend en vloeide niet voort uit zijne geheele persoonlijkheid." Hij is niet uitsluitend de man van stemmingen. „Hij leeft in de wetenschappelijke vragen van zijn tijd. Hij stelt belang in begrippen, in hunne juistheid, en de methode van ze te vormen. Hij wil weten, hoe hij zich plaatsen moet tegenover Kant, in hoever hij Kantiaan is." Hij is de man der tegenstrijdigheden, „vol hart voor het Roomsche geloof en steunpilaar der protestantsche rechtzinnigheid." Hij is de man der bespiegelende wijsbegeerte, alles afleidende van „den bij voortduring zich manifesteerenden, en dus juist als wil, werkenden wil van God," die alleen zelfstandigen wil heeft. Aldus is „menschelijke wilsvrijheid een woord zonder zin, want een vrije wil is zich zelf tot oorzaak, en dien aan te nemen, zou dus de loochening zijn van God, als eenige oorzaak, als volstrekt eenige kracht," p. 176. Evenmin huldigt hij het determinisme: „Vrij noch gedetermineerd is onze wil afgeleid, openbaring, betooning van het eenig willend wezen."

Wat Bilderdijk scheidde van zijne tijdgenooten, wordt,

als ik het wel begrijp, uitgedrukt in deze niet dubbelzinnige woorden, p. 184: „van hetgeen men verstandelijke en wetenschappelijke ontwikkeling heet, kon hij niets verwachten dat verder reikte dan deze voorbijgaande orde van zaken. Men zag dit aan voor obscurantisme. Zonder grond. Hij verlangde naar licht even goed als de vrienden van vooruitgang, maar hij verwachtte het niet uit dezelfde bron: hij, ook van intuïtie en inspiratie; zij, alleen van inductie en rede. Van daar de verwijdering. Het was het oude misverstand tusschen poëzie en proza."

De schoone bladzijden die ik hier voor mij heb, zouden mij verlokken tot een uitvoeriger excerpt. Laat ik alleen nog mededeelen, dat het ons verder duidelijk wordt gemaakt, hoe Beets verwant toont te zijn met de beweging, die hij te Heemstede van nabij heeft leeren kennen. Onder zijnen invloed heeft het Réveil „al zijne oorspronkelijke excentriciteit afgelegd, opgehouden wereldschuw te zijn, of iets anders te bedoelen, dan verstandige, ernstige hartelijkheid, geadeld door bijbelsche taal en denkbeelden." Wat Pierson zelven betreft, zou het waarschijnlijk de moeite loonen na te gaan, tot op welke hoogte hij in de eerste helft van zijnen Heidelbergschen tijd den invloed mag ondergaan hebben der denkbeelden van den ouden huisvriend zijner ouders, zijnen wederpartijder Ds. Chantepie de la Saussaye, wiens diepzinnigheid grooteren indruk zoude gemaakt hebben op zijne lezers, als hij meerder meesterschap over den vorm betoond hadde. Ik kan en mag dit punt slechts aanstippen. Mogelijk laat Prof. Gunning (Leiden) zich overhalen die verhouding in het licht te stellen. Ook in veel later jaren heeft Pierson zijne hoogachting voor Beets en Hasebroek behouden. Hij zal zich herinnerd hebben, dat hij als jongeling de zeldzaam getrouwe en aandachtige toehoorder van Beets was geweest, zoowel in de voormiddag-godsdienstoefening te Heemstede, als in de namiddag-beurt. Het albumblaadje, Beets op zijn zeventigsten

verjaardag aangeboden, is een sprekend getuigenis van onveranderde gezindheid.

Weinig minder karakteristiek dan al het voorafgaande is de recensie van Dr. Kollewijn, uiterst hoffelijk van vorm, doch met zeer duidelijke aanwijzing van hetgeen in diens vlijtig boek te vergeefs gezocht wordt, nam. een dieper indringen in het onderwerp.

Zoo iemand was Pierson gewoon op de teekenen der tijden te letten en daardoor kon hij nauwelijks eene bladzijde schrijven, of de lezer vindt het een of ander, dat hem tot nadenken aanzet. In strijd met hetgeen de oppervlakkige waarneming leert, hooren wij p. 24: „Het valt niet te ontkennen, dat er sedert het midden dezer eeuw een opmerkelijke herleving heeft plaats gegrepen van de geloovige beschouwing der dingen, van de bovennatuurlijke opvatting der wereld; in één woord, van godsdienst en theologie. De macht van de kerk als geestelijke, immers de geesten beheerschende macht is in verrassende evenredigheden toegenomen. De herleving heeft plaats gehad niet alleen in Nederland, maar in vele landen daar buiten, ten Westen, ten Oosten en ten Zuiden. Zij heeft plaats gehad niet alleen in de protestantsche, maar evenzeer in de katholieke wereld, en als ik wel zie, is er niets dat haar aanstaande kwijning voorspelt." Om de beteekenis van dit verschijnsel naar waarde te schatten en té beschrijven, doet Pierson p. 28 een beroep op het ethisch scepticisme, dat, volgens hem, hier alleen staat als de populaire naam voor die beschouwing der dingen, die met een kunstterm kritische filosofie wordt genoemd: „een filosofie, die op het persoonlijke van al onze voorstellingen den nadruk legt." Maar mogelijk is nog kenmerkender wat men op p. 36 vindt over zin en beteekenis en toepassing der ironie. Het is een grief tegen Dr. Kollewijn te berde gebracht, dat hij de waarde van sommige uitspraken van Bilderdijk niet heeft begrepen,

dewijl hij oog noch hart heeft voor het eigen merk, dat aan alle groote geesten eigen is. De vorm, waarin dit alles ontwikkeld wordt, is eigendommelijk. Het platte, het vulgaire, het prozaïsche, de „verstandelijkheid", de nuchterheid: wij weten het sedert lang, boezemen Pierson afkeer in. Voor zich houdt hij het liever met den „gehavenden stoet van Socrates' *mania*" zoo als hij zich uitdrukt *Oudere Tijdgenooten*, p. 191.

Op het laatst van 1894 waren de krachten van Pierson reeds sterk afgenomen, maar nog hoopte hij dat een verblijf in het Zuiden hem de oude veerkracht, althans voor een deel zoude teruggeven. Om zich voor te bereiden voor de Italiaansche reis had hij zich naar Scheveningen begeven en daar kwam ik van hem afscheid nemen omstreeks half Januari 1895. De *Geestelijke Voorouders* moesten rusten. Voor het Hellenisme en in de eerste plaats voor de studie der Alexandrijnsche school was nu tijd noch opgewektheid. Ook had hij zijne bibliotheek niet tot zijne vrije beschikking. Maar de tijd werd daarom niet werkeloos doorgebracht. Wederom was hij verdiept in de herinnering van hetgeen hij in zijne jeugd doorleefd had. De familie had aan hem, evenals vroeger aan Ds. Hasebroek, toevertrouwd het uitvoerig dagboek dat Mr. H. J. Koenen heeft nagelaten. Hij deelde mij daaruit enkele bijzonderheden mede, zoodat ik genoegzame aanleiding had hem aan te sporen het een en ander uit zijne lectuur aan het publiek voor te leggen. Ik oordeelde dat dit betrekkelijk eenvoudig werk, waartoe hij volkomen voorbereid was, zijne krachten niet zoude te boven gaan. Hij zelf zag het anders en beter in. De inspanning zoude te groot zijn geweest. Slechts éenmaal nog, in een kort opstel, zoude hij zijne stem doen hooren. Den 15den Januari zoude het honderd jaar zijn geleden, dat Willem de Clercq werd geboren. Die gedenkdag mogt niet onopgemerkt voorbijgaan; tot een kort woord van dankbare waardeering

voelde hij zich nog wel in staat. Het werd geplaatst in het Handelsblad van dien dag en is zoo goed als het eenige zijner opstellen dat anonym is verschenen. Het zal ook wel het laatste zijn geweest dat hij voor de pers gedicteerd heeft. Merkwaardig: de Clercq's naam is blijven leven door zijne geheel eenige gave van improviseeren; maar daarover wordt geen enkel woord gesproken. Er is iets edelers en iets hoogers dat Pierson aantrekt: „Men had de Clercq van al zijne gaven, al zijn kennis kunnen berooven; hij had dan niet meer geschitterd, ons niet meer verbaasd. Maar ook dan zou hij voor ons dankbaar hart Willem de Clercq zijn gebleven, de zelden geëvenaarde verpersoonlijking van al hetgeen in deze wereld van zooveel namaak en vertoon, onze oprechte vereering en liefde verdient. Er zijn niet vele menschen van wier innerlijk bestaan wij met zooveel gerustheid en vrucht jaloersch kunnen zijn."

Ten slotte vind ik thans alleen hier eene niet al te ongeschikte plaats om melding te maken van twee boekbeoordeelingen in de *Wetenschappelijke Bladen* van 1859 en 1860. De eerste betreft de *Verspreide Geschriften* van Mr. G. Groen van Prinsterer. In geen enkel opzicht valt op den leider der antirevolutionaire partij een ander licht dan wij bespeuren in de zooveel later verschenen *Oudere Tijdgenooten*. Alleen de keurigheid en de hoffelijkheid van den vorm trekken mijne aandacht. „Wie eenigszins bekend is," zoo lezen wij, „met de verleiding, voor den strijdlustige zoo herhaaldelijk aanwezig, om in heftigheid kracht, in grofheid overmacht te zoeken; wie de inblazingen kent van den demon der satire en weet hoe gemakkelijk hij ons de stift in onbarmhartigheid doet doopen, weet evenzeer welk een zachtmoedigheid, welk een zelfbeheersching er vereischt wordt in den polemicus, die geene onwelvoegelijke woorden op zijne rekening heeft." Die Pierson persoonlijk hebben nabij gestaan, weten hoe-

zeer hem deze bewering uit het gemoed opwelde. Het is waar en algemeen erkend, dat hij als polemicus bijna zonder uitzondering de hoffelijkheid zelve is; maar het is ook waar, dat die beminnelijke deugd eerst door veel strijd is verworven. Zijn innerlijkst wezen was opbruisend en hartstochtelijk; maar hij wist zich zelven met buitengewone krachtsinspanning in bedwang te houden. Ik zoude slechts zeer enkele gelegenheden weten op te noemen, waarbij hij, althans in later jaren, zich liet vervoeren tot eene uitdrukking, die hem moest berouwen. Die met dit oog in zijne geschriften bladert, kan dikwijls genoeg het vuur bespeuren, dat onder de asch is blijven smeulen. Ook dit is merkwaardig: zoo vroeg als het jaar 1860 lezen wij hier: „Er behoort thans eenige zelfverloochening toe, zich den naam van liberaal te laten welgevallen." 't Is waar, er is daar spraak van kerkelijk liberalisme; maar de antipathie gaat verder en zit veel dieper.

Weinige maanden later besprak Pierson, evenzeer in de *Wetenschappelijke Bladen*, de *Historische Schetsen* van Mr. J. R. Thorbecke. Uit die schetsen wil Pierson Thorbecke bestudeeren. Het is wel bekend, hoe ernstig hij in later jaren dacht over de plichten der critiek. Het is opmerkelijk dat, in tegenstelling met vele andere terecht vermaarde landgenooten, op negen-en-twintigjarigen leeftijd zijn oordeel te dezen geheel gevormd was. Mogelijk is het beter een paar plaatsen woordelijk aan te halen uit een geschrift, dat mijne lezers niet zoo dadelijk ter hand zullen hebben. „De kritiek is niet een handwerk dat men aan kan leeren, in welken zedelijken toestand men ook geplaatst zij. De kritiek is een kunst, die als iedere kunst slechts met eenig wezenlijk goed gevolg beoefend kan worden door hen die er, gelijk men zegt, voor in de wieg zijn gelegd. Wordt de dichter niet gemaakt, de beeldhouwer niet, de muziekus niet, ook de kritikus wordt geboren, en de aanleg die de laatste mede ter wereld moet brengen, is

geen ander dan een bij uitstek zedelijke aanleg. — Het verheugt mij, in de historische schetsen van Mr. Thorbecke de zedelijke kritiek met zooveel openhartigheid te zien uitgeoefend. Zijn boek laat een weldadigen indruk achter: het doet ons den schrijver kennen als een man van beginselen, met een ruimen blik en een nauw geweten." Ik denk dat Buys vooral die critiek met groot genoegen in zijn Tijdschrift zal hebben opgenomen.

Eindelijk: om met een stuk vaderlandsche geschiedenis te eindigen: in 1872 verscheen *In Memoriam. Tafereelen uit Hollands tachtig-jarigen strijd. Met etsen van W. Unger.* In dit kwarto boekdeel vind ik eene studie over *Prins Willems dood.* Zie hier het oogpunt, waaruit Pierson het leven van den Prins beschouwt: „Het zegt weinig, als een revolutionair dweper de verwezenlijking van een afgetrokken denkbeeld, welks slaaf men is, zelf gedwingeland door zijne logika, als dwingeland, anderen tracht op te dringen; oneindig meer zegt het, in de kracht der jaren, in naam van een edel gevoel, met een verleden dat men heeft lief gehad te breken, om mannelijk een nieuw leven te schenken aan hetgeen men spade, maar nog bijtijds, als verreweg het betere heeft leeren inzien. Dat was inderdaad de ontwikkelingsgeschiedenis van Oranje." Daarop wordt, aan de hand van zorgvuldige bronnenstudie, in bijzonderheden aangetoond hoe de Prins langzamerhand en aarzelend gekomen is tot het opgeven van het katholiek geloof. Het is een groote uitzondering, dat Pierson zich op dusdanig terrein bewogen heeft en zoo moge hier, te ongeschikter plaatse, de vermelding van deze vaderlandsche ontboezeming worden verontschuldigd.

XI

Liefst verbind ik met het voorafgaande, wat Pierson ter nagedachtenis van andere, jongere tijdgenooten heeft in het licht gegeven. Hier komt de eerste plaats toe aan zijnen leermeester Opzoomer, dien hij herdacht heeft in *de Gids* 1893, I, p. 413. Uit dit zoo warm gevoelde *In Memoriam* haalde ik boven reeds het een en ander aan, om te laten zien langs welken weg Pierson onder de bekoring van Opzoomers persoonlijkheid geraakt is. Men herinnert zich, dat hij een vurig vereerder is geworden van den toenmaals door alle geloovigen verketterde, zonder dat hij aanvankelijk meende ontrouw te zijn geworden aan de uit het ouderlijk huis medegebrachte indrukken. Er is eene wijd verbreide meening, dat Opzoomer het vaandel der empirie omhoog heeft geheven en de groote patroon is der empirische Logica. Tegen deze opvatting wordt met nadruk geprotesteerd. Opzoomer was Idealist: hij heeft nooit en nergens gezegd dat de bespiegeling onvruchtbaar is. Als hij over bespiegeling den staf breekt, denkt hij er altijd aan van ijdele bespiegeling te spreken, welke bijvoeging bewijst, dat er voor hem ook eene niet ijdele bespiegeling was. Natuurlijk had Pierson in zijne eerste studentenjaren dat alles bij Opzoomer gelezen en opgemerkt, maar hij had niet lang genoeg stilgestaan bij

de strekking en den dieperen zin. Idealist was de man die hoopte dat zijne *Logica* voor menig punt der meest verschillende wetenschappen de stof zou leveren tot een nader onderzoek voordeelig aan de goede zaak der menschheid. Was Pierson zelf het minder dan Opzoomer?

Ik let vooral op deze woorden p. 427: „Bij de vraag der menschelijke vrijheid erkent Opzoomer volmondig, dat de zonde met het aannemen van een liefderijk en heilig God in strijd is. Maar, laat hij er op volgen, de zonde bestaat. Deze korte volzin: De zonde bestaat, is des te leerzamer omdat zij bewijst hoe weinig hij met zijne eerste, bespiegelende richting heeft gebroken."

Pierson heeft over Opzoomer geschreven met eene piëteit, die zich nergens verloochent; maar hij verklaart niet minder onomwonden, dat hij zich in die philosophie niet meer te huis gevoelt. Opzoomer is „niet de kritische maar de dogmatische filosofie toegedaan." Hij verzekert allerlei zaken, waaromtrent Pierson niet anders weet te vragen dan het door hem geliefkoosde: wat weet men er van? Tegenover die verzekeringen van Opzoomer spreekt hij van zijn van kunstzin doortrokken agnosticisme: een woord dat men wel zal doen niet onopgemerkt te laten. Agnosticisme: dat wil zeggen, de stemming van iemand die niet geneigd is om te bevestigen, wat hij niet kan bewijzen: zeer zeker; maar er dient bijgevoegd, dat zoo iemand even ver verwijderd is van lichtvaardig ontkennen. „Wat weet men er van?" is diens *symbolum.* En men denke daarbij: van kunstzin doortrokken. Voor Pierson zijn kunst, poëzie en religie de drie groote uitingen van dezelfde gemoedsgesteldheid, van dat gemoed, dat zich op het hem toekomend terrein allerminst de wet laat stellen door eene heerschzuchtige „verstandelijkheid." Het is niet onverschillig langs welke banen men tot agnosticisme is gekomen: Piersons levensbeschouwing wordt tot

den einde toe, en eigenlijk in steeds toenemende mate, gekleurd door de herinneringen uit zijne jeugd.

Wie Opzoomer in zijn innigst wezen is geweest, zal men allicht het liefst vragen aan Pierson, die, zoo iemand, in zijnen geest is doorgedrongen; maar tegelijkertijd doet de beschouwing van den leermeester den leerling zelven kennen. Bijv. in deze woorden: „Opzoomer heeft zich met de grootste openhartigheid dualist genoemd. Hij heeft geen anderen naam willen dragen. De godsdienst, verzekert hij, is dualisme: God en de wereld. De vrome en wetenschappelijke man vereenigt beiden. Hij is monistisch, waar zijn verstand de wetten der wereld navorscht; waar de behoeften van zijn hart spreken, is hij dualistisch. De God dien alleen onze verbeelding heeft gewrocht, moet, volgens hem, plaats maken voor den waarachtig bestaande." Ik verwonder mij niet, dat Pierson de piëteit voor zijnen leermeester bewaard heeft. Hij mocht zijn eigen weg vervolgen, maar de zielsverwantschap bleef. Uit hunne prille jeugd hadden zij gelijkstandige indrukken in zich opgenomen. Zij konden uit elkaâr gaan, maar moesten elkander telkens weder ontmoeten.

Een tweede tijdgenoot wien Pierson een herinneringswoord gewijd heeft, is zijn zwager Ds. N. H. de Graaf, dien hij reeds in zijnen studententijd zoozeer bewonderde en lief had. Ik wilde wel dat ik daarover uitvoeriger mocht zijn, maar dit korte doch welsprekende *In Memoriam* is niet in den handel gekomen. De verhouding dezer beide zwagers is merkwaardig. Ds. de Graaf was iemand van beslist geloovige richting. Men zal het mogelijk minder vreemd vinden, dat Pierson van zijn wijsgeerig standpunt de uitnemendheid kon waarnemen van den overtuigden Christenleeraar; maar de genegenheid was wederkeerig en ook Ds. de Graaf wist zijnen zwager naar waarde te schatten. Bij eene plechtige gelegenheid had hij het in het openbaar uitgesproken, dat hij niet zoude dulden,

dat men hem in zijne eigene, evenzeer rotterdamsche gemeente zoude stellen tegenover zijnen waalschen ambtgenoot. Zijn eigen zoon herinnerde bij de begrafenis van zijnen oom Allard aan de aandoenlijke samenstemming van twee edele mannen, die beiden hoog genoeg stonden om elkanders zieleleven te kunnen medeleven, zonder kleinmoedig te verzwijgen wat hen uit elkander hield. Het is reeds een geluk iets van dien adel des geestes te kunnen begrijpen.

Onder de tijdgenooten, die door Pierson besproken zijn, behoort ook C[d]. Busken Huet in *de Gids* 1890, II, p. 177. Het geschiedde naar aanleiding van de kort te voren verschenen uitgave van het eerste deel van diens *Brieven*. Zij die beide vrienden oppervlakkig gekend hebben, zijn allicht geneigd in gedachte hen naast elkander te plaatsen en te wijzen op de onmiskenbare gelijkenis. Zij denken aan twee jonge mannen, oprechte Hollanders en vroeg doorkneed in de moedertaal, die zich opmaken om Gods woord den volke te verkondigen in een vreemd idioom: iets wat hun ten gevolge van hunnen ongemeenen aanleg zoo goed gelukt, dat zij, ook naast hunne fransche ambtsbroeders, worden gevierd als meesters van het woord. Zij herinneren zich dat beiden nagenoeg tegelijkertijd hun verzekerd bestaan voor eene onzekere toekomst hebben opgeofferd en hunne betrekking hebben nedergelegd, hoewel jaren lang de haarlemsche, en vooral de rotterdamsche gemeente hoogelijk was ingenomen met hun dienstwerk. Zij weten nog wel dat beiden, evenzeer met eene korte tusschenpoos, het vaderland hebben verlaten, als afscheidsgeschenk eenen roman achterlatend, die door het publiek werd ter zijde gelegd: *Lidewyde* zoowel als *Adriaan de Mérival*. Zij vergeten allerminst dat juist in deze tweede levensperiode beiden door talrijke geschriften van letterkundigen en geschiedkundigen aard het Nederlandsch publiek geboeid hebben en in iedere geschiedenis onzer letterkunde der laatste

jaren eene plaats van beteekenis zullen beslaan, wijl zij eenen schoonen vorm wisten te verbinden met wichtigen inhoud.

Dit is alles wel waar; maar bij nauwkeuriger toezien komt er meer verschil dan overeenkomst aan den dag. Mij staan de bijzonderheden duidelijk voor den geest, al heb ik beide vrienden nooit te zamen gezien, want Huet is naar Indië vertrokken acht jaar voordat Pierson te Amsterdam tot hoogleeraar benoemd werd. In beiden zie ik in de eerste plaats leerlingen van Scholten, maar die zich na geheel uiteenloopende voorbereiding in de theologie lieten inwijden. Wij kennen de onuitroeibare indrukken die Pierson in zijne jeugd had ontvangen en zijnen in onvermoeide studie doorgebrachten leertijd. Bij Huet behoeft men nu juist niet te spreken van eene *jeunesse orageuse*, maar zeker is het toch, volgens zijne eigen bekentenis, dat hij als leeraar der haarlemsche gemeente, in vollen ernst en met ongehuichelde oprechtheid vóor alle andere afgedwaalde schapen zich zelven wilde bekeeren. Hij miste de grondige studie van Pierson en had even weinig den louterenden invloed van Opzoomer ondergaan. Derhalve: toen beiden erkend hadden dat zij vruchteloos arbeidden om hunne moderne theologie, en dat nog wel in eene vreemde taal, voor de vaderlandsche kerk bruikbaar te maken, verliet de een de theologie voorgoed zonder omzien naar hetgeen achter hem lag, terwijl de ander eigenlijk altijd theoloog is gebleven en telkens als zijns ondanks tot die oude studie terugkeerde, die hem op geheimzinnige wijze bleef aantrekken, al voelde hij geene behoefte haar der gemeente te verkondigen. Zoo waren dan beiden verwezen naar het letterkundig terrein, maar met een aanmerkelijk verschil. Pierson was Hollander gebleven: men bemerkt niet of nauwelijks aan zijne spraak, dat hij jaren lang zich heeft moeten uitdrukken in het fransch. Huet daarentegen, alsof hij zich ook hierin zijner afkomst bewust ware, schrijft keurig, oorspronke-

lijk, gedistingeerd hollandsch; maar dikwijls schijnt of liever is het vertaald fransch. De een zet zich aan de geschiedenis van het catholicisme, want hij is theoloog; de ander schildert het land van Rembrandt, want hij voelt zich als eenen kunstenaar met de pen. De een wanhoopt nooit en blijft gelooven aan vooruitgang en ontwikkeling; de ander maakt ernst met zijn scepticisme en wordt diensvolgens conservatief. De een blijft zijn leven lang getrouw aan letteren en wijsbegeerte; de ander verdwaalt in de doolhoven der politiek en laat vele jaren van zijn kostbaar leven zijn talent, betrekkelijk gesproken, ongebruikt. De een blijft boven alles zelfstandig in woord en daad; de ander behaalt zijne grootste triomfen als verslaggever en geniaal beoordeelaar van somwijlen middelmatige producten. De een heeft zich aan uitwendigen dwang weten te ontworstelen; de ander kromt zich zijn leven lang onder allerlei wellicht onvoorzichtig aanvaarde verplichtingen. De een krijgt bij toeneming hart voor de misdeelden onder zijne medeschepselen; de ander sluit zich op in eene soort van onaandoenlijke zelfgenoegzaamheid. Bij den een worden de uitspraken van het gemoed ingewilligd en gekoesterd; bij den ander bespeurt men meer wereldwijsheid en berekend overleg. Huet zal het grootst zijn geweest in zijn bloeitijd, vóor zijn vertrek naar Indië; Piersons talent heeft zich blijven ontwikkelen. Bij den dood van Huet kon men denken, dat hij alles had gegeven wat voor zijn talent bereikbaar was. Bij den dood van Pierson wisten wij wel, dat hij nog zoo veel uitnemends had te zeggen. Huet zal waarschijnlijk meer blijven behagen aan de jeugd; zijn goede luim is bij wijlen aanstekelijk. De fijne humor van Pierson, gepaard met den diepen wijsgeerigen zin, zal meer vat hebben op personen van rijper ondervinding. Men kan beiden liefhebben, gelijk ik hen zeer heb lief gehad, maar in Huet bewonder ik toch meest zijn tintelend

vernuft, zijn klaar verstand, zijne breede werkkracht; zijne eigendommelijke opvatting der dingen; in Pierson weet ik datzelfde te waardeeren, maar zijne persoonlijkheid had bovendien eene wijding ontvangen, die slechts het deel van zeer enkelen is.

De beschouwing van Huets *Brieven* is daarom voor ons zoo belangrijk, omdat zij eene autobiographie tot achtergrond heeft. Huet had den dienst der kerk verlaten; kort na Huet had Pierson datzelfde gedaan. Wij hebben vernomen hoe hij zelf, in 1865, dien stap beoordeelde en verdedigde. Hoe beoordeelde hij dien terugtred in 1890? Reeds lang, eigenlijk van den aanvang af, had hij zich niet recht op zijne plaats gevoeld op den kansel; maar de invloed van Scholten beheerschte hem. „Misschien zouden Huet en anderen een radikaler zienswijs en een meer doortastende gedragslijn hebben gevolgd, wanneer niet, lang eer de suggestie in de mode kwam, een man als Scholten, zoo bekoorlijk in zijn onverpoosd theologiseeren, van de katheder, in zijne geschriften, maar vooral in zijn omgang eenige suggestie geoefend had. Tienmaal meenden zij, dat het binnen de Kerk, aan de Doopvont, aan de Nachtmaalstafel met hunne kritiek en hun humanisme niet ging, maar Scholten suggereerde het tegendeel, en dan ging het voor een poos en zoolang als het duurde; waarover niemand hen hard mag vallen, die Scholten niet persoonlijk gekend en als mensch bemind heeft."

Op den duur kon het zoo niet blijven. Men stelle zich voor oogen het volgende *autobiographicum:* „Een onzer stond eens in een boerenherberg en zag een prent hangen tegen den witten muur, voorstellende de opwekking van Lazarus. Nooit zal hij vergeten, hoe toen, in die nuchtere omgeving, het: Gelooft gij dat? tot hem kwam. Hij vond eerst geen antwoord; daarna, terwijl de tranen hem in de oogen schoten, fluisterde hij: neen, eigenlijk niet!"

In 1890 had Pierson ernstig bezwaar tegen de tegen-

woordige opleiding onzer theologanten. Hij wilde dat de Universiteit de oogen van Huet hadde geopend voor de nooden der misdeelden, dus voor eene werkzaamheid die zeker in de Christenkerk van alle eeuwen is beoefend, maar wier groote, overweldigende beteekenis eerst in later jaren onder den invloed van het socialisme in haren omvang en diepte is erkend. Naar aanleiding van den merkwaardigen brief, dien de jeugdigde proponent Huet aan zijnen oom Teissèdre l'Ange schreef, phantaseert Pierson: „Als een voorzienende Genius den ontmoedigden jongeling de groote werkplaats der maatschappij had getoond; hem gezegd had: Laat aan anderen de vraag: hoe word ik zalig? daarop vindt gij toch nooit antwoord; laat aan de geleerden de bestudeering van het kristendom, een theoloog steekt er toch niet in u; laat aan de Henochs het wandelen met God: aan uwe mystiek zal men toch niet gelooven! Maar gij, wandel inmiddels alle dagen met dien schooier daar; volg hem naar zijn kelder of zolderkamer; zie wat hij eet en niet eet, waar hij slaapt met vrouw en kinderen, en vertel eens, — want gij zijt niet zonder letterkundig talent! — aan uwe medestudenten, straks aan uwe medeburgers gelijk gij het alleen doen kunt, de dingen die gij gezien en gehoord, geroken en vermoed hebt en schud de slapenden wakker en geesel de zelfzuchtigen en jaag op de Jan Salies die zich met „eerbiediging van het historisch gewordene" paaien, en stel uw weergalooze pen en uw gevoelvol stemgeluid ter beschikking van alle martelaren der maatschappelijke orde, van alle stumpers en onrechtvaardig vervolgden! Indien dat alles gebeurd was, ja, dan hadden wij geen Brieven over den Bijbel gehad. Maar wie weet of wij niet Brieven over het volk hadden gelezen; over dat volk, dat wij, die alles kennen, — God beter 't! — nog altoos niet kennen."

Een ander tijdgenoot, over wien Pierson zijn oordeel

na wil zeggen, dat de aarde geen grooter stumper voedt dan den mensch; of Pindarus, dat wij de schaduw zijn van een droom. Met groote zelfstandigheid wetende wat hij wilde, heeft hij het aangenomen kind willen zijn van een Hellas, welks volle historische werkelijkheid hij weigerde te aanvaarden, en waarvan hij éene zijde met groote ingenomenheid in het oog vatte. — Het was eenzijdigheid; maar ligt in eenzijdigheid niet geluk en kracht?" Wij hebben bij Pierson reeds menigmaal dien toon gehoord: hij ware ongetwijfeld nog forscher gaan doorklinken, als den schrijver een langer leven ware vergund geweest.

Ik moet verder: in den jaargang 1877 van het Tijdschrift *Nederland* tref ik aan *De geschiedenis van Helene.* Wat de titel niet doet vermoeden, dit stuk behelst eene zeer waardeerende ontleding der karakters van de hoofdpersonen, inzonderheid van Helene, in den roman *In dagen van Strijd* van Opzoomers dochter. Ik gis dat de begaafde schrijfster deze analyse met onverdeeld genoegen gelezen heeft. Vergunt men mij de volgende fijne opmerking uit te schrijven? „De roman van onze eeuw is de vorm waarin diegenen hunne opmerkingen en resultaten mededeelen, die over menschelijke handelingen uit het oogpunt harer roerselen hebben nagedacht, en daardoor tot grooter helderheid brengen wat zij instinktmatig of, wil men, bij intuïtie hiervan weten. Intuïtie toch vervult hier een groote rol, waarom het een dwaasheid is te vragen, van waar een auteur zijne kennis van menschen en toestanden heeft. „Ich schrieb meinen Götz von Berlichingen," zeide Göthe, „als junger Mensch von zwei und zwanzig und erstaunte zehn Jahre später über die Wahrheit meiner Darstellung. Erlebt und gesehen hatte ich bekanntlich dergleichen nicht, und ich musste allso die Kenntniss mannichfaltiger menschlicher Zustände durch Anticipation besitzen."" Toen hij in later jaren de wereld had leeren kennen, beweerde hij dat hem de lust vergaan was om

haar te schilderen. Is het, mag ik wel vragen, Mevr. von Antal ook zoo gegaan?

Nog voor eene uiterst beminnelijke figuur moet ik voor een oogenblik de aandacht vragen. In de jaren dat Pierson te Rotterdam wôonde, was de Genestet predikant te Delft. De *Leekedichtjens*, waaronder drie zijn, naar men mij zegt, van Pierson zelven, bewonderde hij niet zoozeer. In de *Wetenschappelijke Bladen* van Maart 1861 had hij met erkenning der vele verdiensten allerlei bezwaren geopperd tegen vorm en inhoud. Toenmaals vermoedde hij blijkbaar nog niet, dat die eenvoudig bevallige stukjes zoolang zouden blijven leven in den mond des volks. Het zou mij niet verwonderen, dat de beoordeeling den dichter meer pijn dan genoegen zal gedaan hebben. Maar de nauwe vriendschap, die beide jonge mannen verbond, werd niet geschokt. Weinige maanden later was de Genestet overleden en de kort daarop gevolgde herdruk van *Intimis* werd aan de nagedachtenis van dezen boezemvriend opgedragen. De vierde druk, in 1872, bracht onder meer een nieuw opstel *Langs het kerkhof* getiteld. Met anderen die Pierson zeer nabij hadden gestaan, wordt thans ook de Genestet herdacht. Het is alleen de trouwe vriend die hier gehuldigd wordt. Van den letterkundige is nauwelijks spraak en de *Leekedichtjens* worden niet eens genoemd. Het is mij om meer dan eene reden een weemoedig genoegen de plaats van Montaigne aan te halen, die door Pierson op zijn vroeggestorven vriend wordt toegepast. Montaigne had over Étienne de la Boétie in dezer voege gesproken: „Si je compare tout le reste de ma vie, quoique, avec la grâce de Dieu, je l'ai passée douce... aux quatre années qu'il m'a été donné de jouir de la douce compagnie et société de ce personnage, ce n'est que fumée, ce n'est qu'une nuit obscure et ennuyeuse. Depuis le jour que je le perdis, je ne fais que traîner languissant: et les plaisirs mêmes qui s'offrent à moi,

au lieu de me consoler, me redoublent le regret de sa perte; nous étions à moitié de tout; il me semble que je lui dérobe sa part: j'étais déjà si fait et si accoutumé à être deuxième partout, qu'il me semble n'être plus qu'à demi." Mijne vervlogen levensjaren hebben mij in staat gesteld de schoonheid van deze lofrede op de vriendschap uit ondervinding naar waarde te schatten.

XII

Het jaar 1877 bracht een zeer merkwaardig geschrift: *Een studie over de geschriften van Israëls profeten.* Deze verhandeling is tegen Kuenen gericht, die een paar jaar te voren een boek aan hetzelfde onderwerp had gewijd. Inzonderheid met het oog op het Engelsche publiek, had Kuenen niet alleen gepolemiseerd tegen het supranaturalisme, maar ook aan zijne geheele beschouwing eene apologetische strekking gegeven. Dit laatste is Pierson niet naar den zin. Gelijk wij verwachten, ontvalt hem geen onvertogen woord; zijne tegenspraak is de hoffelijkheid zelve; maar, het dringt overal door, er is iets in die apologie dat hem in hooge mate mishaagt. Hij had „gedesinteresseerde wetenschap" verlangd. Dankbaar erkennende wat hij aan Kuenen verschuldigd is, hindert het hem dat er door dezen zoo veel, nu ja niet geheel is verzwegen, maar toch op zijn tafereel altijd in de schaduw en op den achtergrond blijft. Kuenen ziet in de profeten de predikers van een ethisch monotheisme; Pierson wil die uitdrukking slechts met menige beperking laten gelden. Tegen het einde vat hij zijne denkbeelden aldus samen: „Het woord, dat op een gegeven oogenblik of in een gegeven tijdvak hun toescheen geschikt te zijn om hun volk tot dat doel te winnen, dat woord hebben zij telkens

uitgesproken zonder te vragen of hunne verschillende woorden en beschouwingen in onderling verband met elkander konden worden gebracht. Vandaar, dat elke poging mislukken moet om hunne werkzaamheid met eene enkele uitdrukking te kenschetsen; vandaar evenwel ook, dat men moeilijk eene uitdrukking kan vinden om hunne werkzaamheid te kenschetsen, die niet meer of minder waarheid bevat. Beweert men dat zij vaak hunne beloften en bedreigingen aan zedelijke voorwaarden hebben vastgeknoopt, men spreekt de waarheid, mits men er terstond op late volgen, dat zij het oók vaak niet hebben gedaan. Laat men de profeten hunne opvatting van hetgeen de toekomst moest brengen, afleiden uit hunne opvatting van Jahve's eigenschappen, men bedriegt zich niet, mits men er bijvoege, dat zij ook dikwerf hunne opvatting van Jahve's eigenschappen gewijzigd hebben naar hetgeen zij aangaande het toekomstige hoopten of vreesden. Noemt men hen streng zedelijk in hunne eischen, men mag en moet het doen, maar zich geenszins daardoor het recht laten ontnemen, om sommige hunner uitingen hoogst willekeurig te noemen."

Op deze conclusie volgt nog bij wijze van toegift een vijf-en-twintigtal bladzijden met zeer karakteristieke, algemeene beschouwingen. Ik moet mij het genoegen eener ontleding ontzeggen, maar wil toch wijzen op het slotwoord: „Verreweg het grootste gedeelte der wetenschap is reeds geseculariseerd. Dit geeft moed voor de toekomst. Zullen godsdienstwetenschap en ethica op den duur weerstand kunnen bieden?" Deze vraag schijnt mij vooral merkwaardig in verband met de allerlaatste woorden door Pierson in 1895 gesproken.

Ik zal mij niet aan de dwaasheid schuldig maken van over het aanhangige vraagstuk eene eigene meening uit te brengen. Er zoude alleen spraak kunnen zijn van mijne sympathiën en deze hebben voor den lezer geenerlei

belang. Toch wil ik niet verzwijgen, dat er in dit geschrift zeer veel is, dat mij bijzonder aantrekt. Zelfs in een vrij onvriendelijke recensie in den *Tijdspiegel* 1878, I, p. 26, wordt hulde gebracht aan enkele goede opmerkingen. De naarstige zorgvuldigheid des schrijvers en zijne kalme onpartijdigheid zijn boven mijnen lof verheven. Men leest met vertrouwen. Toch is er een punt, waaromtrent de leek zich de weelde van eenigen twijfel mag veroorloven. Volgens Pierson is het niet zoo vreemd, dat in de grootste geestverrukking de profeten dikwerf hebben gesproken, gelijk zij hebben gedaan; maar hij kan zich niet voorstellen, hoe diezelfde godsmannen zich later rustig hebben nedergezet om dat alles woordelijk op te schrijven. En wat nog vreemder is, men vindt naast de bezieling een berekening, een overleg, een symmetrie, die aan de grootste stijfheid grenst, een gezochtheid van woordspeling en alliteratie, een rhetorisch effectbejag, waarbij het ons zonderling te moede wordt. „Men vraagt zich met verbazing af, hoe iemand zooveel ontroering kan gevoelen als noodig is om zoo rhapsodisch, en tegelijk zooveel slechte zelfbewustheid kan bezitten om zoo kunstmatig te schrijven."

Ik kan het niet helpen, maar althans deze bedenking mag ik niet geheel onderschrijven. Vaardig schrijven was, ook blijkens Psalm 44 : 2, bij de Joden niet onbekend. De woorden van den profeet kunnen terstond letterlijk of zoo goed als letterlijk zijn opgeschreven. Het al te kunstmatige in die dikwerf hartstochtelijke ontboezemingen kan dan de vrucht zijn van eene daarop gevolgde door den Ziener zelven ter hand genomen redactie. Dat een profeet zijne visioenen opschrijft, is toch niet vreemder dan dat een dichter zijne intiemste gevoelens op het papier brengt. Het oogenblik der diepe ontroering geeft de overweldigende gedachten; het opschrijven geschiedt met volledige bewustheid. Ook heden ten dage zal een

dichter zijn gemoed uitstorten bij den dood van vrouw of kind. Het publiek pleegt zich dan wel eens te verwonderen, hoe die dichter in zijne oogenblikken van vlijmende smart zijne aandoeningen heeft kunnen ontleden, hoe hij heeft kunnen zwoegen tot dat hij den schoonsten vorm had gevonden voor zijne gedachten, hoe hij de drukproeven heeft kunnen corrigeeren en mogelijk wel later afrekenen met zijnen uitgever. Het publiek heeft ongelijk. Het bedenkt niet, dat die dichter, wiens producten verdienen gelezen te worden, de noodige technische vaardigheid volkomen in zijne macht heeft. Na den storm der aandoeningen is een tijdperk van betrekkelijke kalmte gekomen. De mensch is zichzelven weder meester. Nu is het oogenblik aangebroken voor de letterkundige compositie. Göthe zegt meer dan eens dat hij een denkbeeld dat hem niet los liet, dichterlijk heeft behandeld om er voorgoed mede af te rekenen. Men verontschuldige de uitweiding: het staat mij voor, dat dezelfde vraag als terloops werd opgeworpen in eene bijeenkomst der Academie van wetenschappen. De dichter die aanwezig was, gaf toen eene soortgelijke beschouwing over hetgeen zoo vreemd was geschenen. Wij luisterden, want Beets sprak uit ondervinding.

Ook in dit geschrift verloochent zich Piersons hoffelijkheid niet, maar toch: de lezer bespeurt aanstonds dat er tusschen hem en Kuenen een kloof is gekomen. Ik weet dat ik een teeder onderwerp aanroer; maar ik moet nog eens terugkomen op de onderlinge verhouding van beiden.

De Leidsche hoogleeraar genoot eene populariteit, die hij voor een deel had te danken aan zijne veelomvattende geleerdheid, maar nog veel meer aan zijne uiterst beminnelijke persoonlijkheid. Weinigen konden zelfstandig oordeelen over de eerste eigenschap; de andere viel binnen het bereik van ieders waarneming. Ik heb hem niet zoo intiem gekend als Pierson; maar daarentegen veel langer.

Het staat mij voor, dat in 1846 Kuenen als groen mij een half verplicht bezoek bracht en ik reeds dadelijk den indruk ontving, dat hij niet alleen of voornamelijk door zijne lengte boven de andere *novicii* uitstak. Plaats ik hem thans in gedachten naast Pierson, dan is er ernstig gevaar voor misverstand. Het heeft zoo licht den schijn als men twee personen vergelijkt, dat men den eenen ontzegt wat men den anderen toeschrijft. Daarvan mag hier geen spraak zijn. Wanneer men Kuenen roemt als grondig kenner van het Hebreeuwsch, dan mag dit niet beteekenen dat Pierson weinig werk van die taal had gemaakt. Pierson schitterde door zijnen stijl en den aantrekkelijken vorm zijner geschriften: dit beteekent niet dat Kuenen niet kon schrijven. Er valt alleen te denken aan een meer of minder. Met dit voorbehoud, waaraan ik bijzonder hecht, wensch ik de zaak wat hooger op te halen.

Wij moeten terug tot het jaar 1853, toen Kuenen zijn ambt als Hoogleeraar aanvaardde en Pierson te Leiden vertoefde om de dissertatie af te werken, die hij in het begin van 1854 te Utrecht zoude verdedigen. Sedert 1846 waren Opzoomer en Scholten meer tot elkander genaderd en er zal wel geen beletsel zijn geweest voor den leerling van den eenen om zich aan te sluiten bij den leerling van den anderen. Was Opzoomers toehoorder niet opzettelijk naar Leiden gekomen, om zich onder Scholtens leiding te stellen? Kuenen en Pierson reikten elkander de broederhand, volgens het woord van Opzoomer in zijn verweerschrift tegen Anastasio. De moderne theologie was nog niet geboren. Opzoomer had reeds vrijer stellingen verkondigd; maar bij Scholten vertoonde zich niet meer dan de kiem der latere denkbeelden. Nog hield hij vast aan veel, dat hij eerst omstreeks 1864 met beslistheid zoude verwerpen. Ook Kuenen was nog zeer behoudend: Vatkes stellingen over den Pentateuch, die hij een dozijn jaren

later zelf zoude aanvaarden, heetten nog *deliramenta*. Voor Pierson, die zich tot nog toe had aangetrokken gevoeld tot de wijsbegeerte en die in Utrecht door het theologisch onderwijs allerminst was bevredigd, opende zich eene nieuwe wereld. Hij zal wel getroffen zijn door zekere halfslachtigheid, dewijl hij aan consequent doordenken gewoon was; maar lust in afbreken had de zoon van het Réveil zeker niet. Hij was bovendien getuige van eene toenadering tot Opzoomer, die vertrouwen gaf. En dan: Kuenen was nu eenmaal Hoogleeraar, wel jeugdig Hoogleeraar, maar toch *togatus*, met den aureool versierd, die hem al vroeg was toegekend, terwijl Pierson, die twee-en-een-half jaar jonger was, werkte voor zijne dissertatie. De beide jonge mannen voelden zich tot elkander aangetrokken. Zoo is hunne verhouding vriendschappelijk gebleven tot omstreeks 1866. Pierson maakte het eerste deel van Kuenens *Historisch-Critisch onderzoek* aan het Europeesch publiek bekend door eene fransche vertaling.

Maar reeds in 1857 had de dichter da Costa verder gezien. Hij voorspelde waarop die Leidsche critiek moest uitloopen. Zijn volgeling Pierson, want inderdaad heeft deze niet minder aan da Costa te danken dan aan Opzoomer, zag het ook. Maar met een verschil van groote beteekenis: wat da Costa verafschuwde, werd door Pierson met vreugde begroet.

Met den naam van moderne theologie begonnen de moderne begrippen hunnen intocht in de kerk. In 1858 schreef Huet zijne opzienbarende Brieven over den Bijbel. Vooralsnog hield Scholten, en Kuenen met hem, zich vast aan vele van de vaderen overgeleverde denkbeelden. Zoo was tot na 1860 voor Scholten het Evangelie van Johannes het werk van den Apostel: men bevroedt wat dat in zich sluit. Inmiddels oefenden de jongeren een zekeren drang uit. Pierson was in 1857 naar Rotterdam beroepen en kon van daaruit levendiger deel nemen aan

den strijd, dan mogelijk was geweest gedurende de leuvensche ballingschap. Men gevoelde behoefte aan vereeniging. Dat teeken gaat vast: waar krachtige gemeenschappelijke overtuigingen zijn, wil men gaarne onderling van gedachten wisselen over de belangen, die door ieder afzonderlijk niet zoo goed kunnen worden behartigd. Eendracht maakt macht is de leus. Reeds verhaalde ik dat in 1858 Pierson een zeker aantal geestverwanten had uitgenoodigd tot eene bijeenkomst. Ik geloof evenwel niet, dat die bijeenkomsten, die sedert dat jaar op min of meer ongeregelde tijdstippen gehouden zijn, tot dat in 1866 de Vereeniging van moderne Theologen is opgericht, geheel hebben beantwoord aan hetgeen de eerste ontwerper zich had voorgesteld. In ieder geval heeft hij zich teruggetrokken, toen hij in 1865 naar Duitschland vertrok. Hij had het vaandel verlaten en dat kon men hem niet goed vergeven. Scholten keurde de desertie af en Kuenen was onder den invloed van den dagelijkschen omgang met zijnen leermeester. Pierson had gewild, dat zij doortastender zouden hebben gehandeld en meer onomwonden zouden hebben gesproken. In 't kort: de vriendschap van Kuenen en Pierson was en bleef geschokt. De brochure van Kuenen, *Het goed recht der modernen*, waarmede hij in het jaar 1866 Pierson en Huet beantwoordde, gaf een allerminst onzeker geluid.

Wat hier inzonderheid ter zake dient: de vier mannen, wier namen ik telkens onder mijne pen terugvind, hadden eene zeer strenge en godsdienstige opvoeding genoten. De biografen van Scholten, zoo goed als die van Hegel, van Baur, van Strauss, van Zeller, getuigen het en geven menige kenmerkende bijzonderheid ten beste. Opzoomer heeft zelf verhaald van zijne vrome jeugd. Over Piersons kinderjaren heb ik boven gesproken. Dergelijke trekken zijn mij van Kuenen niet bekend; maar wij weten toch dat hij in de apotheek niets vuriger verlangde dan voorganger der ge-

meente te worden, alhoewel het later is gebleken dat zijne groote talenten niet juist berekend waren voor den kansel. Scholten heeft zich nooit eene rechte voorstelling kunnen maken van de moeilijkheden waarvoor de moderne predikers optornden: ook zijne lofredenaars hebben niet nagelaten die verwonderlijke onbevattelijkheid te vermelden. Eerst veel later, den 8sten Februari 1877, hooren wij een blijdschapskreet over het slaken zijner kerkelijke banden. Kuenen, die nooit predikant was geweest, liet zich gezeggen door Scholten, die het wel was geweest. Maar Huet en Pierson, om nu slechts deze twee te noemen, waren niet zoo gemakkelijk te overtuigen. Bovendien stuitte het Huet geketend te zijn aan het *Corps Wallon*, dat doode lichaam gelijk hij het onbewimpeld noemde, terwijl Pierson overwegend bezwaar had tegen eene officieele kerk: in het ouderhuis had hij gezien hoeveel bezieling er kon uitgaan van die conventikels, die Zondagavondbijeenkomsten bij da Costa of die Woensdagavondlezingen in de pastorie van Heemstede. Het kostte hem minder het kerkverband te verbreken, waarvoor hij weinig gevoelde.

Om de vervreemding van Kuenen en Pierson te teekenen, wensch ik mij te bedienen van eene beeldspraak, die niet meer of minder toepasselijk is dan eene beeldspraak pleegt te zijn. Men houde in het oog, dat *omnis comparatio claudicat*. Stel dat een uitgestrekt, doch onbewoond en goeddeels onbekend terrein moet worden in kaart gebracht. Nu gaan in de eerste plaats de pioniers aan het werk. Een paar plaatsbepalingen dienen om de ligging met eene voorloopig voldoende mate van nauwkeurigheid aan te geven. Die pioniers trekken het land vluchtig door: zij teekenen op, hier eenen bergrug, daar eene rivier; hier sporen van kostbare mineralen; daar vruchtbaren akkergrond. De voorloopige kaart is het resultaat ruim zooveel van phantasie, als van eene directe opneming. Eerst daarna komt het leger der eigenlijke landmeters. Zij gaan

stap voor stap naar voren. Driehoeksnetten en wederom driehoeksnetten. In weinige weken hadden die pioniers het geheel als in vogelvlucht overzien. Zij waren te vreden geweest met het uitzicht op een alleenstaanden bergtop. De landmeters ontdekken allerlei fouten en foutjes in het oppervlakkig werk. Zij gaan concientieus aan den arbeid.... maar na maanden zijn zij nog altijd in het gezicht van de kust. Het zal een menschenleeftijd duren eer zij gereed zijn. Lang vóor dien tijd zijn zij alle gevallen als offers van het ongezonde klimaat.

Om bij mijn beeld te blijven: de pioniers zoowel als de landmeters zijn onmisbaar. De ondernemer die later die terreinen in cultuur wil brengen, zal allicht bedrogen uitkomen, als hij onbepaald vertrouwen stelt in die voorloopig half waargenomen, half gegiste resultaten. Maar de landmeters kunnen hunne voorgangers niet missen: zonder hen zouden zij niet eens weten, waar zij vermoedelijk met vrucht konden werkzaam zijn. Voorop gaan de mannen der intuïtie; daarna de brigade van het wetenschappelijk en nauwgezet onderzoek. Wij kunnen het zonder de verbeelding niet stellen. De dichters moeten ons den weg wijzen. Zij zijn onze eerste leermeesters. Eerst daarna komt het proza met zijn nuchter verstand. Het zoude bekrompen zijn de eene werkzaamheid boven de andere te stellen. De verbeelding moet voorop gaan, maar hare veroveringen zijn niet duurzaam zonder krachtdadige bevestiging der voorloopig door den vlaggestok aangeduide punten.

Het springt in het oog, dat deze vergelijking niet in allen deele juist is. Kuenen had zonder de gave der intuïtie zijn historisch-critisch onderzoek niet kunnen schrijven. Pierson is, vooral in latere jaren, waarlijk niet teruggeschrikt voor allerlei micrologische onderzoekingen, waarin hij soms bijzonder behagen schepte. Maar toch konden zij elkander op den duur niet verstaan. Meer dan

eens is het voorgekomen, zelfs nog in een veel later tijdperk, dat Pierson een gevoelen verdedigde, dat Kuenen met zijne veelomvattende geleerdheid eerst een paar jaar later zoude omhelzen. De een kon in de oogen van den ander achterlijk en bekrompen zijn, terwijl de ander den schijn op zich laadde van onbesuisd voorwaarts dringen langs een nog niet voldoend ontgonnen pad. Thans heeft het graf zich over beiden gesloten en, als wij wijs zijn, zullen wij ons voordeel doen met beider werkzaamheid. Het is een vraagstuk van temperament, wien wij het liefst zullen volgen. Hij is gelukkig te prijzen, die alle eenzijdigheid in zulk eene mate weet te vermijden als Kuenen of Pierson. Zij wisten wel dat men met intuïtie alleen er niet komt. Maar even weinig met het geestdoodend verzamelen van bouwstoffen, waaruit niets wordt opgebouwd. Het is te betreuren dat zij hunne krachten niet hebben vereenigd. Het is droevig te zien, dat zoo dikwijls in de laatste jaren, op allerlei gebied van wetenschap, de coryphaeën de handen niet hebben ineen geslagen. Dit althans is een troost, dat onderscheiden vrienden van Kuenen hunne hulde niet hebben onthouden aan Pierson en omgekeerd de geestverwanten van Pierson niet zijn achtergebleven, toen er bloemen werden gestrooid op Kuenens graf. Ik heb gezien dat Pierson zelf medestrooide.

Ik zag zoo gaarne dat op het aangewezen verschil het rechte licht viel. Laat mij daartoe een woord van Kuenen zelven aanhalen: „Er moet volmondig worden toegestemd, dat wij het, wat het oude Israël betreft, niet ver brengen, wanneer wij blijven staan bij hetgeen de letter der verhalen leert. De gave der intuïtie is volstrekt onmisbaar. Slechts door divinatie kunnen wij de werkelijkheid begrijpen. Maar hoe kostbaarder die vermogens zijn, des te meer moeten zij worden in toom gehouden.” Dit was een woord tegen Renan gekeerd, dat Pierson had kunnen

beamen. Maar de eigenlijke bedoeling dier woorden blijkt elders: „Laat de verbeelding hare vleugelen vrij uitslaan — maar eerst beginnen te vliegen, waar het rustige en geduldige onderzoek verklaren moet ten einde raad te zijn." Dat zoude Pierson nooit hebben toegestemd. De verbeelding in dienst genomen als noodhulp: dat had hij bij da Costa anders geleerd.

Aan de studie van het nieuwe Testament is een werk gewijd, dat, voor zoover mij is gebleken, tamelijk onopgemerkt is voorbijgegaan. De titel geeft het onderwerp met juistheid aan: *De Bergrede en andere synoptische fragmenten. Een historisch-kritisch onderzoek met een inleiding over enkele leemten in de methode van de kritiek der Evangeliën*, 1878. Mij hebben te allen tijde de stellingen, vervat in de Inleiding van 120 bladzijden, het meest aangetrokken. Er wordt, dunkt mij, duidelijk aangetoond dat de nieuwere critiek over de Bergrede niets zekers heeft aan het licht gebracht. Waar is die rede gehouden? Wanneer? Ten aanhoore van welke toehoorders? Wat kan uit de onderlinge vergelijking der synoptici met genoegzame zekerheid worden beweerd omtrent de oorspronkelijke bestanddeelen? Volgens Pierson stuit men overal op volstrekt subjectieve critiek, die op geheel onvoldoende gegevens steunt. „Zegt een man als Renan," zoo vind ik bijv. p. 86, „hier proef ik een ooggetuige, en een man als Zeller ter zelfder plaatse: hier vind ik handtastelijke verdichting, dan is het eenige wettige besluit: Renan en Zeller spreken over zaken, waar zij niets van weten. Want wat al of niet verdicht kan worden, wij bezitten nog geene algemeene wet, die daarover beslist."

In het tweede gedeelte der Inleiding wordt aan de hand van Wittichen onderzocht, wat van elders omtrent de persoonlijkheid van Jezus en de stichting des Christendoms mag vaststaan. Reeds vroeger, *Gids* 1874, I, p. 1, had Pierson den achtergrond der Apocalypse bestudeerd, en

kort daarop, *Gids* 1874, II, p. 377, onder den titel *Uit Nero's tijd* Seneca en de andere gelijktijdige heidensche schrijvers geteekend. Thans wordt aangetoond wat, naar ik meen, nauwelijks voor tegenspraak vatbaar is, dat wat Tacitus mededeelt omtrent het aandeel der Christenen aan den brand van Rome kortweg onverstaanbaar is. Niet beter is het gesteld met den brief van Plinius, die, hij zij dan echt of verdicht, in ieder geval zoo verward is gesteld, dat niemand zich een beeld kan vormen van de toestanden in Bithynië, die door Plinius worden beschreven. Het vreemdst van alles is, wat Paulus in zijnen brief aan de Galaten over zijne bekeeringsgeschiedenis vermeldt. „Aan den inhoud van dezen brief van onze jeugd aan gewend, en terwijl de nieuwere kritiek ons reeds dertig jaren beduid heeft, dat deze brief nu eigenlijk het allerechtste is wat men zich denken kan, loopen wij gevaar hier het hoogst bevreemdende natuurlijk te vinden." Wij herinneren ons dat Paulus verhaalt hoe hij na zijne bekeering zich drie jaar heeft teruggetrokken in Arabië en nog vele jaren later den omgang der apostelen eer gemeden dan gezocht heeft. „Maar laat den een of anderen jongeren tijdgenoot van Plato, uit Zuid-Italië afkomstig, zoo schrijven over Socrates! Hij heeft zich verheugd over het doodvonnis van dien wijsgeer, want hij was een sofist met hart en ziel. Een ander licht is hem evenwel opgegaan. Te denken als Socrates, te gevoelen, te onderwijzen, te leven zooals Socrates, zich geheel met hem te vereenzelvigen, dat — hij heeft het ingezien, begrepen bij intuïtie — dat is het eenig noodige. Nu zal hij ijlen naar Athene? Plato leeft nog; Alcibiades leeft nog. Van hen, van zoovele anderen zal hij pogen te vernemen, wat Socrates heeft gedacht, gevoeld, geleerd; welke geest er uit zijn omgang sprak? Neen: hij trekt naar Egypte; blijft er drie jaren, schrijft en spreekt dan zijn leven lang over Socrates, en wordt door een — lichtgeloovige

wereld gehouden voor niets minder dan den geloofwaardigsten getuige omtrent den griekschen wijze, den betrouwbaarsten tolk van zijne leer en bedoeling."

Aan zijn eigenlijk onderwerp gekomen, onderzoekt Pierson de Bergrede, zooals zij in min of meer verschillende redacties bij de synoptici voorkomt. Wat te denken van de duidelijkheid, wat van de bruikbaarheid, wat van de oorspronkelijkheid dier rede? Het laat zich zonder groote wijdloopigheid moeilijk duidelijk maken. Ik vrees ernstig dat ik door een kort uittreksel slechts zoude bewerken, dat men meende strijd waar te nemen tusschen Piersons stellingen en hetgeen thans door Tiele betoogd wordt in zijne *Giffordlezingen*, I, p. 229: daarvan mag geen spraak zijn. Niet het minst der overweging waard is de slotparagraaf, *In het korenveld* getiteld. Het bekende verhaal over het plukken der korenaren vinden wij met geringe wijzigingen bij de drie Evangelisten. Pierson stelt de vraag of het mogelijk is, uit die drie verschillen den oorspronkelijken vorm op te maken. De oplossing is begrijpelijkerwijs slechts hypothetisch, maar geeft toch hoop dat met der tijd langs soortgelijken weg vaste steunpunten zullen verkregen worden. Doch er is eene opmerking die ik mij herinner reeds bij de eerste lectuur te hebben gemaakt. Het ware, meen ik, wenschelijk geweest de plaatsen uit het Nieuwe Testament in het oorspronkelijke aan te halen. Het geschrift is in zijn geheel niet bestemd voor het groote publiek, dat niet het minste begrip heeft van de beteekenis der aanhangige vraagstukken, terwijl voor den deskundigen lezer het klemmende van het betoog door de woordelijke aanhalingen slechts kan winnen. Ik geloof wel, dat ik Pierson hiervan overtuigd heb. De *Verisimilia*, waarover nu moet gesproken worden, geven het bewijs. Zij werden van zelf uitgelokt door de vinnige beoordeelaars die over dit *historisch-critisch onderzoek* het hunne hadden gezegd.

XIII

Ik wensch nu te verhalen hoe de *Verisimilia* zijn tot stand gekomen. Toen Pierson in 1877 benoemd was tot Hoogleeraar in Aesthetica, Kunstgeschiedenis en de Letterkunde der moderne volken aan de Amsterdamsche Universiteit, was die benoeming, ik zal het openhartig bekennen, mij onverschillig. Ik had vroeger meermalen in kringen verkeerd, die hem niet op prijs stelden. Het aanzien van Opzoomers philosophische richting was aan het tanen; nog minder verwachtte men van zijnen, naar men beweerde, te kwader ure zich zelfstandig betoonenden leerling. Zij die dweepten met de liberalen en de liberale politiek, spraken argwanend over den man, die zich zoo onomwonden had verklaard tegen de neutrale school en die de tekortkomingen der liberale partij zoo breed wist uit te meten. De moderne theologen waren nog minder goed te spreken over dezen apostaat, die met zijne bommen het eens bevriende kamp bestookte. Mij waren Piersons geschriften toenmaals nagenoeg onbekend. Ik onderging onbewust den invloed van sommige personen, op wier oordeel ik prijs stelde. 't Is waar: Busken Huet had mij altijd met onderscheiding over Pierson gesproken: maar hoe lang was dat geleden en wat was er veel gebeurd sedert deze Leuven verlaten had!

Ik schaam mij deze bekentenis, maar zij moet mij van

het hart. Ik hield mij oorspronkelijk op eenigen afstand. De eerste stappen tot eene nadere kennismaking werden door Pierson gedaan. Voor jaren had hij bij Epkema een goeden grondslag gelegd en zijne kennis der beide oude talen was in den loop der tijden niet ingekrompen, maar aanzienlijk uitgebreid. Hij las Latijn en Grieksch met volkomen gemak. De eerste taal sprak hij ook met groote correctheid, gelijk later bij publieke promoties vóór den dag kwam. De voornaamste klassieke schrijvers had hij alle gelezen en ook vele der minder voorname. Voor Pindarus was hij niet teruggeschrikt, evèn weinig als voor de Enneaden van Plotinus. Thans stelde hij zich voor, ook eenigszins op de hoogte te komen van hetgeen de Leidsche School onder philologisch-critische methode verstaat. Dat hij daartoe bij mij aanklopte, was zeer natuurlijk, want juist had ik kort te voren eenige opmerkingen over den tekst van het Nieuwe Testament het licht doen zien. Hij had allerlei plannen om zijne studie over de Bergrede te vervolgen en oordeelde dat ik hem daarbij van eenigen dienst kon zijn.

De eerste aanvraag gold iets anders. Hij had de *Orestie* van Aeschylus vertaald en nu kwam het verzoek dat ik zoude nagaan of hij overal, waar de zeer bedorven tekst dit toeliet, den zin der Grieksche woorden juist had gevat. Alleen dit werd gevraagd en dit was ook het eenige waartoe ik mij wilde laten vinden: het overige was mij al te glibberig terrein. Doch ook aldus beperkt, was de opdracht mij niet in ieder opzicht aangenaam. Mijn vriend Burgersdijk, die zich ook met Aeschylus bezig hield, vertaalde naar ver uiteenloopende beginselen. Ik voelde niet de minste roeping scheidsrechter te zijn en zoude stellig mij hebben onttrokken, als de vriendelijke aandrang zonder onbeleefdheid ware te keeren geweest. Dus werden een paar avonden vastgesteld om het handschrift, dat geheel gereed lag, te doorloopen.

Binnen de eng afgebakende grenzen die ik mij gesteld had, was het werk spoedig afgedaan: er viel zeer weinig te veranderen. Maar inmiddels was het ijs gebroken en had de vriendschappelijke omgang zich gevestigd. Ik had Piersons rijke kennis en zijn warm gemoed leeren bevroeden en eene toevallige omstandigheid zal het overige hebben gedaan. Gelijk hij mij later meermalen verzekerde, had ik in eene toevallige handbeweging, een oogopslag of eene los daarheen geworpen opmerking somwijlen iets, dat hem zijnen vader te binnen bracht. Ik geloof dat die toevalligheid niet onaanzienlijk heeft bijgedragen om mij in zijn vertrouwen te doen deelen.

Wij spraken af dat wij, behoudens verhindering, wekelijks een avond zouden bestemmen voor gemeenschappelijke studie. Wanneer geene ziekte of buitenlandsche reis zulks verhinderde, hebben wij die afspraak met toenemende getrouwheid volgehouden, totdat de krachten hem ontzonken. Men sta mij toe de herinnering nog eens op te halen. Klokslag halfnegen kwamen wij beurtelings bij elkander aan huis. Eerst moest het nieuws van den dag worden afgehandeld: d. w. z. geen politiek nieuws, want dit had voor ons weinig aantrekkelijks en Pierson was ook geen hartstochtelijk courantenlezer; maar ik bedoel het loopend Academienieuws, een pas verschenen boek dat ons beiden belang inboezemde, eenig gewichtig sociaal verschijnsel, natuurlijk ook particuliere aangelegenheden. Daarmede was al spoedig een uur of langer zoek gebracht. Nu de taak die wij ons gesteld hadden: allicht nam deze een paar uur in beslag. Daarna hadden wij altijd nog wel iets op het hart. Er waren zoovele personen die wij beiden in verschillende levensperioden hadden gekend, Huet, Kuenen, Opzoomer, Buys en wie al niet meer. En dan gingen wij nog verder met onze herinneringen terug, soms tot onze kindsheid. Beiden hadden wij een rond jaar onze Zondagavonden moeten besteden aan het

van buiten leeren der 52 afdeelingen van den heidelbergschen catechismus. Wij brachten ons ook belangrijker dingen te binnen. Bij voorkeur verwijlde Pierson bij de dagen van het Réveil. De eigenlijke naam dier richting was mij oorspronkelijk onbekend, maar als opgroeiende knaap had ik dan toch uit de verte het een en ander aanschouwd, dat mij eerst nu in samenhang verscheen en duidelijk werd. Zoo goed als alles wat in de *Oudere Tijdgenooten* staat, heb ik hem hooren verhalen, met menige kleine bijzonderheid als toegift. Mij staan die toestanden thans zoo levendig voor den geest, als hadde ik zelf zoo iets bijgewoond. Ik zie die personen met verwonderlijke duidelijkheid. Mr. H. J. Koenen heb ik nog eenigermate gekend. Groen van Prinsterer heb ik althans éenmaal gehoord. Maar ook de kleine, bewegelijke da Costa staat voor mij, zoo goed als Willem de Clercq, den hoed eenigszins naar achteren; de beide armen op den rug, zoodat de stok in de hand van achteren neerhing. Zelden ging een avond voorbij, zonder dat iets van dit alles ter sprake kwam. En dan was er nog zooveel meer: eene philanthropische werkzaamheid van den eenen broeder, eene staathuishoudkundige theorie van den anderen. Het middernachtelijk uur had lang geslagen. Wij waren al opgestaan; ik hield den knop van de deur in de hand en er bleef altijd nog zooveel te bespreken. Nu dan, tot de volgende maal.

In *Levensbeschouwing*, p. 385, is eene plaats die mij nu in de gedachten komt: „De gezelligheid zet in ons gemoed al de sympathieke snaren in trilling; doet met den wijn en als de wijn in den beker den geest vonkelen en schuimen; wekt en wet de scherpzinnigheid; maakt de tong rad en gladt de lippen; ontsteekt de fantasie, en jaagt van uit den achtergrond van onze ervaring de luimige paradoxen op, diepe gedachten vaak in karnavalskostuum, die de wederpartij vriendelijk plagen en aanzetten

en uitdagen tot het aanvaarden van en zich mede werpen in dat prettig steekspel, waarvoor onze taal, tot hare schande, geen eigen woord bezit, omdat het veel degelijker is dan gebabbel, veel onschuldiger dan gekonkel, veel opgewekter dan gekeuvel, veel gepeperder dan kout, en noch den ernst heeft van een gesprek, noch de verveling of de deftigheid van een samenspraak, noch, en allerminst, het beangstigende van een onderhoud". Welnu, in dat „prettig steekspel" was Pierson een volleerd meester. Er zijn velen, zoo jongen als ouden, die van die heerlijke gave hebben genoten. Doch ik moet verder.

Toen wij met de *Orestie* hadden afgerekend, kwam al spoedig het plan ter sprake om de Brieven van Paulus te zamen te bestudeeren. Vóór al het andere trachtten wij zonder eenige vooropgevatte meening ons rekenschap te geven van ieder door ons waargenomen verschijnsel. Waar wij zwarigheden ontmoetten, — en dat was helaas ieder oogenblik het geval — raadpleegden wij de beste *interpretes*, doch meestal zonder vrucht. Zij waren zich van onze bedenkingen niet bewust geweest, en zoo zij al iets daarvan hadden gevoeld, dan trachtten zij in den regel het onverdedigbare goed te praten. Was elke andere vergoelijking mislukt, dan bleef nog altijd de *ultima ratio:* Paulus worstelende met een hem niet gemeenzaam dialect: eene oplossing, waarvan ik dan op mij nam het volstrekt nietswaardige in het licht te stellen. Van anderen steun verlaten poogden wij dan zelven eene bestaanbare verklaring te vinden van de raadselen, die ons in spanning hielden. Op die wijze zijn de *Verisimilia* ontstaan, waarover zoo aanstonds moet gehandeld worden. Zij hadden ons geruimen tijd bezig gehouden en nu werden wij tot iets anders getrokken. Wij lazen, evenzeer uiterst zorgvuldig, de Brieven van keizer Julianus, het Evangelie van Johannes, de Characteres van Theophrastus, de Politica van Aristoteles en nog veel meer. In de laatste jaren waren wij

weder teruggekeerd tot het Evangelie van Johannes. Beiden hadden wij door herhaalde bestudeering den indruk gekregen dat de schrijver, wie hij dan ook verder mocht geweest zijn, in het bezit was geweest van ruim zoo goede authentieke gegevens voor het leven van Jezus als de drie synoptici. Het was de moeite waard dit na te gaan; maar wij werden teleurgesteld. Herhaaldelijk meenden wij op den achtergrond der Johanneische Christologie betrekkelijk zuivere historie te bespeuren; maar onze vermoedens bleven onzamenhangende en onbewijsbare subjectieve opvattingen, die wij zelven de eersten waren om te wantrouwen.

Ik opperde een ander bezwaar. Wanneer Pierson bij Johannes, even als vroeger bij Paulus, overal oneffenheden bespeurde, leemten, barsten, scheuren: in éen woord, wanneer hij gebrek aan behoorlijken samenhang aanwees, dan moest ik de juistheid zijner observaties toegeven. Als hij ze mij toonde, zag ik die oneffenheden even duidelijk als hij. Maar, placht ik te repliceeren, ook een gepolijst oppervlak vertoont overal barsten en scheuren, wanneer men slechts een vergrootglas neemt, dat sterk genoeg is. Natuurlijk kon Pierson dit niet toegeven: stel ik mijne eischen te hoog, beweerde hij, dan moeten bij alle auteurs dergelijke onregelmatigheden voor den dag komen, bijv. ook bij de groote fransche prozaïsten, bij welke ik toch niet dergelijks bespeur. Of zouden soms, vervolgde hij aarzelend, de ouden het zich gemakkelijker hebben gemaakt dan wij? Er moest eene eerlijke proef worden genomen. Wij zouden een werk uit de oudheid en een uit den nieuweren tijd door hetzelfde microscoop bezien. De inhoud moest belangrijk, doch doorzichtig zijn. Onze keuze viel op de Apologie van Plato en eene Lijkrede van Bossuet. Dit plan is niet meer ten uitvoer gelegd: slechts drie- of viermaal hebben wij ons eenen avond in Plato verdiept. Voorloopig was de uitslag,

gelijk ik gevreesd had. Ieder weet dat in de Republiek de regelmatige gang van het betoog herhaaldelijk gestoord wordt: thans vertoonde zich in de zooveel korter Apologie iets dergelijks. Ik kon het niet tegenspreken, hoewel ik het als het ware *ex officio* beproefde. Doch de principieele vraag blijft onopgelost: het krachtig microscoop is verbroken. Onze laatste te mijnent aan de studie gewijde avond was in November 1894: om vele redenen zal ik dat niet licht vergeten. Te middernacht wankelde hij toen hij wilde opstaan en zag ik hoe zijn grootsch aangelegd intellect geschokt werd. Nog éene kortstondige opflikkering en toen begon de ondergang, langzaam maar zeker, onwederroepelijk.

Ik kom thans tot de *Verisimilia*, welke in hoofdzaak zes Brieven van Paulus behandelen. Wij begonnen de studie met den oprechten wensch zoo onpartijdig doenlijk te zijn. Liefst van alles hadden wij alle zwarigheden uit den weg geruimd, ten einde ons eene eenigszins juiste voorstelling te verschaffen van den toestand der oudste christelijke gemeenten. Handboeken en verklaringen stonden ons in voldoende mate ten dienste. Maar, zooals ik reeds zeide, wij struikelden allerwege over moeilijkheden, die onze voorgangers nauwelijks met den vinger wilden aanraken. Dat de logische samenhang telkenmale werd verbroken, was niet eens het ergste. Hoe hebben wij ons den man voor te stellen, die deze brieven heeft verzonden? Wie waren de lieden voor wie deze geschriften oorspronkelijk bestemd waren? Wij vonden geen antwoord. Waren die Romeinen en die Galaten Christenen uit de Joden, Christenen uit de Heidenen, of uit beiden gemengd? Geen van deze drie onderstellingen gaf behoorlijk rekenschap van de verschijnsels, die wij met zorg hadden verzameld. De *interpretes* wisten het niet, de oudste niet, en de jongste en allerjongste ook niet. In alle nederigheid meenden wij toch beter Grieksch te verstaan dan de groote hoop der geadres-

seerden: als wij het niet verstonden, wat hadden dan die onlangs bekeerden, meest menschen uit den geringen stand, aan die dogmatische vertoogen? Wat bewijskracht hadden die plaatsen aan de Septuagint ontleend voor Christenen uit de Heidenen? Wat nut had die bestrijding der besnijdenis voor Christenen uit de Joden? Wij vroegen dit, en zooveel meer, met aandrang; maar onze zegslieden, die de zwarigheden dikwijls ook wel gezien hadden, bleven altijd een afdoend antwoord schuldig. Dus, besloten wij, moet een andere weg worden ingeslagen: het platgetreden pad voert nimmer tot een uitweg.

Bij het lezen en herlezen meenden wij, telkens en telkens weder, twee bestanddeelen te ontdekken. Daar waren philosophisch-dogmatische beschouwingen; daar waren ook welgemeende, hartelijke vermaningen. Het onderscheid viel licht te maken. Wij constateerden dat over het geheel de gewone gemeenteleden, in vroeger en in later tijd, zich weinig hadden bekommerd om die redeneerende gedeelten, maar Paulus hadden erkend in zijne roerende deelneming. Wij merkten verder op, dat die philosophische pericopen zeer dikwijls weinig of niets specifiek christelijks hadden: niet zoozeer Christus als de Geest in het algemeen werd daarin verheerlijkt. Wij hadden verder eenen naam noodig en noemden die gedeelten de Joodsche fragmenten, in de overtuiging dat deze vermoedelijk zeer oud zouden zijn, mogelijk nog ouder dan de aanvang onzer jaartelling. Daarnaast dachten wij ons een Paulus, — wij noemden hem ter onderscheiding Episcopus — die wellicht tegen het midden der tweede eeuw die Joodsche stukken opnieuw had uitgegeven en met zijne zoo goed bedoelde vermaningen verrijkt had. Zoo stond het dus geschapen: de onbegrijpelijkheid stond vast: onze gissing was.... niets dan onze gissing. Vandaar de titel, dien wij ontleenden aan Johannes Pierson, den leerling van Valckenaer.

Er staat in dit boek nog meer, dat ik nu op zijne plaats laat. Alleen vestig ik nog de aandacht op het laatste hoofdstuk, waar onderscheid wordt gemaakt tusschen de zes verschillende voorstellingen van Christus, die in het Nieuwe Testament voorkomen. Dit ook om den vorm hoogst aantrekkelijke hoofdstuk, mag ik te eerder onder de aandacht des lezers brengen, dewijl mijn aandeel hier geheel op den achtergrond blijft.

Het zou nutteloos zijn te ontkennen, dat wij door ons werk de theologen ontstemd, niet overtuigd hebben. In éen opzicht was dit eenigermate onze schuld. Wij hadden aan het slot van het boek twee aanhangsels toegevoegd: het eene behandelde den wankelenden grondslag van de tekstcritiek op het Nieuwe Testament; het andere de vruchtelooze pogingen onzer voorgangers om het onverstaanbare verstaanbaar te maken. Wij hadden ongetwijfeld beter gedaan met deze onderwerpen vóor al het andere af te doen. Wij hadden gemakkelijker overtuigd, als wij niet den schijn hadden gewekt van onvoorbereid aan het werk te zijn getogen. Thans zie ik die fout van compositie duidelijk in. Zij ware wellicht niet begaan, als ons werk niet in het midden voor eenige maanden ware afgebroken geworden door Piersons Grieksche reis.

Van alle kanten kwamen bestrijders opdagen, die zich niet altijd juist rekenschap hadden gegeven van onze bedoeling. Pierson was een van hen, die onbillijke tegenspraak moeilijk kunnen verdragen en spoedig tot een heftig antwoord verleid worden. Het gelukte mij intusschen hem te overtuigen, dat voor het oogenblik bij eene anticritiek geen baat was te vinden. Later zoude mogelijk de tijd geschikt zijn voor eene beginselmatige wederlegging. Inmiddels zoude ik op eigen hand eenige lichte troepen vooruitzenden. Men vindt ze — ik moet daarvan wel melding maken — in de *Mnemosyne* 1888, p. 355. *Nuculae* had ik het opstel betiteld. Ik stelde daarin een veertigtal

vragen, die opgelost moesten worden door hen die beweren, dat zij de brieven van Paulus en bepaaldelijk dien aan de Galaten begrijpen. Ik heb wel van den een en ander gehoord, dat hij de door mij opgegeven „noten" zou kunnen kraken, ook wel geloofde dat geleerder menschen het gemakkelijk zouden kunnen doen; maar tot op den huidigen dag zijn, voor zoover ik weet, mijne *Nuculae* ongekraakt.

Daarbij kwam in hetzelfde jaar 1888 iets anders. Men weet dat de Tubingsche critiek steeds heeft vastgehouden aan de echtheid der vier zoogenaamde hoofdbrieven van den Apostel. Nu kwam een Duitscher, R. Steck met name, in het strijdperk met het uitvoerig betoog, dat bepaaldelijk in den Brief aan de Galaten voor den interpres de moeilijkheden onoverkomelijk waren, zoodat wij volstrekt verhinderd worden aan dezen brief, en aan de andere brieven trouwens ook, eene plaats aan te wijzen in het midden der eerste eeuw, maar genoodzaakt worden al deze geschriften omstreeks eene eeuw jonger te maken. Zij zouden dus ontstaan zijn ongeveer in den tijd, waarin wij van elders kunnen nagaan, dat het Nieuwe Testament, in het algemeen gesproken, den vorm heeft verkregen, dien het in den loop der tijden heeft behouden. Wat ons niet was gelukt, werd door Steck bereikt. Onderscheidene geleerden — natuurlijk spreek ik alleen van beoefenaars der onafhankelijke wetenschap — verklaarden zich door Steck overwonnen, of althans door zijne argumenten aan het wankelen gebracht. Zelfs onze meest gevreesde tegenstander, in het *Theologisch Tijdschrift*, die ons op alle punten had bestreden, verklaarde mij schriftelijk, dat hij zekerlijk geen vrede had gesloten met onzen Paulus Episcopus, maar evenwel in zijne overtuiging geschokt was en zijne principieele bestrijding introk. Wij zullen moeten afwachten, welke *communis opinio* zich langzamerhand vormt.

XIV

Ik sprak over de vertaling der *Orestie* van Aeschylus. Geheel aan zichzelven overgelaten, geloof ik nauwelijks dat Pierson uit eigen aandrift tot de beoefening der dichtkunst gekomen ware, maar wij weten in welke atmosfeer hij was opgevoed. In de kringen van het Réveil waren da Costa en de groote Improvisator de voorgangers. Anderen volgden en zelfs Mr. H. J. Koenen met zijnen allerminst poëtischen aanleg leverde, waar het pas gaf, zijne bijdragen. In de gezellige en hoogbeschaafde bijeenkomsten die wij reeds eenigermate kennen, werd de taal der verzen niet versmaad. Iedere gedenkdag in de familie was eene aanleiding tot een gelegenheidsgedicht. Daaraan hechtte men: het behoorde tot den goeden toon. De jeugd moest al vroeg in die richting worden opgeleid. Gerrit, de zoon van Willem de Clercq, maakte reeds op zijn elfde jaar *bouts-rimés*, die de vader met beminnelijken trots opnam in zijn Dagboek. Als ik het goed heb onthouden, maakte de oude mevrouw Pierson ook zelve wel verzen. Wij kunnen ons dus gerust voorstellen dat haar zoon reeds op jeugdigen leeftijd de noodige technische vaardigheid bezat, het dusgenaamd dichterlijk handwerk onder de knie had. Met zijn achtste jaar was hij al begonnen versjes te knutselen en eerst in 1847, op zestienjarigen leeftijd, had hij

zich aan het proza gewaagd. De heer Uloth herinnert zich stapels gedichten, die zijn vriend Allard aan da Costa placht voor te leggen. De Utrechtsche Studenten-almanakken van 1850 tot 1853 bevatten onderscheiden bijdragen van zijne hand. Nog in veel later jaren, in den tijd waarvan ik getuige ben geweest, had hij aan de gewoonte vastgehouden. Hij placht zich dan wel te verontschuldigen, dat hij, den jarige, de bruid of wie anders ook, met een dichterlijk welkom begroette: te dezen wilde hij iemand van den ouden stempel zijn. Dergelijke stukjes worden in den engen kring van verwanten en vrienden bewaard: zij zijn naar mijne eigene *specimina* te oordeelen te intiem en voor een grooter publiek zonder belang. Een ander gevolg dier vroeg begonnen oefening was gewichtiger. Al wat hij las, placht Pierson met de pen in de hand te lezen, ten einde zich nauwkeurig rekenschap te geven van de gewaarwordingen, die de lectuur bij hem had opgewekt. Wat wonder dat, daar de oefening vooraf was gegaan, hij dikwerf de behoefte gevoelde om een dichtstuk, dat hem in eene vreemde taal met bewondering had vervuld, een hollandsch gewaad aan te trekken! Hoe moeilijker bovendien het oorspronkelijke was, hoe beter waarborg de vertaling kon geven, dat hij in zijne verbeelding recht had laten wedervaren aan de kracht der uitdrukking. Er is nauwelijks eenig groot kunstwerk uit de oudheid tot ons gekomen, waarbij zoo vele zwarigheden moeten overwonnen worden als bij de *Orestie*. Naar ik meen, heeft Pierson nooit aandrang gevoeld, om den betrekkelijk gemakkelijken tekst van Homerus te vertolken, maar de Muze van Aeschylus trok hem aan. De religie des dichters: deze wilde hij leeren kennen.

In 1882 verscheen de zeer bijzonder keurig uitgevoerde vertaling. Ik deelde reeds mede, dat zij de aanleiding was geworden tot onze nadere kennismaking. Dezer dagen heb ik die overzetting herlezen. Eigenlijk is het zelfs voor eenen philoloog een genoegen, Aeschylus te

kunnen genieten, zonder ieder oogenblik te worden opgehouden door duizend vragen van hooger en lager critiek. Men duide het mij niet euvel, dat ik die dikwerf bestudeerde gedachten ook wel eens in een nieuw gewaad wil zien. Göthe las in later jaren zijn eigen Faust bij voorkeur in de fransche vertaling. Zoo heb ik onlangs *Hermann en Dorothea* genoten in eene vrij gebrekkige Grieksche navolging. Pierson is uiterst conscientieus te werk gegaan: eenen jongen philoloog zoude ik gerust durven aanraden bij de eerste lectuur van Aeschylus die vertaling als doorloopenden commentaar te raadplegen. Hij zal dusdoende geene oplossing vinden van grammaticale zwarigheden, maar licht beter oog krijgen op de dichterlijke gedachte. De zuiverheid der taal is ook daardoor gewaarborgd, dat onze vriend Verdam zijn oog heeft laten gaan over de proefvellen. Tusschen Pierson en Burgersdijk bleef een punt van groot verschil. De laatste, zooals men weet, hecht zeer bijzonder aan het behoud der antieke *metra*. Pierson is daarentegen overtuigd dat de metra in verschillende talen niet denzelfden indruk maken. Hij vroeg zich af, welk metrum in de moedertaal het geschiktst was om de beoogde stemming te verkrijgen. Wat hij daarvan zegt zóowel in het *Voorbericht* als in den *Tijdspiegel* 1880, III, p. 308 over vertalingen uit het Spaansch, moge men bij hem zelven naslaan. Ook Burgersdijk heeft later een goed deel van Aeschylus vertaald volgens zijne aanmerkelijk afwijkende inzichten. Ongaarne val ik den eenen vriend af om den anderen bij te staan; maar moet de waarheid gezegd, dan zoude ik meenen dat geen Hollandsch lezer, tenzij dan met het oorspronkelijk bekend, zijnen weg zal vinden in de voor ons taalgevoel vreemde dochmiën en dat wij ook Plautus aan onze zijde hebben, die in zijne navolgingen der Grieksche blijspelen herhaaldelijk de metra wijzigt naar den aard van het Latijn. Zijne bacchiën zouden eenen

vreemden indruk hebben gemaakt bij Menander. Er valt hierover natuurlijk meer te zeggen, doch ik breek af. Alleen het fijne gehoor van een beschaafd en intelligent publiek zoude bij eene eventueele opvoering in dit geschil uitspraak mogen doen. Doch hoe mogen wij ooit voor eene nederlandsche of eene hoogduitsche vertaling als gebiedenden eisch stellen, wat voor het fransch absoluut ongerijmd is?

In hetzelfde jaar gaf Pierson eenen bundel gedichten, alsof hij met zijn vijftigste jaar zijne dichterlijke periode wilde afsluiten. Wat ons hier wordt aangeboden, is in hoofdzaak drieledig. Het zijn in de eerste plaats *Antieke Gedachten*, ontleend aan den Koran, aan Firdusi en aan Pindarus. Alleen over hetgeen aan de Grieksche bron ontleend is, veroorlooft men mij eene gevestigde meening te hebben. Natuurlijk geeft deze verre navolging zelfs geen flauw denkbeeld van Pindarus' stoute en sonore taal: dat is onmogelijk. Wij missen de vermelding der gelegenheid waarbij iedere ode ontstaan is en van den aard der overwinning te Olympia of elders behaald: dat verlies getroosten wij ons gemakkelijk. Ook het bijwijlen zoo schitterend mythologische bijwerk is vervallen: dit zal de klassiek gevormde lezer waarschijnlijk betreuren. Er is alleen overgebleven wat voor den modernen lezer van belang is: de diepe menschkundige of religieuse gedachten, die in iedere ode bij Pindarus doorklinken. Ik hoop en vertrouw dat menig jong literator aan de hand van Pierson de Zegezangen zelven zal ter hand nemen. Pindarus is moeilijk: dat spreek ik niet tegen; maar mits men niet eenen aanvang make met de allermoeilijkste oden, valt het werk mede. Opmerkelijk: Aeschylus en Pindarus zijn de Grieksche dichters, wier gedachten het diepst gaan. Zij moeten boven de andere Grieken behagen aan de mannen van den tegenwoordigen tijd, onder welke er zoovelen zijn, die ernst maken met het leven. Onze groote Graecus heeft beide verwaarloosd. Aeschylus heeft

aan Cobet zeer weinig te danken, Pindarus volstrekt niets. Goed dat Pierson is gekomen, die ons beide dichters zooveel nader heeft gebracht. „Ik schenk iemand," zoo schrijft hij, „alle Grieksche vormen, indien men slechts in Nederland de gedachten van Griekenland in zich opneemt. Die gedachten zijn edel en verheven, en daarom alleen is het mij te doen. Zij zijn mijn eigen voedsel, en ik zou wenschen dat zij veler voedsel werden." Dat zal dan wel moeten geschieden door smaakvolle navolgingen als ons hier worden aangeboden, want het is ijdel te hopen, dat een eenigszins aanmerkelijk deel van hen, die in het Grieksch worden onderwezen, tijd, lust en aanleg zoude hebben om hunne studiën voort te zetten, totdat zij zich dien Griekschen geest in het oorspronkelijke gewaad konden eigen maken. Voor zoover de talrijke vertolkingen der laatste jaren met zorg en keurigheid zijn voltooid, kan men de verschijning slechts toejuichen. Piersons arbeid op dit terrein voldoet aan strenge eischen. Maar zullen die werken der oudheid, zonder kennis der vreemde taal, op den duur den smaak van het Nederlandsche publiek bevredigen? Hier ben ik minder sanguinisch.

Niet het minst belangrijk in deze *Gedichten*, zijn de oorspronkelijke, meest korte stukjes. Allen ademen eenen ernstigen, zeer velen ook eenen religieusen geest. Zij zijn te weinig opgemerkt. Na Piersons dood hebben velen den indruk beschreven, dien zijne persoonlijkheid in hun gemoed had achtergelaten. Slechts bij zeer enkelen blijkt, dat die liederen almede hun oordeel hebben bepaald. Dat is te betreuren. Ik verbeeld mij inderdaad iets dieper te hebben geschouwd in Piersons innigst wezen dan de meesten. Voor mij staat het vast, dat hij meer dan elders hier zichzelven geeft. Gesprekken met betrekkingen, die hem het allernaast hebben gestaan, kunnen mij in die opvatting slechts bevestigen. Dit is zeker geene zuivere, rechtzinnige Calvinistische poëzie: men verwacht

dat ook niet. Maar een innige religieuse toon klinkt overal door, die de mystieken onder de mannen van het Réveil niet geheel zoude hebben bevredigd, maar die vermoedelijk hen zoude hebben doen aarzelen dien man te brandmerken. De Protestantenbond heeft vier dezer liederen in zijnen bundel opgenomen: n°. 48, 68, 97 en 140. Het verwondert mij niet.

Voor een derde gedeelte worden wij verplaatst naar een geheel ander terrein. Wij ontvangen de navolging van twee tooneelstukken, de Esther van Grillparzer en den Mithridates van Racine. Het is niet twijfelachtig wat Pierson tot dezen arbeid heeft genoopt. De dramatische poëzy van Grillparzer had hem bijzonder aangetrokken. Daaraan heeft hij eene doorwrochte en lezenswaardige studie gewijd in *Het Tooneel* van September 1877. Maar bovendien: hij koesterde warme belangstelling voor het Nederlandsch tooneel en vleide zich met de hoop, dat het tot eene opvoering dier stukken zoude komen. Dat is niet geschied, maar het is toch almede voor een deel aan zijnen invloed te danken, dat Romeo en Julia naar Burgerdijks vertaling in studie werd genomen en, na zorgvuldige voorbereiding, avond aan avond de toeschouwers naar den schouwburg lokte. In de jaren waarvan hier sprake is, omstreeks 1880 tot 1884, was Pierson president van het hoofdbestuur van het Tooneelverbond en lid der commissie van toezicht en beheer op de Tooneelschool. In die betrekking heeft hij 27 October 1883 te Leeuwarden de algemeene vergadering geleid en het inleidend woord, waarmede hij de beraadslagingen heeft geopend, ligt naast mij. Ik heb nog zooveel te zeggen en kan mij bij deze *Toespraak* niet ophouden. Ik spreek even weinig over vier bijdragen in het Tijdschrift der Vereeniging, waarin hij, blijkbaar ten gerieve der artisten, eene ontleding ten beste geeft van vier stukken van Shakespeare, Coriolanus, Titus Andronicus, Koning Lear en Love's Labour Lost. In verband hiermede

moet evenwel melding worden gemaakt van eene andere werkzaamheid, waarover de heer J. H. Rössing gesproken heeft in het feuilleton van het *Nieuws van den Dag* van 7 Augustus 1896. Na het vertrek van Prof. Lemcke had Pierson zich belangeloos aangeboden om de leerlingen der Tooneelschool op het schoone in de kunst te wijzen en hun eigen schoonheidszin te ontwikkelen. Dat moet omstreeks datzelfde jaar 1882 zijn geweest. Ik haal de woorden van den heer Rössing zelven aan: „Het in aanraking komen met een voornaam man als Dr. Pierson, voornaam in zijn uiterlijk, voornaam in zijn taal, voornaam in zijn manieren, had een weldadigen invloed op de leerlingen. Hij ontving hen steeds in zijne studeerkamer, in het ouderwetsche, mooie huis op de Heerengracht. Het doek aan de muren, waarop in vroeger eeuw kostbare schilderijen waren aangebracht, boeken van kunst en wetenschap, en vele voorwerpen, die den man van smaak kenteekenen, boeiden steeds hun aandacht. Dr. Pierson wachtte zijne leerlingen in zijne studeerkamer vaak op, staande met de hand in een der hangijzers van den schoorsteen. De leerlingen namen in lage stoeltjes plaats, en dan vloog, onder de bekoring van de aangename stem van Dr. Pierson en het belangwekkende en voorname van zijn discours, het lesuur om, dat steeds meer dan 60 minuten had. Dr. Pierson liet niets uit het hoofd leeren, verveelde niet met stelsels en dorre schijngeleerdheid, hij deelde den leerlingen mede uit de volheid zijner kennis en plantte zijne geestdrift voor het schoone op hen over." Pierson had veel hart voor de Tooneelschool. In overleg en met medewerking van collega Stokvis, zijnen ouden medeleerling bij Epkema, had hij bewerkt, dat onder een nieuw bestuur de richting der school eene ingrijpende wijziging onderging. Zij moest dienen om beschaafde menschen te kweeken: artisten te vormen lag niet op haar weg. Dat werd, naar ik geloof, onder veel tegenwerking doorgezet;

doch het ligt bijna in den aard der zaak, dat deze zijne bemoeiing met de belangen van het Tooneel niet jaren achtereen kon worden voortgezet. Terwijl zoo onbegrijpelijk veel van zijne aandacht gevergd werd, moest hij in Mei 1885 deze werkzaamheid vaarwel zeggen, nadat hij den stoot had gegeven. Hij had bemerkt dat de oppositie tegen zijne denkbeelden niet onaanzienlijk aan kracht had gewonnen en bovendien moest in die maanden alles wijken voor de voorbereidende studiën ten behoeve zijner aanstaande Grieksche reis. Ik verneem dat thans ook Stokvis den strijd heeft opgegeven en men tot de oorspronkelijke organisatie terugkeert. Overigens is het niet vreemd, dat Pierson zich zooveel liet gelegen liggen aan de Tooneelschool. Ik beroep mij op het oordeel van Huet: „Zoolang in Nederland niet een man „van de bovenste plank" zich aan de vorming van akteurs en aktrices wijdt, komt er van ons tooneel nooit iets terecht."

XV

In het jaar 1877 werd Pierson aan de pas opgerichte Universiteit van Amsterdam benoemd tot Hoogleeraar in de Aesthetica en in de geschiedenis der kunst en der nieuwere letterkunde. Het zal thans mijne taak zijn na te gaan, hoe hij zich van deze veelomvattende opdracht heeft gekweten. Indien ik mag afgaan op den indruk, dien mijne lectuur der verslagen in de Studenten-Almanakken mij heeft nagelaten, dan heeft hij als Academisch docent eene zeer merkwaardige ondervinding opgedaan. Menigeen die zijne werkzaamheid met groote toejuiching aanvaardt, moet in later tijd bespeuren, dat zijn publiek hem in den steek laat. Moedeloosheid maakt zich van hem meester en het wordt hem weldra ondoenlijk een opgewekten toon aan te slaan. Ten slotte staat de gevierde spreker van vroeger alleen. Met Pierson is het juist andersom gegaan. In de eerste drie of vier jaren trokken enkele zijner zorgvuldig voorbereide colleges slechts zeer weinig toehoorders. Hij zal toen weleens de schoone dagen van zijne triomfen te Heidelberg herdacht hebben. De studenten weten niet waaraan het ligt. Hunne verslaggevers stellen den schoonen vorm en den degelijken inhoud der lessen op prijs. Zij erkennen dat op die colleges veel valt te leeren. Maar tusschen leermeester en

toehoorders ontbreekt de innige sympathie. Het zou mij niet verwonderen, als Pierson toen gevreesd heeft, dat hij als academisch docent niet volkomen op zijne plaats was. Somwijlen kwam de gedachte bij hem op, of hij zich niet uitsluitend zoude bepalen tot zijne schriftelijke werkzaamheid. Menigeen zoude voorgoed den moed hebben verloren, als hij geruimen tijd lang moest spreken tot een uiterst beperkt gehoor over onderwerpen, die de belangstelling behoorden te wekken van alle beschaafden. Inmiddels deed de onafgebroken inspanning hem langzamerhand terrein winnen. Hij had bovendien in den winter van 1877 op 1878 met groote toejuiching zijner hoorderessen eenen cursus voor dames gegeven over kunstwetenschap. Als hij eenmaal den voor hollandsche studenten rechten toon heeft gevonden, groeit zijne populariteit. Ik lees dan, dat zijne colleges nu bijzonder in den smaak vallen, dat eene talrijke en aandachtige schare hem tot aan de vacantie volgde. Nu eens is men bijzonder ingenomen met den aantrekkelijken vorm, dan weder bewondert men de verscheidenheid en de belangrijkheid van den inhoud. Het aantal toehoorders is steeds klimmende, totdat in de lente van 1894 zijne krachten hem bijna plotseling begaven. In de *Nederl. Spectator* van 13 Juni 1896, heeft een zijner toehoorders, Dr. W. W. van der Meulen, Pierson als docent geschetst. Ik veroorloof mij eene enkele aanhaling: „Hij was altijd bereid; voor meer dan éen werd zijn studeerkamer een der grootste aantrekkelijkheden van het academieleven. „Kom maar, wij vinden wel een onderwerp, wij zullen er geen zoeken," luidde de uitnoodiging, en het kwam uit. Maar dan gaf hij zich ook geheel, zonder eenig reserve, in zijn volle beminnelijkheid. Daar gunde hij een blik op zijn wijze van werken, op het verzorgen van zijn stijl; daar ontwikkelde hij zijn begrippen over wetenschappelijke critiek, maar wat nog meer was, daar wekte hij door zijn voorbeeld

krachtig op tot waardeering en tot het uitoefenen van humaniteit."

Het ware overtollig van jaar tot jaar na te gaan, hoe Pierson de zware hem opgelegde taak heeft opgevat, maar enkele bijzonderheden kunnen toch worden opgeteekend. Aesthetica was het eerste vak dat hij moest doceeren. Dus gaf hij in het eerste halfjaar van den cursus 1877—78 kunstwetenschap, die reeds in de andere helft van den cursus door kunstgeschiedenis werd vervangen. Het schijnt dat de wijsbegeerte der kunst voor de studenten niet recht berekend was. In de volgende jaren vind ik dit theoretisch college niet meer vermeld. Alleen in 1888—89, toen hij het toppunt zijner populariteit had bereikt, wordt de aesthetica nog eenmaal met groote belangstelling aangehoord. Hij had zich voorgenomen in het volgende jaar de proef te herhalen; maar tegen den winter boezemde zijn gezondheidstoestand ernstige bezorgdheid in en moest hij voor een deel zijner taak reeds tijdelijk omzien naar eenen plaatsvervanger, dien hij weldra vond in Jhr. Dr. J. Six, die ook later hem voorgoed zoude opvolgen in het vak der kunstgeschiedenis.

Grieksche kunstgeschiedenis is voor de klassieke literatoren een examenvak: vandaar dat dit college jaarlijks moest gegeven worden. De stof kon niet wel in eenen enkelen cursus worden afgehandeld; zij werd gewoonlijk over drie jaren verdeeld. De door Pierson ontwikkelde denkbeelden behoeven niet te worden nagegaan: men vindt ze in zijne geschriften overal terug. Wat men daarin niet terugvindt, is de moeite die de spreker zich gaf om in den krap toegemeten tijd de aanstaande philologen eenig denkbeeld bij te brengen omtrent aard en beteekenis van dit studievak. Zoo werd Pausanias opzettelijk bestudeerd en op vaste uren konden de studenten hunnen hoogleeraar op zijne kamer vinden, waar hij het behandelde door den schat van afbeeldingen die hij bezat, ver-

duidelijkte. Van die vriendschappelijke gesprekken ging waarschijnlijk nog meer innerlijke kracht uit dan van de op de Series aangekondigde lessen.

Zelf hechtte de spreker het meest aan zijne voordrachten over de moderne letterkunde. Met Shakespeare stond de Engelsche literatuur altijd op het programma; maar daarnaast kregen de Fransche en de Hoogduitsche schrijvers ook bij afwisseling hunne beurt. Enkele malen kwam ook de Italiaansche letterkunde, inzonderheid Dante, op de Series voor. Er waren ook onderwerpen die slechts eenmaal, maar dan met bijzondere opgewektheid, werden voorgedragen. Zoo was Bilderdijk aan de beurt in 1885, Vondel in 1890, Göthe's Faust in 1893. Vooral dit laatste kunstwerk werd met groote liefde behandeld. Geene bijzonderheid werd verzuimd. Göthe werd op den voet gevolgd en nagerekend volgens de niets verwaarloozende methode, die bij de oud-klassieke auteurs in zwang is. Het eigenhandig schrift van Nostradamus, die trouwens na Faust geleefd heeft, kon niet getoond worden; maar dan toch het duodecimotje, dat zijne voorspellingen bevat. De studenten stelden Piersons bijzondere gaven jaar op jaar op grooteren prijs. Ieder wenschte hem over Faust te hooren: het was zijn laatste arbeid voor de Universiteit. Gelijk ik reeds zeide, met Maart 1894 kwam aan die schitterende uiteenzetting onverwacht een einde.

Wij hadden tot nog toe Pierson vooral leeren kennen als schrijver; doch ook in de latere jaren is hij herhaaldelijk als spreker opgetreden en heeft hij door de keurigheid van zijne voordracht en het ongemeene zijner denkbeelden menig onbetwist succes behaald. Het ware nutteloos alles op te noemen, wat ik wellicht uit allerlei hoeken zou kunnen bijeenbrengen. Het is voldoende melding te maken van het belangrijkste. Als Rector Magnificus der amsterdamsche Universiteit in het studiejaar 1883—84 is hij tweemaal opgetreden, nam. 8 Januari en 16 Sep-

tember. De eerste maal behandelde hij de uitbreiding aan de beoefening van de kunstgeschiedenis der klassieke oudheid in de laatste jaren gegeven (= *Hellas erfgename* in *Tijdspiegel* 1884, II); de tweede maal moest hij zijne toehoorders onderhouden over de gebeurtenissen voorgevallen in een jaar, dat zich door rustige rust had gekenmerkt. Aldus toonde hij eerst zijn meesterschap door een uitgebreid onderwerp binnen enge grenzen te beperken, en daarna door de toehoorders aangenaam bezig te houden, zonder dat hij iets nieuws of onbekends kon mededeelen. Naast zooveel merkwaardigs, dat de aandacht vordert, blijven deze beide redevoeringen, gelijk billijk is, op den achtergrond.

Iets meer moet ik zeggen over hetgeen door hem voor het Trippenhuis is geleverd. Eerst in 1886 was hij tot lid der Letterkundige Afdeeling van de Koninklijke Academie van Wetenschappen benoemd. Dus eerst op vijfen-vijftigjarigen leeftijd! „Spät kommen wir, aber wir kommen, Graf Isolan," had ik hem geschreven, om hem kennis te geven dat de benoeming de koninklijke bekrachtiging erlangd had. De onderscheiding werd door hem op prijs gesteld en gedurende de volgende jaren bezocht hij de vergaderingen zoo getrouw, als zijn gezondheidstoestand zulks toeliet. Hij had zich voorgesteld van tijd tot tijd vraagstukken te behandelen uit hetgeen hij noemde: historische esthetiek. Zoo sprak hij bij wijze van algemeene inleiding in de vergadering van 10 December 1887 *over Hegels esthetisch beginsel, ook bij het licht zijner onlangs uitgegeven brieven.* Dit stuk is niet gedrukt, maar men vindt een tamelijk volledig verslag in de *Verslagen en Mededeelingen der Academie* van 1888, V, p. 47. De hoofdzaak van het behandelde ligt in deze woorden van Hegel: „De zelfstandigheid en waarde der kunst is gewaarborgd door het onvervreemdbaar recht van het genie om de zorgvuldig waargenomen wereld te zien onder het

licht, door het genie zelf ontstoken." Wel gedrukt zijn twee bijdragen, geleverd in 1888 en 1890. Victor Hugo placht hoog op te geven van de nauwlettende zorg, waarmede hij meende zijne zegslieden op den voet te moeten volgen. Nu worden zijn *Aymerillot* en *Ruy Blas* onderzocht en het blijkt zonneklaar, dat de fransche dichter, in weerwil van al zijne verzekeringen, zich met den franschen slag van het bronnenonderzoek had afgemaakt. Slordigheid was hier een zacht woord voor hetgeen met meer recht lichtzinnigheid kon heeten. Deze beide korte stukjes zijn ongemeen geestig en puntig gesteld.

Eene heel wat ingrijpender vraag werd in 1892 behandeld: *Over Grieksche compositie*, eene verhandeling die verdiend had meer de aandacht te trekken en die ook nu nog met groote overtuiging ter overweging kan worden aanbevolen. Pierson handelt over zekere verschijnsels in de Grieksche compositie, vooral der auteurs, maar ook eenigszins der beeldhouwers en schilders. Hij wil spreken over de soms vreemde wijze, waarop de deelen van een gegeven kunstwerk op elkander volgen. In dezen samenhang beteekent compositie alleen volgorde. Wat blijkt nu uit een tal van welgekozen voorbeelden? In allerlei opzichten vinden wij bij de meest uiteenloopende voortbrengselen der Grieksche kunst eene groepeering en eene opvatting, geheel verschillend van hetgeen ons, laatgeborenen, natuurlijk dunkt. Uit den aard der zaak wordt geene afkeuring, maar alleen kenschetsing bedoeld. Het resultaat is van wijde strekking: „De hoogere critiek zette haren onmisbaren arbeid voort, maar bewijze voortaan in elk bijzonder geval haar recht, om als axioma te stellen, dat wij bij de beste schrijvers der Grieksche oudheid, ten aanzien van esthetiek en dan ook van logica, altijd de grondbeginselen mogen verwachten, die ons heden ten dage de evidentie zelve schijnen". Het is zeer te hopen, dat iemand van geoefenden smaak en uitgebreide kennis

den gang van Piersons betoog nader zal bestudeeren en uitwerken. Tot dat dit zal zijn geschied, mist de hoogere critiek den vasten rotsgrond, waarop zij verder kan bouwen. Veel dat onherroepelijk scheen vast te staan, wordt door Piersons aanwijzing aan bedenking onderhevig. Reeds de critiek van Ilias en Odyssea voelt tegenover de opgeworpen doch niet opgeloste vragen, zich allerminst op haar gemak. *Habent sua fata libelli:* weinigen hebben later van dezen belangrijken arbeid notitie genomen.

Op den 14den November 1892 gaf Pierson in de Academie verslag van de Spaansche reis, door hem ondernomen als gedelegeerde van de Nederlandsche regeering en van de Academie van wetenschappen bij het Americanisten-congres, dat van 7 tot 11 October te Huelva was gehouden, ter gelegenheid van het vierhonderdjarig gedenkfeest der ontdekking van America. Hij sprak uit het hoofd en er bestaat geen uitvoerig verslag van hetgeen hij gezegd heeft; maar dat hij in bijzondere mate aanschouwelijk kon schilderen, weet ieder die toen het voorrecht heeft gehad hem te hooren. Het is de vraag of hij met deze Spaansche reis niet te veel gevergd heeft van zijne krachten, die reeds in het oogloopend begonnen te slijten.

Men heeft zich wel eens verwonderd waarom Pierson na het nederleggen zijner betrekking te Rotterdam in 1865, geene vrije bijeenkomsten georganiseerd heeft, terwijl hij toch voor het nut van conventikels gepleit had in zijn *Afscheid aan zijne Laatste Gemeente.* Als ik boven recht heb gehad in mijne uiteenzetting zijner meest wezenlijke beweeggronden, dan kan men zijn gedrag niet vreemd vinden: voor het oogenblik wenschte hij vurig zich uit het openbaar leven terug te trekken. Later, in 1877, in zijne vaderstad teruggekeerd vond hij aldaar de Vrije Gemeente, die door Ds. P. H. Hugenholtz Jr. omstreeks denzelfden tijd als de Universiteit gesticht was. Doch de tijd om zich aan te sluiten was nu voorbij: alleen in 1883

heeft hij zijne sympathie betoond door viermaal in dien kring eene voordracht te houden. Wij weten in groote trekken welke onderwerpen hij bij die gelegenheden behandeld heeft: ik behoef daarbij niet stil te staan. Zoo kom ik thans tot eene redevoering over *Wetenschap en Kunst*, die opgenomen is in den *Tijdspiegel* 1884, II, p. 73. De gang der redeneering is eenvoudig. Aan de dalende beweging van de populariteit der wetenschap beantwoordt in den tegenwoordigen tijd eene omgekeerde, eene stijgende beweging van de populariteit der kunst, meer bepaald der muziek. Immers onze eeuw vraagt meer dan eenige andere om gemoed, om warmte en verheffing; de kunst bevredigt dat verlangen, de wetenschap heeft in haar rusteloos onderzoek en door hare methode ons eene ontnuchtering moeten bereiden. Die wetenschap, die alles terugbrengt tot onverbrekelijke wetten, schijnt de menschelijke *persoonlijkheid* te bedreigen. Zal dan eerlang voor allen het heelal een onmetelijk mechanisme zijn? Zoo is dan die betrekkelijke impopulariteit der wetenschap wel verklaarbaar, maar daarom nog niet gerechtvaardigd. Inderdaad zijn de betrekkingen tusschen wetenschap en kunst veelvuldig, maar nooit van vijandigen aard. Het leven in den dienst der wetenschap. vloeit voort en wordt gedurig onderhouden door eene gezindheid, die men niet anders dan eene artistieke gezindheid zal kunnen noemen. Daarmede alleen — men kan ook spreken van het wetenschappelijk geweten — wordt iets groots gewrocht. En verder: de kunst moet aan den inhoud der wetenschap eenen vorm geven: zoo kan de weg worden gevonden tot het hart. De derde betrekking eindelijk tusschen wetenschap en kunst bestaat hierin, dat wetenschap en kunst gelijkwaardige en dus even onmisbare middelen of vermogens zijn, om te verwerven, wat waarlijk staat boven wetenschap en kunst, nam. kennis, d. i. ons langs dubbelen weg verkregen geestelijk eigendom. De abstractiën der wetenschap zijn

voor het verstand, de ideeën der kunst zijn voor het gemoedsleven. Wij moeten het mysticisme te boven komen, dat door het artistieke in den mensch wetenschappelijke kennis, en het rationalisme, dat door wetenschap artistieke kennis wil erlangen. Reeds nu zien wij in hope die verre toekomst, waarin voor ons nageslacht de eenheid der beide geestesrichtingen vele schreden nader zal zijn gekomen tot hare verwezenlijking. De mensch zal verstaan en hij zal liefhebben.

Men beweert dat de tijd der lezingen voorbij is. Pierson heeft dat nooit ondervonden. Des winters trad hij gaarne in verschillende steden op en hij was altijd verzekerd van een talrijk en dankbaar gehoor. 't Is waar, dat hij bij uitstek vereenigde wat zoo zelden voorkomt, een belangrijken, voor ieder belangrijken inhoud met eenen wegsleepend schoonen vorm. Het geraamte der lezing, dat ik mededeelde, kan als staal dienen. Verreweg het grootste aantal van dusdanige voordrachten is thans verloren. Vooral in later jaren sprak Pierson na zorgvuldige voorbereiding voor de vuist. Als men zooveel en zoolang alles heeft opgeschreven, zeide hij, dan mag men zich eindelijk ook wel het improviseeren veroorloven. Enkele lezingen zijn in druk verschenen. Zoo bijv. een drietal, waarvan kortelijk melding moet gemaakt worden, want zij zijn hoogst karakteristiek. Er bestaan dan ook al drie drukken.

Er moest voor Pierson eene bepaalde aanleiding zijn, eer hij eene redevoering in het licht gaf. Zonder zulk eene aanleiding zouden wij waarschijnlijk missen zijne denkbeelden: *Over de zedelijke voorwaarden van het schoonheidsgevoel.* Dat gevoel, beweert hij in warm gekozen bewoordingen, moet door zorgvuldige opvoeding en veelzijdige vorming gewekt worden; maar het kan zonder een tal der uitnemendste zedelijke eigenschappen nimmer tot bloei komen. Veerkracht, geduld, ingetogenheid, en nog veel meer, zijn onmisbaar. Met nadruk wordt aangedrongen

op onpartijdigheid in de waardeering van elks gaven. De muziek, die zich in de vorige redevoering over eenige miskenning had kunnen beklagen, ontvangt thans eenen krans, zooals hij alleen gevlochten kan worden door eenen smaakvollen en welonderrichten beoefenaar. Intusschen had de verhandeling bij de toehoorders aanleiding gegeven tot een bedroevend misverstand. Sommigen hadden gemeend, dat de spreker het schoonheidsgevoel had willen verheffen ten koste van het godsdienstig gevoel. Wij kunnen ons over die scheeve beoordeeling slechts verwonderen; doch er was aanleiding voor Pierson om bij de uitgave in het voorbericht tusschen aesthetisch leven en godsdienstig leven op het nadrukkelijkst te onderscheiden. Juist het eenzijdig verheffen van het aesthetisch leven met terzijdestelling der religie maakte hem wrevelig, gelijk wij boven zagen uit de recensie van Vosmaers *Inwijding*.

De tweede redevoering in het bundeltje zal over *Levenswijsheid* handelen. Bedoeld is de som onzer levenservaring, die ons in staat stelt zoo te leven, dat wij het geluk van onszelven en van anderen het meest bevorderen. Door tal van kunstig aaneengeregen aanhalingen wordt dan duidelijk gemaakt, dat ook in deze kunst Göthe een meester is geweest. Om hem wel te leeren kennen staan ons de zuiverste bronnen ten dienste, zijne Gedenkschriften en Brieven. Daarin kan men Göthe waarnemen als eenen man met een warm hart, dien men lief heeft gehad, omdat hij lievenswaardig was. Göthe zag de wereld zooals zij is, zonder zelfbegoocheling, maar evenzeer zonder wrok. Hij zal ons leeren wat zelfkennis in zich sluit: het bewustzijn zoowel van onze deugden als van onze tekortkomingen. Zijne kenmerkende eigenschap is rustige verhevenheid. Zal ik oprecht zijn, dan moet ik erkennen, in weerwil van het prachtige en diepgevoelde slotwoord, dat toch in dit stuk een sophistisch element voorkomt, waaraan Pierson mij niet gewend had.

Eindelijk: *Een causerie in het Britsch museum.* Spreker houdt de hoorders in hoofdzaak bezig met de *Elgin marbles:* voor een deel vindt men deze verhandeling verkort terug in *Hellas.* Voor een ander deel krijgen wij ook reisherinneringen. Men weet dat in 1885 Pierson Griekenland bezocht heeft, doch over die reis in zijne gedrukte geschriften hoogst zelden iets heeft laten verluiden, hoewel hij in zijne mondelinge voordrachten gaarne te berde bracht, wat hij in Griekenland had genoten. Den 8sten Augustus 1885 was hij uit Buda-Pest vertrokken, na den Donau te zijn afgevaren, gelijk hij mij schreef, in gezelschap van twee paters, in wier gesprek hij zich tot hunne verbazing gemengd had, toen hij bemerkte dat de beide geestelijken elkander onderhielden in het Latijn! De laatste dagen der maand bracht hij in Constantinopel door, en weldra bevond hij zich in de vlakte van Troje. Mag ik hier eene kleine bijzonderheid inlasschen, die Pierson in den huislijken kring placht te verhalen? Toen hij aan wal stapte, bood zich een Turk aan, die bereid was hem in een paar dagen te laten zien al wat door Schliemann was aan den dag gebracht. De man bediende zich van een soort gebroken hollandsch! Uit een plaatselijk blaadje had hij vernomen, dat eindelijk ook een Hollander zich had opgemaakt om de ruïnen van Hissarlik in oogenschouw te nemen. Hij zelf, een man uit den burgerstand, die vroeger ter zee had gevaren, doch nu verloofd was met een rotterdamsch meisje, dat hem zoowat hollandsch had geleerd, wilde nu gaarne den landgenoot zijner beminde van dienst zijn. Meer nog: Pierson was de man die in zijne *Gedichten* het merkwaardigste uit den Koran voor Nederlanders had toegankelijk gemaakt en het had den Turk, in Rotterdam vertoevende, belang ingeboezemd na te gaan, wat alzoo in eene Christenomgeving in de leer van Mahomet de aandacht trok. Dat waren drie vermoeiende dagen, te paard

in de vlakte van Troje doorgebracht. Het loon van den gids bestond in een versje aan den oever van den Scamander vervaardigd, „Mijn liefste aan het venster" getiteld. Den 4den September ontving ik eene briefkaart uit Smyrna, den 9den September een uitvoerigen brief uit Magnesia, den 21sten September weder eene briefkaart uit Athene, den 26sten September uit Argos, den 30sten September uit Sparta, den 2den October uit Kalamata, den 12den October weder uit Athene, en daarmede was de reis afgebroken, want in het begin van November was de reiziger in het vaderland terug. — Hoe jammer! in de volgende maand bracht Huet zijn laatste bezoek aan Amsterdam; hij was een avond te mijnent en gaarne had ik bij die gelegenheid beiden in elkanders gezelschap gebracht; maar Pierson was juist in die week door een sterfgeval in zijne naaste familie afwezig en heeft Huet niet meer gezien.

Eenige voordrachten over deze reis werden in de volgende maanden door de studenten met buitengewone belangstelling aangehoord. In andere voorlezingen kwam somwijlen nu deze dan gene bijzonderheid ter sprake. Maar Pierson was niet te bewegen om een geregeld reisverhaal wereldkundig te maken. Hij oordeelde dat daarvoor andere gaven vereischt werden. Straks vermeld ik eene gelegenheid, waarbij hij eene uiterst bevallige schets heeft gegeven van eene ontmoeting op zijne rondreis in de Peloponnesus. Zoo men iets mocht willen uitgeven van hetgeen hij in handschrift heeft nagelaten, zouden het naar mijn inzien moeten zijn de tien oorspronkelijk voor de studenten opgestelde voordrachten over deze reis. Wij volgden den spreker met eene belangstelling, die zich nooit verloochende. Toch moet ik zwijgen, als een gestreng criticus beweert, dat Pierson niet in de eerste plaats de man was om reisbeschrijvingen te leveren. Zijn talent is ook in deze aanteekeningen; maar ik kan niet volhouden dat hij zijn hart

bij die taak had. Zijne liefde was verpand aan de kunst; de natuur kwam slechts in de tweede plaats. Bovendien had Pierson, die in het minst niet ijdel was, een zeer verklaarbaren afkeer om zich zelven den schijn eener zekere belangrijkheid bij te zetten door de mededeeling der merkwaardigste ontmoetingen, die hem op reis mochten zijn voorgekomen. In 1873 had hij bijv. Engeland bezocht en was toen met onderscheiden beroemde persoonlijkheden in aanraking gekomen, met Tyndall, met Stanley, met Max Müller, met Jowett en mogelijk nog met anderen. Zelfs op onze vertrouwelijke bijeenkomsten heeft hij nooit daarover gesproken: ik ken deze bijzonderheid alleen uit een paar verloren hoekjes in een dagbladfeuilleton. Voor hem zelven waren die menigvuldige reizen van groote beteekenis. In hoofdzaak werden zijne ochtenduren besteed om zijne kennis der kunstgeschiedenis uit te breiden; maar door het zeer zuinig gebruik van den toegemeten tijd vond hij overal gelegenheid om tevens menschenkennis op te doen. Hij voorzag zich daartoe in het vaderland van introductiebrieven bij personen van naam of invloed, zooals bijv. bij den Dean van Westminster; maar bovendien greep hij gaarne alles aan, dat het toeval hem aan de hand deed. In Rome klampt hij nu eens Zouaven uit Limburg aan; een ander maal is hij geïntroduceerd in het huis van den generaal der Jezuïeten. Dan weder schrijft hij over Napels, in het voorjaar van 1870: „Alleen de bevolking is de reis reeds waard. 's Avonds hebben zij het koud; dan ontsteken zij in hunne openstaande woningen een groot vuur van takkebossen, waarom de geheele familie zich schaart. Hoe schilderachtig worden dan die Napolitaansche gezichten door den rooden gloed van hun vuur verlicht. Menigmaal heb ik verlof gevraagd mij onder hen te mogen nederzetten, hetgeen zij zeer aardig schenen te vinden, en nam dan een kind op mijn schoot, half naakt maar mooi, en koeterde in mijn gebroken Italiaansch

zoo goed het gaan wilde," enz. Hoe buitengemeen karakteristiek is het volgende: „Vooral trof mij wat ik gisteren hier in een café zag. Een jodenjongen kwam binnen met een groote plank voor zijn buik, waarop allerhande boeken, ook vele Nieuwe Testamenten en Bijbels, die gereeden aftrek vonden. Een heer, die met zijn jonge vrouw en zoontje niet ver van mijn tafeltje zat, had wel lust een bijbel te koopen, maar bleef ongedecideerd en zag mij vragend aan. Ik encourageerde hem: hij kocht een Bijbel; daarop nam ik hem dien uit zijne handen, sloeg Rom. VIII op, lei het voor hem en zei: la piu bella parte. Toen begon hij overluid in het Italiaansch voor te lezen: Zoo is er geen verdoemenis, enz. Dat maakte toch daar, midden in Napels, midden in een veel bezocht restaurant, op mij een diepen indruk. Ik hoorde de beenderen der Napelsche groot-inquisiteurs rinkinkelen in hunne graven. Die heer sprak gelukkig, gelijk later bleek, Fransch, zoodat ik nog in een lang gesprek met hem kwam, waarbij ik hem mijn diepen indruk van hetgeen daar juist had plaats gehad, niet verheelde. C'est le vrai Évangile, was zijn laatste woord en wij scheidden, de beste vrienden van de wereld." Jammer dat dergelijke mededeelingen zoo uiterst gering in aantal zijn! De reiziger vertrouwde op zijn uitmuntend geheugen: voor zich zelven had hij weinig of geene behoefte om zijne ontmoetingen op te teekenen.

Ik heb een paar extracten uit dagbladen naast mij liggen, die een denkbeeld kunnen geven van de groote aantrekkelijkheid, die de voordrachten van Pierson bezaten. Zoo gaf de *Haarlemsche Courant* van 31 Januari 1891 het uitvoerig verslag van eene lezing in Teyler's Stichting. Het onderwerp was in hooge mate de aandacht waard: welke plaats heeft het menschelijk lijden ingenomen in de letterkunde der verschillende volken? Welke verschillende opvattingen van het lijden liggen aan de schildering ten grondslag? Alleen een geoefend spreker mag de be-

handeling van zulk een zwaarwichtig onderwerp aandurven. Niemand heeft beter dan Antonio geschilderd, hoe indrukwekkend en gevoelvol Pierson kon spreken. Het feuilleton der *Haarlemsche Courant* van 15 December 1890 deelt mede wat Pierson kort te voren in eene vergadering van het Nutsdepartement te Groningen gezegd had. Hij kondigde aan dat hij zoude spreken over het gemeenschapsgevoel. Het zal de uitwerking zijn geweest van hetgeen gesteld wordt *Richting en Leven*, p. 376, 1e uitg. Andere hiertoe betrekkelijke opmerkingen vindt men in eene prachtige verhandeling *Over Menschenkennis* in den *Tijdspiegel* 1886, III, p. 406. Antonio keek het publiek eens aan. Hij zag blikken zonder doel, zonder belangstelling, zonder geestdrift. Hier en daar zag hij op het gelaat der hoorders die eigenaardige uitdrukking van onverschillige zelfgenoegzaamheid, die het leven in een kleinen kring, vol kleine belangen, vol onbeduidende praatjes, vol bekrompen oordeelvellingen, zoo licht aan een menschengezicht kan geven. Het was in éen woord een publiek, dat een ander geniaal Nederlander zou „veracht" hebben. Maar laat ik verder Antonio uitschrijven: „Toen de voordracht zoo ongeveer het einde naderde, zag ik nog eens weer op naar die honderden toehoorders; ik liet mijn blik van het eene gezicht naar het andere gaan, en mijne verbeelding beproefde ten tweeden male in het binnenste van al die gesloten schedels door te dringen. Het scheen mij toe, dat het met de hersens was gegaan als met een ijzeren staaf, die onder den invloed van een magneet wordt gebracht. Piersons persoonlijkheid en Piersons woord hadden langzamerhand op die hersencellen gewerkt, zooals de magneet werkt op ijzermoleculen. Ze waren langzamerhand in eenzelfde richting gedreven, hunne trillingen hadden allengs eenzelfde lijn gevolgd, er was maat ingekomen, eenheid van beweging, rhythmus, harmonie. En toen ten slotte al die oogen zich wel van den spreker moesten afwenden,

omdat hij zijn laatste woord had gesproken, toen meende ik in het handgeklap en het voetgetrappel eene soort van muziek te hooren, eene luidruchtige vertolking van de harmonie, die in al die hersens was tot stand gekomen. — De spreker zelf had de proef geleverd op de som, aan wier oplossing hij een paar uur gewerkt had. In die groote holle zaal had hij niet enkel over gemeenschapsgevoel gesproken; hij had gemeenschapsgevoel gewekt."

Datzelfde denkbeeld van gemeenschapsgevoel ligt ten grondslag aan eene rede die wel is uitgegeven. Er was reeds meermalen gelegenheid op te merken, dat Pierson het niet altijd goed kon vinden met sommige moderne theologen, wier nieuwerwetsche en desniettemin onverdraagzame dogmatiek hem ontstemde. Maar nog minder kon hij zich vereenigen met sommige theoriën der oudliberalen. Hij sprak daarover bijv. *Levensbeschouwing*, p. 240. Het ergerde menigeen dat hij de verdediging der sociaal-democratie en der sociaal-democraten kon op zich nemen, hoe afkeerig hij zich ook betoonde van de zijns inziens valsche democratie. Zoo had hij in Augustus 1887 gesproken op de *meeting*, die vrijheid verlangde voor Domela Nieuwenhuis, onlangs tot gevangenisstraf veroordeeld. In het volgende jaar kreeg hij weder eene uitnoodiging in dien kring het woord te voeren. Daar sprak hij op 7 December 1888 over *Eene schrede voorwaarts*. Het verdriete mijnen lezer niet, dit stuk met mij door te loopen. Die in een kort geschrift van twee vel druks het innigst wezen van Pierson wil leeren kennen, kan misschien niet beter doen dan deze toespraak ter hand te nemen. Collega Matthes heeft in *Eigen Haard* reeds op de hooge voortreffelijkheid dezer brochure gewezen. Wat in de geschriften der laatste jaren overal verspreid staat, bijv. *Levensbeschouwing*, p. 132, wordt hier in samenhang voorgedragen. Dat de redenaar den rechten toon had weten te vatten, blijkt wel daaruit, dat hij in eenen volgenden winter nog-

maals is uitgenoodigd om voor datzelfde publiek op te treden. Ik herinner mij dat hij ook toen een succes behaalde met zijne beschouwing over O'Connell.

Welke schrede voorwaarts wordt bedoeld? Ziehier de leidende gedachte, ontdaan van den schoonen vorm, ofschoon deze hier veel meer is dan een omgeworpen kleed. Alle goedgezinden denken thans na over de scheiding van armen en rijken; van hen die bezitten en hen die niet bezitten; van hen die weten en hen die niet weten. Hoe komt aan die scheiding een einde? Niet dat de bevordering van het sociale, van echte samenleving thans zoozeer de aandacht trekt, is te verwonderen, maar dat zij het vroeger niet in sterker mate heeft gedaan. Wij allen hebben elkander broodnoodig en er was dus van overlang aanleiding om na te denken over de vraag: hoe onze samenleving het best ingericht? Eene tweede aanleiding was sedert lang gelegen in onze kerkgenootschappen, die menschen van allerlei stand en aanleg willen vereenigen tot éen lichaam, tot éen groot huisgezin. Wat wij heden ten dage doen, is voortzetting van eenen reeds aangevangen arbeid. Maar de belangstelling in het sociale, in de samenleving is thans levendiger en algemeener. Dit hangt samen met een verschijnsel dat men allerwege waarneemt. Dit einde van de negentiende eeuw vertoont iets eigenaardigs, dat men eene grootere verteedering des harten kan noemen. Menschenliefde is er altijd geweest; weldadigheid altijd betoond; maar er wordt iets anders bedoeld, namelijk „dat in dit eind onzer eeuw beter dan ooit te voren wij verstaan en in eigen gemoed waarnemen het gevoel dat weleer deze bekende maar altoos treffende vergelijkingen heeft ingegeven. Er is eens een vergelijking gemaakt tusschen een armen tollenaar en eenen zelfvoldanen Farizeër. Nog is er eens eene vergelijking gemaakt tusschen de vrouw die eene zondares was en een man, een leeraar van onbesproken wandel, wien het schouwspel van die

vrouw aan de voeten van haren redder lang niet naar den zin was. En eindelijk is er eens een vergelijking gemaakt, tusschen kinderen aan wie veel, en wijzen en verstandigen, aan wie minder geopenbaard wordt. — Met de verteedering der harten bedoel ik de gemoedsstemming, die ons van zulk eene waardeering van menschen met innige overtuiging doet zeggen: dat is het, dat is de waarheid. — Men vraagt weder naar een evangelie voor de onterfden. Er openen zich weder armen voor de kleinen en de menschen van klein verstand. — Het Kristendom is in hetgeen bij zijn ontstaan zijne oorspronkelijkheid uitmaakte in onzen tijd op weg tot zijn recht te komen. Men beschouwt den mensch weder, gelijk hij door velen is beschouwd in het begin onzer jaartelling en later, onder de Heiligen der Moederkerk. — Aan deze verteedering der harten beantwoordt op het gebied der gedachte een nederigheid, die evenzeer een eigen stempel draagt. — De ware nederigheid betoont zich allereerst in een waardeering der menschelijke natuur. Wij weten thans beter dan vroeger hoe zwak en beperkt wij zijn; weten dat onze grootheid alleen kan liggen in ernstig willen en zoeken; niet in vermogen of tot stand brengen. Wij leeren thans in alle menschen medemenschen, medestrijders, medeslovers, medetobbers zien. — Dat een gemoed, waarvoor alle muren der afscheiding moeten vallen, in onze dagen aan het woord is gekomen, — dat is de schrede voorwaarts, op welker heuchelijke waarachtigheid uwe aandacht gevestigd wordt.

„Op maatschappelijk gebied heeft vooruitgang een groote drijfkracht: het menschelijk gemoed. — Het verstand noemde iederen onteerenden toestand der maatschappij historisch gerechtvaardigd, noodzakelijk, weet ik al wat! Maar het gemoed sprak: Nu, noodzakelijk of niet: ik kan het niet langer dulden. —

„De schrede voorwaarts zou ik liefst op deze wijze te

kennen geven: van menschlievendheid tot menschelijkheid. Menschenliefde is deugd, menschelijkheid religie; menschenliefde is een aalmoes, menschelijkheid is sympathie, hartelijke samenstemming. — De laatste honderd jaren brachten ons vrijheid in het staatkundige en verdraagzaamheid in het godsdienstige: dat zijn twee groote goederen; maar de menschelijkheid eischt iets anders: zij eischt gemeenschap, een sociaal bestaan, samenleving."

Ik moet mij in mijne aanhalingen beperken. Men ziet trouwens genoegzaam, welke toon hier wordt aangeslagen. Het springt in het oog dat de spreker hier nadert tot die fractie der moderne ethischen, die het zedelijk idealisme in hun vaandel hebben geschreven. Slechts dit nog vergunne men mij uit het slotwoord af te schrijven: „Die brood, kleeding, kennis en genot hebben, vraag ik met nadruk — en met beschaamdheid op eigen wangen —: kan ons bestaan, het bestaan van ons, gegoeden en fatsoenlijken, niet een ander bestaan worden? — Tellen wij de nooden, de wonden; tellen wij de oogen die nooit schitteren zullen, maar zoeken op aarde naar een spoor van Gerechtigheid! De God die de haren des hoofds telt, woont in de borst van den edele. Dat hij zich toone."

„Wij beminnen de lofrede," is het bekende woord van Thorbecke. Het werd niet als een lofspraak bedoeld, want er werd verband gezocht tusschen die zucht om alles gaarne goed te keuren en zekeren afkeer van de critiek. Ik voor mij neem het woord, zooals het daar ligt, gaarne in bescherming. Het schijnt een beminnelijke karaktertrek liever het goede op te merken dan het verkeerde. Die overal wat vindt om te vitten, is zelf zeker allerminst beminnenswaardig. Doch hoe dit zij, Pierson heeft zich over het geheel niet te beklagen gehad over het oordeel door landgenooten over hem geveld. In aller schatting stond hij hoog, in veler schatting zeer hoog. Toch zoude ik durven volhouden, dat hij bijna doorloopend miskend

is. Wanneer hij kwam te spreken over de maatschappelijke vraagstukken, waaromtrent wij hem zooeven hoorden, en hij denkbeelden verkondigde, die met het Socialisme wonderwel samenstemden, vernam men al spoedig dat de meester des woords een bijzonder en zeer gevaarlijk behagen schepte in verblindende, maar niet verwarmende paradoxen. Vreemd dat slechts enkelen bespeurden, dat de vrouwelijke teederheid des gemoeds tot het innigste wezen behoorde van dezen man met het hoog ontwikkeld verstand. De weinigen, die Pierson zeer goed hebben gekend, zullen mij wel toegeven, dat het raadselachtige, hetwelk zijn optreden somtijds had, juist moet verklaard worden uit die uiterst zeldzame, uiterst weldadige samenstemming van verstand en hart, die aan al zijne woorden en daden den toon gaf. Dezelfde vraag, die hem blijkens zijne *Leerredenen* reeds in Rotterdam bezig hield, bleef hem vervolgen; maar met het klimmen der jaren werd hij telkens meer doordrongen van haren diepen en onafwijsbaren ernst. In *de Nieuwe Gids* 1891, p. 88, vind ik eenen brief aan F. van der Goes, waarin naar aanleiding van Bellamy's *Looking backward* hetzelfde thema ter sprake komt: „Gevoelt gij u te huis of gerevolteerd in een samenleving, waarin zoovele menschenzielen thans onvermijdelijk moeten verloren gaan? Bederft het uw geluk, dat gij de medeplichtige zijt van die samenleving? In deze wereld, die alleen door de kortzichtigheid anders dan hoogst samengesteld en verwarrend kan worden genoemd; in deze wereld, waarin de verstandige altijd heeft te twijfelen en het Voor en Tegen van alle dingen opmerken kan en moet, heeft hij, om zijn kort leven niet te vermorsen, partij te kiezen en te zeggen: een ding staat als een paal boven water: wij mogen niet rijk of knap worden, wij mogen zelfs geen groote en in zich zelf goede dingen doen, wanneer wij weten dat ook dientengevolge menschenzielen buiten de voorwaarden worden geplaatst om men-

schelijke zielen te zijn. Er is geen beschaving zoolang wij dit weten, moeten weten, en het dulden."

Eene schrede voorwaarts, uitgesproken in eene volksbijeenkomst, lokt intusschen bij mij eene bedenking uit, die ik liefst wil formuleeren met de woorden van de Bussy: „Indien dit idealisme al eenigen invloed hebben kan op menschen, wier maatschappelijke positie en wier werkkring aanleiding geven tot peinzen over de vraag: welke de vruchten zijn onzer pogingen tot sociale hervormingen en tot zedelijke verbetering van onze medemenschen; — kunnen de duizenden, aan wie een zeer gewone dagelijksche taak is aangewezen, wier plichten niets ongemeens en niets verhevens hebben, de menschen van achter de toonbank of de lessenaar zich ook met dit idealisme troosten?" Het Gidsartikel, waaruit deze woorden genomen zijn, 1889 IV, p. 91, stemt tot nadenken.

XVI

Het te Amsterdam aan Pierson opgedragen onderwijs in de Aesthetica moest hem van tijd tot tijd nopen tot een uitstap op het eigenlijk terrein van zijnen ambtgenoot Spruyt. De vruchten dier studiën vinden wij in *Wijsgeerig Onderzoek. Kritische prolegomena van Esthetiek*, 1882, voor een zeker gedeelte, als ik goed zie, de uitwerking van hetgeen met grooter beknoptheid beweerd was in den *Tijdspiegel* 1878, III, p. 1: *Over het gevoel als kenbron.* Voor zoover mij bekend werd, heeft dit boek weinig de aandacht getrokken en daaraan mag de titel goeddeels schuld zijn. Vier begrippen worden critisch onderzocht: Rede, Verklaring, Waarheid en Oorzaak. Het analyseeren van deze fundamenteele begrippen is zeker een deel der algemeene wijsbegeerte en als zoodanig ook van beteekenis voor de wetenschap der aesthetica. De titel liet echter verwachten eene critiek van de begrippen, die speciaal aan de leer van het schoone ten grondslag liggen en zoo werden de lezers in hunne verwachting eenigermate teleurgesteld. Maar er is meer: Pierson geeft eene ingrijpende beschouwing over de *Proeve van eene Geschiedenis van de leer der Aangeboren Begrippen* van zijnen ambtgenoot Spruyt. Gedeeltelijk is zijn betoog slechts te vatten door hem die deze *Proeve* heeft gelezen. Maar twee boeken, elk van

driehonderd bladzijden, over een onderwerp uit de speculatieve philosophie: dat was meer dan menigeen kon verduwen. Ook werd men eenigermate wantrouwig gestemd, want de bij wijlen scherpe, ofschoon dan ook uiterst hoffelijk ingekleede aanval, had Spruyt niet kunnen overhalen om zijne overtuiging te verdedigen. Het gevecht was geëindigd, eigenlijk voordat het was begonnen. In onze kringen wist men wel, dat het Pierson leed deed, dat zijn ambtgenoot niet te bewegen was tot eene openbare gedachtenwisseling. Anderen meenden, oogenschijnlijk met meer recht, dat een pennestrijd, ook al werd hij gevoerd door meesters van het woord en over een onderwerp dat hartstocht buitensluit, toch licht aanleiding had kunnen geven tot eene verwijdering, die te betreurenswaardiger zoude zijn geweest, sedert beide hoogleeraren arbeidden aan dezelfde taak en aan de leiding der studiën van dezelfde studenten. Overigens was de lectuur van de critiek der genoemde vier grondbegrippen voor den gewonen lezer eene zaak van niet geringe geestesinspanning. Ik behoor tot de gewone lezers.

Het verschil tusschen de ambtgenooten gaat zeer diep. In tegenstelling met Spinozisme en empirie predikt Spruyt het Kantiaansch rationalisme. Pierson wil met den algemeenen geest van Spinoza's stelsel vereenigen de methode van hem, „die thans over ieders denken heerschen moet," nam. Darwin. De oude strijdleuze keert daarbij weder; met Aristoteles en Thomas Aquinas is Spruyt gematigd realist; daartegenover staat Pierson met Spinoza's bezield en openhartig nominalisme. Dit is, blijkens de *Nieuwe Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie* 1858, II, p. 231, de groote, allesbeheerschende wijziging in zijne denkbeelden. Ik kan den strijd aanschouwen, gedeeltelijk ook wel begrijpen; maar zal mij wel wachten bij dit ingewikkeld vraagstuk mijne sympathie aan een der beide kampioenen te verpanden.

Slechts op een paar punten wensch ik de aandacht te vestigen. Ieder die Pierson gekend heeft, weet nog wel dat hij nooit, zonder eenige antipathie te toonen, kon spreken over Kants categorischen imperativus. Men vindt zijne bezwaren met zekere uitvoerigheid wetenschappelijk uiteengezet, p. 213 vlgg. Andere plaatsen, waar de innigste overtuiging des schrijvers aan den dag treedt, d. w. z. juist datgene wat ons inzonderheid belang inboezemt, vindt men p. 200: „De nominalist, of laat mij veel liever zeggen: de agnosticus, die zich in de vraag, tusschen realisme en nominalisme verhandeld, geen oordeel aanmatigt, weet er niets van of begrippen werkelijkheid vertegenwoordigen en, indien mogelijk, weet hij nog minder, welke werkelijkheid die begrippen wel zouden kunnen vertegenwoordigen. Hij zegt: het is mij volkomen om het even, want of aan begrippen een werkelijkheid al beantwoordt, — en mocht het zoo zijn, ik zal het met een zekere voldoening vernemen, — die werkelijkheid blijft mij toch altijd verborgen." Dit denkbeeld wordt uitgewerkt en daarbij ook het volgende volmondig erkend: „Verkrijgt de agnosticus niet een zeer hooge opvatting van wetenschap, het deert hem niet op een terrein, waar gemoed, poëzie en verheffing niet te pas komen, immers meer kwaad stichten dan nut. Behoefte aan samenhang is een behoefte van het dichterlijk gemoed, dat zijne onmiskenbare rechten heeft, maar bij het wetenschappelijk onderzoek niets heeft in te brengen." En dan nog deze uitspraak p. 228: „Onze kracht tegenover richtingen die wij niet mogen lijden, ligt niet in de grootere zuiverheid van ons betoogen, maar in den adel van onze persoonlijkheid; ligt niet in de waarheid, maar in den aard onzer denkbeelden." Er is veel meer aantrekkelijks van dien aard in dit boek, dat op het eerste gezicht door den onverbiddelijk gestrengen, wetenschappelijken betoogtrant, den lezer zoude kunnen afschrikken. Het is onjuist dat

de critische ontleding der vier opgenoemde begrippen tot een bloot negatief resultaat zoude leiden. Intusschen zal de gewone lezer waarschijnlijk wijs doen, als hij *Levensbeschouwing* gezet bestudeert, voordat hij zich aan deze lectuur waagt.

Een jaar of wat later, in Februari en Maart 1892, hebben de beide ambtgenooten de handen ineen geslagen tot eene gemeenschappelijke werkzaamheid. Er werd aangekondigd dat zij voor een beschaafd doch gemengd publiek in de Aula der Universiteit elk drie lezingen zouden houden over *Waarneming en Phantasie in het leven en in de letterkunde.* Zij zouden dus op deze wijze medewerken ter voldoening aan het vooral in die dagen algemeen uitgedrukt verlangen, dat de Universiteit haar licht zoude laten schijnen in zoo wijden kring als slechts mogelijk ware. Ik kan omtrent die lezingen, die ik zelf niet heb bijgewoond, niets anders mededeelen dan dat zij met levendige belangstelling door een zeer talrijk gehoor ontvangen zijn. De courantenverslagen heb ik in handen gehad; maar, ofschoon voor een deel door uitnemend bevoegde handen opgesteld, geven zij mij geen duidelijk beeld van hetgeen Pierson eigenlijk heeft willen betoogen. Alleen het slot is mij helder: de redenaar eindigde met een woord over Tolstoï, met wien hij zeide: „Leer handelen op sociaal gebied, ten nutte der maatschappij. Door handelen zult ge verlost worden van uw eigen ik, van uw voortdurend bespieden van eigen sensaties." Ik behoef nu niet meer aan te wijzen hoe karakteristiek die raad is.

Behalve de aesthetica had Pierson te Amsterdam ook de kunstgeschiedenis voor zijne rekening gekregen. Reeds sedert vele jaren had hij zijne veelvuldige reizen dienstbaar gemaakt aan het vormen van zijnen smaak door het gezet bezoeken der Europeesche musea. De tijd was thans gekomen voor ernstige en wetenschappelijke be-

oefening, zoo van oude als van nieuwe kunst. Hij had daarmede reeds vroeg eenen aanvang gemaakt, want in 1862 vind ik in den *Tijdspiegel* I, p. 214, een opstel over: *Göthe over gewijde kunst.* Van den omvang zijner studiën wordt getuigenis afgelegd in vier Gidsartikels 1879, IV, p. 521; 1880, I, p. 170 en 551, en IV, p. 457. Het zijn beredeneerde verslagen van zijne uitgebreide lectuur, doch die thans niet verder in bijzondere mate onze aandacht trekken. Ook toenmaals zullen die stukken niet vele lezers hebben gehad. Voor het groote, niet ingewijde publiek waren de eigennamen en sommige weinig beteekenende bijzonderheden te veel op den voorgrond gebracht. De deskundige zal vele oordeelvellingen te weinig gemotiveerd of te oppervlakkig hebben gevonden. Zoo werden dan deze mededeelingen na vier proefnemingen weder gestaakt, alhoewel nieuwe stof voortdurend bleef toestroomen. Piersons bekendheid met de kunst breidde zich steeds uit, doch van nu af kwamen deze studiën slechts ten goede aan zijne toehoorders, die op zijne studeerkamer geregeld kennis konden maken met de talrijke en kostbare plaatwerken, die hij tot zijne beschikking had.

Vooral in later jaren lette Pierson in zijne wijsgeerige opstellen zeer bijzonder op eenen artistieken vorm. Zoo heeft hij enkele malen zijne denkbeelden in dialogen nedergelegd, in dialogen, waar werkelijk beide partijen belangrijke gezichtspunten ter sprake brachten en de een zich niet bepaalde tot eenvoudige bevestiging van hetgeen de ander beweerd had. Wat dien kunstvorm aangaat, die vroeger in zoo hooge eere was, maar thans vrij wel uit den smaak is, komt het mij voor, dat Pierson uitnemend geslaagd is. Omtrent den inhoud verblijve het oordeel aan meer bevoegden, die zich op dit terrein te huis bevinden. Zelfs het excerpeeren zoude mij niet gemakkelijk vallen; maar ik wensch toch mede te deelen wat dienen kan om het standpunt te teekenen, dat door

Pierson wordt ingenomen. Men vindt in *de Gids* 1890, III, p. 73, twee bij elkander behoorende gesprekken tusschen eenen hoogleeraar in de wijsbegeerte en eenen ideaal-student. Het eerste onderhoud eindigt met eene aanbeveling van Hoeffdings *Inleiding tot de Engelsche wijsbebegeerte van onzen tijd.* Piersons eigen zienswijze schijnt thans, in tegenstelling met vroegere jaren, te kunnen worden gekenschetst met deze woorden: „De filosofie kan zich weder de weelde van de bespiegeling veroorloven. — De hoofdzaak is voorloopig, dat het empirisme tot vernietiging van het empirisme heeft geleid. Maar misschien is dit woord te sterk; wij zullen maar niet te spoedig viktorie kraaien. Laat ik liever zeggen, dat het empirisme zich niet langer voor onmiddellijk evident kan uitgeven.”

Dit is weinig in Opzoomers geest en het vervolg van het gesprek beweegt zich voort op den ingeslagen weg. Aanbevolen wordt de lectuur van de *Inleiding tot de wijsbegeerte* van Land en *die Gesetze und Elemente des wissenschaftlichen Denkens* van Prof. G. Heymans. „Het kenteeken van wetenschappelijkheid ligt in de logische bearbeiding der ervaring:” dit schijnt mij de hoofdstelling.

Het derde gesprek, *Gids* 1891, II, p. 98, is tusschen eenen geleerde die aan eene Duitsche badplaats vertoeft en eene Russische vrouw, die eene buitengemeen sterke behoefte heeft aan eenheid tusschen verstand en hart. Zij heeft op de collegebanken gehoord, dat de mensch alle verschijnselen waarneemt als bewegingsverschijnselen. „Wat heeft Helmholtz ons gelaten? Bij hem wordt alles ervaring, alles zoo en niet anders in onzen geest, omdat onze zintuigen zoo en niet anders zijn. Helmholtz trekt het zich niet aan, maar ik trok het mij wel aan. Het was voor mij de ondergang van geheel het harteleven, een verschrikkelijke eenzaamheid.”

Als ik het wel heb, ligt de quintessens van hetgeen

de professor antwoordt in deze woorden: „Het baat ons niets of wij een wereld winnen, een wereld van de allerrijkste ervaringen, als wij schade lijden aan onze zedelijke persoonlijkheid.” Het is een praeludium tot het slotwoord: bij Pierson was in deze jaren de vraag ontstaan, of niet het Slavische ras tot iets groots was geroepen. Hij laat den spreker dus besluiten: „Heb ik niet de ziel van uw volk vernomen, de groote ziel van het Slavische ras? Het heeft een vraag van wijde strekking bij mij wakker gemaakt. De heerschappij van den Romeinschen geest is opgevolgd in de geschiedenis door de heerschappij van den Germaanschen geest; en het kenmerk van het Germaansche is dat besef van de beteekenis der menschelijke persoonlijkheid, dat mij zoo dierbaar is, maar altijd vreemd is gebleven aan uwe letterkunde. Dit vraag ik mij af, Aline! Zooals de Romeinsche conceptie der dingen plaats heeft gemaakt voor de Germaansche, zou evenzoo de Germaansche op hare beurt de leiding der geesten moeten afstaan aan de grondbeschouwing van het Slavische ras?” Het is zoo treurig te bedenken, dat de geest die zich dergelijke vragen konde stellen, niet voort kan gaan met ons op den weg eener deugdelijke oplossing te brengen.

Het vierde *Gesprek*, *Gids* 1892, II, p. 405, is ongetwijfeld het kunstigste der groep. Een jong adept der school van Groen van Prinsterer is in gesprek met zijnen vriend, eenen attaché bij het fransche gezantschap te 's Gravenhage, die, gelijk weldra blijkt, van moederszijde een kleinzoon is van Danton. In den loop van het onderhoud bemerken wij, dat wij ons moeten verplaatsen in het jaar 1850, iets wat wel dadelijk had kunnen worden aangeduid. Wij vernemen van allerlei; Göthe en de Fransche revolutie komen er bij te pas; maar de hoofdzaak is de dubbele karakteristiek van Danton, eerst uit den mond van den jongen Groeniaan, daarna uit den

mond van den kleinzoon. Ik laat mij gaarne wiegen op de maat dezer gecadenceerde volzinnen; maar moet eerlijk bekennen, dat, hoewel de schrijver tot nadenken weet op te wekken, ik niet goed vat hoe hij zelf staat tegenover de geopperde vragen. Toch heb ik dit stuk met groote ingenomenheid meer dan eens herlezen.

Laat ik hierbij een vijfde stuk voegen, *Gids* 1892, IV, p. 1, *Zomervacantie* getiteld, dat wel niet den vorm van den dialoog heeft, maar zich overigens bij de voorafstaande opstellen aansluit. In den vorigen zomer had Pierson een goed gedeelte van Noord-Westelijk Frankrijk doorreisd en naar aanleiding daarvan geeft hij eene causerie ten beste, waarbij hij den vrijen loop laat aan zijne pen en zijne gedachten opschrijft over al wat hem door het hoofd komt. Hij heeft zijne reisherinneringen, maar hij denkt er niet aan, het publiek daarmede lastig te vallen. Hij houdt zich verre van dit allermoeilijkste genre. Maar het reizen zelf acht hij hoog. Reizen is het hart verwijden. De waarneming op reis draagt een bepaald karakter. Zij is niet langer streng wetenschappelijk. Maar juist die oppervlakkige, die aesthetische waarneming, die intuïtie heeft voor onze vorming groote beteekenis. En, o jammer, onze zuiver persoonlijke aandoeningen worden ten onder gehouden door die onzalige examendressuur. De klassieke oudheid is, ongelukkig genoeg, eene doode traditie geworden en de lamlendige toegefelijkheid op het examen werkt op alle manieren als een vergif. De studie moest een lust zijn, moest iets zijn waar men oogen en handen niet af kon houden: wat zijn wij ver verwijderd van dien in den grond der zaak natuurlijken toestand! Onze hoogere beschaving moest minder bevorderlijk zijn aan het kweeken van conservatieve geesten. De werkheiligheid der Middeleeuwen is vervangen door de weetheiligheid der negentiende eeuw. Gegeven deze richting van het onderwijs, is het licht verklaarbaar, dat onze letterkunde niet

bijzonder rijk kan zijn in goede reisbeschrijvingen. Om daarin uit te munten, moet het philosophische, het dichterlijke, het artistieke in ons met zorg gekweekt worden. De Franschen bezitten voor deze taak buitengewone en niettemin als aangeboren gaven. Men moet bijv. Griekenland niet eenvoudig bezoeken als eene antiquiteit, als een land waar het goed was te reizen om oude herinneringen op te wekken. Men komt er licht toe het tegenwoordig Griekenland over het hoofd te zien. Dat is een fout: de Grieken van den huidigen dag zijn niet de concierges van een Museum van oudheden. Hun vaderland heeft eene schoone toekomst voor zich. Dan eene bevallige episode uit den tocht van Argos naar Epidaurus, die het verlangen opwekte meer van die reis te vernemen. Vanzelf dwalen wij nu af tot de politiek van den dag en de beide staatslieden, Tricoupis en Delijannis. Pierson omhelst de breedere staatkunde van den laatste en heeft slechts minachting voor de verstandige voorzichtigheid van den eerste. „Athene en Jeruzalem hebben beiden in goddelijke waaghalzerij het zoo verstandig aangelegd, dat zij hun nationaal bestaan hebben verloren. Maar Hellas en Israël zijn volken die alles wagen kunnen omdat hun eigenlijk bestaan wel voor verduistering, maar niet voor ondergang vatbaar is; ten ware dat zij beiden het besef van hun eigenlijk leven, ten gevolge van ik weet niet welk eene zielsverdooving, eigenhandig prijsgaven." Eindelijk: er is groote overeenkomst tusschen Hellas en Frankrijk. „Ik voor mij kan alleen het oude Hellas begrijpen als door het tegenwoordige Frankrijk heen, en het tegenwoordige Frankrijk alleen door tusschenkomst van het oude Hellas." Hoe jammer dat Pierson niet meer dergelijke causeriën geschreven heeft! Hier heeft hij den lezer in staat gesteld zich eene voorstelling te maken van den charme, die van zijnen gewonen dagelijkschen omgang uitging.

Ik moet nog een oogenblik tot de wijsbegeerte terugkeeren, waarvan ik ongemerkt ben afgedwaald. Zeer nauw verwant met de aesthetica is de ethica, waaraan twee stukken gewijd zijn, die nu onze aandacht verdienen. Reeds vroeg had Pierson zich de vraag gesteld, wat als grondslag der zedeleer moet worden aangemerkt. Het antwoord dat hij had gegeven in *Richting en Leven*, p. 264 en trouwens reeds in *Bespiegeling*, *Gezag en Ervaring*, p. 196, luidde, dat alles tot de liefde kon worden herleid. Later, in *Zedekundig Onderzoek* in den *Tijdspiegel* 1881, I, p. 1 vlgg. en p. 145 vlgg., is hij met dit antwoord niet geheel bevredigd. Ditmaal kan de conclusie wellicht het best worden gevat uit deze woorden: „De zedelijkheid valt met de hoogste beschaving volkomen samen, en daar deze beschaving niet is, maar wordt, moet men ditzelfde ook van de zedelijkheid zeggen, die een naam voor den hoogst bereikbaren toestand van den mensch is. Nu reeds evenwel mag zedelijk genoemd worden, wat dezen toestand helpt voorbereiden." Intusschen erkent de schrijver openhartig, dat ook tegen dit resultaat bedenkingen kunnen worden opgeworpen, die evenwel door hem niet nader ontwikkeld zijn. Dertien jaar later keert hij tot dit onderwerp terug in *de Gids* 1895, IV, p. 245, *Over Ethica*, het allerlaatste stuk dat door hem voor de pers is gereedgemaakt naar aanleiding van de kort te voren verschenen *Zedenleer* van Hoekstra. Mij verwondert het geenszins, dat Pierson altijd bleef nadenken over het groote probleem van den grondslag der zedelijkheid. Aesthetica en Ethica placht hij voor zich in den geest te vereenigen. Reeds in 1852 had hij zijne *Gedachten* laten gaan *over het Verband tusschen Zedelijkheid en Kunst.* In 1862 sprak hij in de Academie van Beeldende Kunsten te Rotterdam over *de Beteekenis der Kunst voor het zedelijk leven.* Uitdrukkelijk had hij in 1881 geleeraard, dat zedelijk gevoel en schoonheidsgevoel, zedelijkheid en kunst niet op éene lijn mogen

gesteld worden, ja dat in die gelijkstelling een gevaar ligt. Als ik zijne intiemste gedachten wel begrijp, dan stelde hij zich voor, dat eenmaal de hoogere eenheid zoude worden gevonden, die beide tegenstellingen zoude omvatten. In dezen zin was hij volbloed Bilderdijkiaan. Het was stellig geene onedele beweegreden die hem noopte nogmaals de pen op te vatten tegen zijnen voormaligen ambtgenoot. De nood was hem opgelegd. Toen hij in October 1895 de proeven van dit opstel nazag, wist hij wel, dat hij zijn laatste woord had nedergeschreven. Wij hebben die enkele bladzijden te beschouwen als eene soort van wetenschappelijk testament.

Ruim een jaar had dit opstel stil gelegen; blijkbaar had de schrijver nog altijd gehoopt, dat hij zijne gedachten nader zoude kunnen afronden. Die hoop was nu voorbij en wij moeten tevreden zijn met hetgeen wij ontvingen, alhoewel het allerminst voldoende is om eene recensie van Hoekstra's boek te heeten.

De genoemde verhandeling in den *Tijdspiegel*, naar aanleiding van Von Hartmann's *Phänomenologie des sittlichen Bewusstseins*, beweegt zich in algemeene beschouwingen en vereischt van de zijde der lezers zekere mate van inspanning. Het Gidsartikel is aanschouwelijker, doch gaf daardoor aanleiding tot de vreemdsoortige opmerking, dat de auteur geen recht had laten wedervaren aan de waardigheid des onderwerps. In den grond der zaak denk ik dat collega Hoekstra, die zich nagenoeg in dien tijd insgelijks had teruggetrokken uit den strijd des levens, meer zal ingenomen zijn geweest met dezen beoordeelaar, die wist wat hij wilde, dan met een dozijn lofredenaars, die de diepte van het vraagstuk niet peilden, maar napraatten wat zij gehoord hadden. Het is waar: Pierson weet zachtmoediglijk te schertsen met Kants Categorischen Imperativus; maar het was toch waarlijk geen geheim, dat hij te allen tijde dien Imperativus een kwaad hart had toegedragen.

Die in *Levensbeschouwing*, p. 110, en nog veel meer in *Wijsgeerig Onderzoek* op wetenschappelijke gronden Kant had bestreden, mocht, denk ik, nu ook wel eenen luchtigeren vorm kiezen, zonder het verwijt te duchten van oppervlakkig te veroordeelen. Inderdaad kon het publiek niet vermoeden, welke mate van inspanning door deze laatste geloofsbelijdenis werd vertegenwoordigd.

Er is strijd tusschen de beide artikelen. Vroeger, wij hebben het gehoord, had Pierson beschaving en zedelijkheid vereenzelvigd; dat was nu in *de Gids* bepaald teruggetrokken. Wel volgt er eene zeer warme lofrede op de beschaving als leidsvrouw op den weg tot de zedelijkheid. Mij is het wel; maar het verwondert mij toch dat niet als in den *Tijdspiegel* de vraag wordt gesteld wat van die zedelijkheid terecht komt bij hen, die deze paedagogiek moeten derven, de misdeelden, waarmede Pierson elders zooveel deernis toont. Doch wij laten dit nu op zijne plaats. Laten wij hooren wat zijn laatste woord tot zijne lezers is geweest: „Voor ons moet God weder worden niet het onpersoonlijke, het abstracte wezen, welks bestaan de filosoof heeft te bewijzen, maar al wat schoon en liefelijk is in de wereld, alwat „charme" is in de wereld; het godsdienstig gevoel wordt de geestdrift voor, beter nog: de innigste liefde tot al wat goed is en rein, de edelste en hoogste openbaring van het erotisch gevoel, waarvan, na Plato, nog niemand geleerd heeft weder goed te spreken, om zich met kinderachtigen namaak er van tevreden te stellen. Is het dat waarop men het oog heeft bij het dogmatisch vereenzelvigen van godsdienst en zedelijkheid? Brengt men deze mystiek weder tot haar recht? Zal in deze eeuw van rationalisme het menschen*hart* weder ontsloten en Eros zijne plaats hergeven worden in het hart aller physiologie? — Dan zie ik voor de ethica een nieuwe toekomst." Heb ik het zoo geheel mis, dat

deze woorden weerklank hebben gevonden in het gemoed van vele onbevooroordeelden?

Toch valt het niet te loochenen: bij sommigen maakte dit laatste stuk een pijnlijken indruk, minder wellicht om den inhoud dan om den geestigen spot, die over Kants Imperativus werd uitgegoten. Men scheen volkomen vergeten wat Pierson vroeger in vollen ernst over dit onderwerp had in het midden gebracht. Zonder dat men met juistheid wist, in hoe hopeloos treurigen toestand Pierson zich alreede bevond, werd besloten dat op de vergadering van Moderne Theologen van 15 April 1896 de bespreking dezer recensie de hoofdschotel zou vormen. De gelegenheid vroeger aan leeken geschonken en dankbaar aanvaard om die bijeenkomsten bij te wonen, bestaat niet meer. Zoo moet ik mij met een dagbladverslag tevreden stellen, waarin de loop der discussie voor mij absoluut onverstaanbaar is. Ik begrijp alleen dat Dr. Slotemaker zijnen vroegeren medestudent in bescherming heeft genomen tegen de critiek van Prof. de Bussy en vooral tegen den veel ernstigeren aanval van Dr. Groenewegen.

Wat mij bovenal verwondert, is de omstandigheid dat veelal geredeneerd wordt, alsof Pierson in onzen tijd de eerste en de laatste is, die geen vrede heeft met dien Imperativus. Ik blader, als leek, in het *Theologisch Tijdschrift*, het orgaan der moderne theologie hier te lande, en bevind dat meer dan een medearbeider nagenoeg eenstemmig oordeelt met Pierson. Om één voorbeeld te noemen, zoo schrijft Prof. van Bell in het *Theologisch Tijdschrift* 1888, p. 150: „Er kan ook in het zieleleven een overwicht van werkzaam en krachtig ontwikkeld voelen aanwezig zijn. Wij hebben hier niet alleen de inderdaad liefderijke naturen, wier plichtsbetrachting met lust en liefde reeds vroeger vermeld werd, op het oog, maar ook de aesthetisch aangelegde naturen, als Shaftesbury. Wanneer in aesthetisch aangelegde naturen ook de redelijk-

zedelijke aanleg tot ontwikkeling begon te komen, dan is niet het „gij behoort" van het plichtgebod, maar de drang van het aesthetisch gevoel het voorname motief in de zedelijke activiteit. — Eene Ethiek, die het zedelijk leven van het menschelijk geslacht, zooals wij dat door geschiedenis en ervaring in zijn verschillende graden van ontwikkeling en in zijn verschillende individueele typen leeren kennen, met juistheid wetenschappelijk wil behandelen, mag het onvoorwaardelijk plichtbesef, in den zin van Kant's Kategorischen Imperatif, als onvoorwaardelijk plichtgebod, hetwelk als een „gij behoort" met ondersteldentegenstand van de neiging wordt beleefd, niet doen gelden als het onontbeerlijke standvastige hoofdkenmerk in een zich naar behooren ontwikkelend redelijk-zedelijk zieleleven."

De vorm is zeker hemelsbreed verschillend; maar wat de zaak zelve betreft, zie ik slechts overeenstemming tusschen Pierson en Van Bell. Maar waarom dan toch een van beiden verketterd?

Nog iets. In het *Theologisch Tijdschrift* 1897, p. 130, wordt deze laatste verhandeling van Pierson aan eene zeer nauwlettende critiek onderworpen door Ds. A. C. Leendertz. Volgens hem worden door Pierson aan de ethiek der toekomst vijf eischen gesteld: 1. spontaneïteit der zedelijke wilsuitingen; 2. bevrijding van het wettisch standpunt in de zedelijkheid; 3. losmaking der ethiek van elken metaphysischen en supranatureelen grondslag en hare volkomen onafhankelijkheid van de dogmatiek; 4. reiniging der zedeleer van elk utiliteitsbeginsel, van alle, op egoïsme gegrond, eudaemonisme; 5. terugkeer tot de eenvoudige moraal van evangelie en christendom. Achtereenvolgens wordt nagegaan, hoe Kant blijkens talrijke plaatsen in zijne geschriften over deze vijf eischen gedacht heeft en het onveranderlijk resultaat is, dat de heer Leendertz wel niet ten volle met deze stellingen kan instemmen, maar dat in ieder opzicht Piersons wijsbegeerte zich in

volkomen harmonie bevindt met hetgeen door den Koningsberger wijze was geleeraard. Heeft Pierson derhalve Kant niet recht begrepen? Ik bevind mij hier op een te vreemd terrein om, in welken zin dan ook, uitspraak te doen. Mocht het blijken dat hij ditmaal slechts eene schaduw heeft bestreden, ik zou zeggen: des te beter. Wij kunnen ons dan met des te meer vertrouwen aansluiten bij zijne warm gestileerde ontboezeming en de schim van Kant zal niet toornen over het misverstand.

XVII

Ik wensch thans het een en ander te verzamelen, dat door Pierson over de nieuwere letterkunde is in het licht gegeven, maar het zal niet wel doenlijk zijn hierbij naar volledigheid te streven: de omvang is te groot. Wij stippen alleen het voornaamste aan. Blijkens *Bespiegeling, Gezag en Ervaring* was Pierson in zijne jeugd een vurig bewonderaar van Macaulay en zoo is het allerminst vreemd dat hij in 1861 zich opgewekt gevoelde diens *Historische en Letterkundige Schetsen* te vertalen. Later is hij van die groote ingenomenheid teruggekomen. Hij heeft rond en ruiterlijk erkend, dat hij zich door den schitterenden glans had laten verblinden. De bekentenis bevreemdt mij niet. Veertig jaar geleden had in de algemeene schatting, zoo van Engeland als bepaaldelijk ook van Holland, onder de levende geschiedschrijvers Macaulay geenen evenknie. De bezielde lofredenaar van Willem III had het hoofd en hart van alle oprechte vaderlanders gewonnen. Langzamerhand is men gaan inzien, wat den alom gevierden man had ontbroken. Eerst hadden zijne staatkundige tegenstanders gezegd, wat zij op het hart hadden. Daarna waren sommige zijner oordeelvellingen op letterkundig en geschiedkundig terrein aan eenen gestrengen toets onderworpen. Weldra waren ook in ons vaderland de oogen opengegaan en Pierson was niet de laatste

om te getuigen, dat Macaulay door sommige ethische gebreken verhinderd was geweest het hoogste te bereiken. Eigenlijk moest hem die bekentenis gemakkelijker afgaan dan menig ander, want het springt in het oog, dat hij insgelijks geen vrede kon hebben met de beginselen der liberale politiek, die door Macaulay werd voorgestaan. Hij vond in dat Whiggism iets bekrompens op denzelfden grond, waarom hij zoo weinig sympathie had voor de theoriën der oud-liberalen te onzent. Hij had een sterk gevoel, alsof hij door Macaulay persoonlijk ware om den tuin geleid. Vandaar in zijne artikelen een scherper toon, dan waarop men was voorbereid. Nu zijne oogen geopend waren, zag hij zooveel dat hem ergerde en verloor hij wel eens uit het oog al wat hij desalniettemin kon blijven liefhebben en bewonderen. Eerst kwam in *de Gids* 1876, II, p. 314, eene studie naar aanleiding van Macaulay's *Leven en Brieven*, die door diens neef Trevelyan waren uitgegeven. Hier was overvloedige stof om te betoogen, dat Macaulay veel meer dan noodig of wenschelijk was, zich eenen rhetor had betoond, doch nooit zich had kunnen verheffen tot eene waarlijk wijsgeerige beschouwing der dingen. Daartoe was hij, om de waarheid te zeggen, te ijdel. Hij had zeldzame en bewonderenswaardige gaven, maar miste wat de kroon van alle gaven is, volledige vrijheid van geest. Middendoor tusschen voorliefde en weerzin zoekt deze haren bondgenoot in oprecht medegevoel. Hij schijnt de eerste te zijn geweest onder de geesten van den tweeden rang: had Macaulay van Cicero gezegd, en dat woord wordt door Pierson op Macaulay zelven toegepast. Het blijft evenwel de vraag, of de Engelschman den Romein op de juiste waarde geschat heeft. De dezer dagen verschenen brochure van Th. Zielinski: *Cicero im Wandel der Jahrhunderte* doet mij twijfelen, en ook over Macaulay zal de definitieve uitspraak zich nog wel laten wachten.

Twee andere opstellen zijn gewijd aan eene vergelijking

van Macaulay met Ranke in *de Gids* 1877, II, p. 225 en 413. Uit beider tot in bijzonderheden afdalende vergelijking wordt besloten tot Macaulay's hinderlijke partijdigheid en bekrompenheid van oordeel. Ranke is oneindig nauwkeuriger, terwijl Macaulay, ook waar hij zijne bronnen vermeldt. veelzins onbetrouwbaar is. Om dit oordeel te staven is nog veel meer afdoende een vierde stuk, *Gids* 1883, I, p. 334, waarin aan de hand van James Spedding wordt aangetoond, dat het *Essay* over Baco heel wat meer te danken heeft aan de verbeeldingskracht dan aan liefde tot de waarheid. „Men behoort thans Macaulay na te rekenen op elk punt. — Hij kan en mag niet meer gelden als autoriteit." Eigenlijk is het pijnlijk den held te zien afrukken van het voetstuk waarop wij hem in onze verbeelding geplaatst hadden, maar *magis amica veritas.*

De *Autobiography* van Harriet Martineau wordt door Pierson besproken in *de Gids* 1878, III, p. 1. Het is niet zoo zeer hare staathuishoudkundige theorie die hier ter sprake komt, als wel hare denkbeelden over godsdienst en wijsbegeerte. De eerste aanleiding om zich ernstig met deze schrijfster bezig te houden, was zeker wel gelegen in hare harde beoordeeling van Macaulay. Zij had hem persoonlijk gekend en was afgestooten door zijne hooghartigheid. Dat kon hij zich voorstellen, al keurde hij den scherpen toon van miss Martineau niet goed. „Die *âpreté d'esprit*", schrijft hij, „geeft in mijn oog altijd aanleiding tot een waardeering van de menschenwereld, waarbij men, ja, den schijn, maar ook inderdaad niets meer dan den schijn heeft van de menschen te zien zooals zij zijn. Er is niets in den grond zoo onwaar, als hetgeen men met een kunstterm realisme noemt; en ik weet niet waardoor men zich in het hoofd heeft gezet, dat ergdenkendheid, achterdocht, geoefendheid in het zien van het belachelijke, liefdeloosheid in een woord, de eenige geloofwaardige waarzegsters zijn, die ons onthullen wat wij van de menschenwereld

hebben te verwachten." Dat is goed gezegd; maar toch, wanneer Pierson de denkbeelden bespreekt van miss Martineau over de waarde der wetenschap en van de wijsbegeerte en eene aanklacht formuleert tegen de oud- of nieuw-theologische opvoeding, „waaronder Nederland nog zucht in weerwil van al de lofredenen op de leekenschool", dan treft mij eene zekere bitterheid, waaraan ik bij hem niet gewend was. De onderteekening geeft, geloof ik, de verklaring: Utrecht, Mei 1877. Ik gis dat Pierson met weerzin de vlucht had genomen voor zekere kerkelijke toestanden in Duitschland en thans zich moeilijk kon vinden in een geheel ambteloos leven buiten directe aanraking met de maatschappij. Gelukkig dat kort daarop de Amsterdamsche Universiteit hare deuren voor hem opende.

Ik moet mij noodwendig beperken en stip alleen aan de *Engelsche Dichtkunst van den dag* in *de Gids* 1876, I, p. 161, 346 en 539, in welke overzichten gedichten worden behandeld van George Eliot, Alfred Austin, Arthur Grey Butler, Richard Hengist Horne, benevens de Queen Mary van Tennyson. Ik voeg daarbij de sympathieke hulde aan George Eliot na haar overlijden gebracht in *de Gids* 1881, I, p. 261. Deze critische verslagen ademen den geest, dien wij reeds hebben leeren kennen. Er is warme waardeering van schoone gedachten in schoone vormen gekleed, gepaard met een scherpen blik op tekortkomingen van allerlei aard. De verslaggever houdt zich alleen bezig met werken van beteekenis, waaraan de grootste en hoogste eischen gesteld worden. Wij hooren temet, dat de dichter het ideaal dat hem voorzweefde, niet heeft bereikt, maar van kleingeestigheid en vitlust is geen spoor. Men kan over Eliot niet warmer en erkentelijker spreken dan hier gedaan wordt.

Uiterst belangrijk in mijn oog zijn de drie uitvoerige Gidsartikels 1878, IV, p. 79; 1879, II, p. 193, en III, p. 101, over Algernon Charles Swinburne. Wij leeren

hier wat aesthetische critiek is, en welke hare grenzen zijn. Die critiek is eene kunst, geen wetenschap. Wat ons belang inboezemt, is niet het voorwerp der critiek, maar de criticus zelf. „Gij vindt iets schoon! Dit interesseert mij, dat gij het schoon vindt. Uw wereld- en levensbeschouwing leer ik er uit kennen, de organisatie van uw geest, de stemming van uw gemoed, en beter misschien dan wanneer gij dat alles door een gedicht hadt kenbaar gemaakt." Wij wenschen te weten, hoe belangwekkende geesten de wereld onzer waardeering zien. Uit dit oogpunt wordt het oordeel beschouwd, dat Swinburne over onderscheiden dichters en met name over Victor Hugo geveld heeft. Want bij de critiek komt alles aan op „a sincere instinct of sympathy." Wij behooren in Swinburne op prijs te stellen, dat hij de openhartigheid heeft van dit te zeggen, waar sommigen het willen doen voorkomen als ware hunne critiek de objectiviteit zelve. – De poëzie is thans evenmin als in de oudste tijden een artikel van weelde. De dichters zijn niet langer de ornamenten eener hofhouding; weer zijn zij *vates*. Nu de kerkelijke dogmata opgehouden hebben als wetenschappelijke stellingen te bestaan; nu de metafysica hare volslagen onkunde van de goddelijke dingen heeft moeten belijden; nu wij met dagelijks toenemende achterdocht vervuld zijn, niet alleen jegens speculatieve stelsels in den eigenlijken zin des woords, maar jegens elke algemeene beschouwing der dingen; nu niemand hopen kan de wetenschap te dienen, wanneer hij niet alle voorbarige generalisatie heeft afgezworen en al zijn kracht wijdt aan de waarneming van verschijnselen op uiterst beperkt gebied, kan het persoonlijke, het subjectieve, met andere woorden, kan datgene in den mensch wat nog altijd mythen vormt: voorstellingen geboren uit verstand en fantasie, niet anders tot zijn recht komen dan door den mond des dichters." Het zal uit deze aanhalingen wel

duidelijk zijn geworden, waarom Pierson Swinburne zoo bijzonder hoog stelt: hij vindt in hem den dichter die tevens criticus is, d. w. z. den criticus, naar wien het der moeite waard is te luisteren.

Dit alles staat te lezen in het eerste artikel; de beide andere handelen over Swinburne als dichter. Wij hebben bij die werken niet stil te staan: ook ons is het uitsluitend om Pierson en niet om Swinburne te doen. Wat is poëzie? Wat, meer bepaald, tragische poëzie? Moet men het antieke nabootsen? Kan men het met goed gevolg? Dit en nog veel meer wordt besproken in dien puntigen en beschaafden stijl, waarvan Pierson het geheim kende. Wat is de roeping van de kunst? „Zij ligt in het betoonen van de meerderheid der overtuigingen en denkbeelden die zij vertegenwoordigt en uitdrukt. Zij, de ware tolk der hoogste filosofie, moet in haren dienst hebben kunstenaars, van wie het zonneklaar is, dat zij als menschen veel hooger staan dan diegenen, die louter met eene zekere hoeveelheid kennis hunne hersenen hebben gevuld." Wat is de roeping van den Nederlandschen dichter? Hij moet leven in zijnen tijd. „Hij is de dichter, die beseft wat het leven van zijn tijd voedt en ondermijnt; die zijn tijd ziet in het door hem gewenschte licht van volgende tijden; het is de dichter die leeft in den strijd van zijn tijd. De geschiedenis van Europa en de groote politiek, dat zijn in waarheid zijne Muzen." En altijd keerden de gedachten van Pierson weder terug tot da Costa. „Wachter, wat is er van den nacht?" dat woord had ook Swinburne op de lippen genomen. Het is mij niet gebleken, dat deze beschouwingen in hooge mate de aandacht hebben getrokken: toch had Pierson hier een hoogtepunt bereikt.

Ik kan niet alles noemen: daar zijn de *Korte mededeelingen uit het gebied der nieuwere letterkunde* in den *Tijdspiegel* 1880, I, p. 108, 223, 337, 495; II, p. 165;

III, p. 298; 1884, I, p. 50, over *Blaise Pascal* in den *Tijdspiegel* 1865, II, p. 163 en 241; over *Guizot en zijne gedenkschriften* in den *Tijdspiegel* 1874, III, p. 248 en 1875, I, p. 56; over *Camoens* in den *Tijdspiegel* 1864, I, p. 103 en over *Calderon* in den *Tijdspiegel* 1880, III, p. 298. Langzamerhand was Piersons aandacht ook getrokken door de nieuwere Russische letterkunde. In zijne voordrachten zoowel voor studenten als voor een gemengd publiek, heeft hij menigmaal op de toenemende belangrijkheid dier letterkunde gewezen. Onder zijne gedrukte geschriften vind ik slechts weinig hiertoe betrekkelijk. De vertaling van *Iwan Turgenjew's* Jong Rusland, heeft hij van eene Inleiding voorzien, waarin hij rekenschap geeft van zijne ingenomenheid met dezen schrijver. „Naarmate wij de russische bevolking beter leeren kennen, naar die mate klimt onze belangstelling voor die natie, die zoovele kontrasten vereenigt, waarin zoovele denkbeelden en richtingen woelen, uit wier volkspoëzie zoo diepe en tevens zoo krachtige weemoed spreekt, en waaraan een zekere logica der geschiedenis een toekomst schijnt te voorspellen, welker geheimen angstige nieuwsgierigheid wekken." Zoo oordeelde hij in Maart 1878 en later heb ik hem nog dikwijls in dien geest hooren spreken.

Het piëtisme zat Pierson in het bloed. In geen enkel tijdperk van zijn leven heeft hij dit verschijnsel uit het oog verloren. In 1872 had hij in Heidelberg op zijn college de geschiedenis der letterkunde in Duitschland in de laatste helft der achttiende eeuw, van een religieus standpunt behandeld. Hij voelde zich opgewekt ook zijne landgenooten in kennis te stellen met den indruk, dien de geschriften van *Johan Georg Hamann* bij hem hadden achtergelaten. De hoogst eigenaardige figuur van den „Magus van het Noorden" had eenige weken lang zijne aandacht geheel geboeïd. Hij beschrijft Hamann uit een bepaald oogpunt. Von Raumer bijv. in zijne *Geschichte der Pädagogik*

is zeer uitvoerig over de opvoedkundige beginselen van dien veelzins merkwaardigen man. Voor Pierson, die geheel zwijgt over dit punt, is het de piëtist die de aandacht verdient. Bij alle verschil van levensopvatting en levensomstandigheden was er toch in dien Magus eenige geestverwantschap met da Costa: dat is het aantrekkelijke. Onder meer, *Gids* 1873, II, p. 282, valt mijne aandacht op deze uitspraak: „Hamann was eene bij uitnemendheid improviseerende natuur. Hij schreef ongeveer gelijk da Costa sprak: veel overbodigs en vreemdsoortigs, meer dan goed gemaakt door vonken van genialiteit: veel zouteloosheid, die trekken van bijtenden, israëlitischen, profetischen spot dikwerf doen vergeten. Hamann behoort tot de schrijvers, die willens en wetens impopulair zijn. — Men kan, hem lezende, zijn ongeduld en zijn ergernis evenmin als zijne bewondering bedwingen."

Het kan niet in mijne bedoeling liggen Hamanns „wijsbegeerte des geloofs" te ontwikkelen. Maar ik let op zijne beschouwing van het mysticisme. De minste lezers plegen bij dergelijke ontboezemingen te bedenken, dat Piersons innigste overtuiging hier aan het woord is. „Wanneer wij de groote mystieken, een Plato, een Paulus, een Augustinus, een Franciscus van Assisi, een Luther, een Pascal, een Baader en Schelling uit de menschheid wegdenken, blijft er van de arme menschheid niet veel over. Want dit is onze toestand: of wij stellen ons onder de wet der kritische wijsbegeerte, en dan weten wij niets van hetgeen buiten ons is, of wij zijn met de genoemde mannen en huns gelijken dichters van Gods genade, en dan wordt het ons gegeven dingen te zeggen, die onvergankelijk schoon en diep aangrijpend zijn; in het eerste geval zeggen wij nooit eene onwaarheid, maar ook niets verheffends; in het tweede zeggen wij veel verheffends, maar ook niets waarvan wij de waarheid bewijzen kunnen. — Indien de kritische filosofen de mystieken kunnen

waardeeren, zij moeten zich getroosten dat de mystieken hen slechts kunnen minachten. — De wetenschappelijke man heeft zich te ontdoen van zich zelven, zich zelven te verloochenen, te vergeten. — Geen asceet heeft de zinnen meer gedood dan hij, geen boeddhist zich zelven meer vernietigd. De Nirwana der mathesis is zijn vaderland. Maar juist daarom kan hij eene breede plaats inruimen aan de kinderen, de vrouwen, de mystieken, de bespiegelende wijsgeeren, de dichters, aan die kleine en groote kinderen, aan wie het koninkrijk der hemelen is toegezegd. Dezen mogen gewaarwordingen hebben, hoe levendiger en dieper hoe beter. Voor hen de weelde van den lach en van de tranen. Zij mogen verafschuwen en bewonderen, haten en liefhebben. Zij mogen aanbidden; en in het oog van den man der wetenschap zijn zij de engelen, die hem eene wijle komen dienen, nadat hij veertig dagen gevast heeft in de woestijn, volstandig weigerende steenen in brood te veranderen."

In verband met dit stuk beschouwen wij de kort daarop in *de Gids* 1873, III, p. 1 en 224 gevolgde verhandeling over Hamann's jongeren tijdgenoot F. H. Jacobi. De ontleding van diens philosophie des gevoels zoude ons noodwendig te ver voeren, maar éene uitdrukking verdient den lezer te worden voorgelegd. Het is genoegzaam bekend, dat Pierson herhaaldelijk over het Catholicisme gesproken heeft op eene wijze, die sommige Protestanten pijnlijk aandeed, vooral als zij bedachten, dat hij zich zoo hard kon uitlaten over de halfslachtigheid, die het kenmerk is van vele liberalen. Het scheelde niet veel of, evenals Opzoomer in zijne jeugd, werd ook Pierson verdacht van op weg te zijn zich der Moederkerk in de armen te werpen. Die dit konden gelooven, moeten hem al zeer slordig hebben gelezen. Zijne rustige waardeering was ver verwijderd van een geloovig aanvaarden. Naar aanleiding van eene ontboezeming van Jacobi, die den overgang van zijnen vriend

Leopold von Stolberg tot het Katholicisme ten strengste had veroordeeld, spreekt Pierson ronduit, p. 52: „In oprechte en diepe waardeering van al de schoone, groote, vruchtbare denkbeelden en gezindheden, die een gedeelte der menschheid aan het Katholicisme te danken heeft, behoeft men voor niemand onder te doen, om met volle overtuiging te kunnen zeggen: hij die, na in de lucht van protestantsche vroomheid, hoe ook gekleurd, te zijn geboren en opgevoed, van zich verkrijgen kan het hoofd te buigen onder het gezag van een katholiek priester, verdient niet dat wij hem eenig ander gevoel toedragen dan dat van innig medelijden." Die door dit citaat nog niet mocht overtuigd zijn, zal ten overvloede kunnen ter hand nemen Piersons critiek in het *Handelsblad* van de Gedachtenisrede, die door Dr. Schaepman op 5 Februari 1879 over Vondel was uitgesproken, waarbij men nog kan voegen het verslag van Émile Burnoufs werk *le Catholicisme contemporain* in het feuilleton van het *Vaderland* van 4 Maart 1879. Nog meer onomwonden heeft hij gesproken ter opening der Algemeene Vergadering van de Gustaaf-Adolfvereeniging te Rotterdam op 10 Februari 1859. Mijne citaten hoopen zich ongezocht op. In *De Hervorming* van Maart 1882 schreef Pierson naar aanleiding van *Goethes Sterfdag* o. a. meer: „Groote en diepzinnige geesten hebben van het Protestantisme een religie gemaakt, die voor geen stagnatie behoeft te vreezen, en die religie een gedaanteverandering doen ondergaan, die haar tot de religie van onzen tijd heeft gemaakt. — De religie is èn het onveranderlijkste bestanddeel èn tevens het veranderlijkste verschijnsel in de geschiedenis: in het bezit dier tweevoudige hoedanigheid ligt hare kracht." Ik kon meer in dezen geest uitschrijven, maar het medegedeelde schijnt mij voldoende.

Eindelijk moet ik nog melding maken van enkele geschriften over de Fransche letterkunde. In de eerste jaren na zijn vertrek uit Rotterdam had Pierson zich

bezig gehouden met het samenstellen eener chrestomathie, die in 1872 het licht zag onder den titel van: *Morceaux choisis de la littérature française avec des notices biographiques et littéraires.* Het verwondert mij geenszins dat dit lijvig boekdeel weinig de aandacht heeft getrokken. Wij zijn in de eerste jaren na de invoering der wet op het Middelbaar Onderwijs overstroomd met bloemlezingen van allerlei soort. Iemand die buiten het onderwijs staat, kan nauwelijks hopen dat zijn werk op een gymnasium of hoogere burgerschool zal worden ingevoerd. Ik wil ook openhartig bekennen, dat ik mij moeilijk kan voorstellen, hoe sommige der schoonste onder de medegedeelde fragmenten binnen den gezichtskring zouden vallen, zelfs van de bestbegaafde leerlingen der hoogere klassen. Meer nog: voor zoover onze leeraren der moderne talen mij bekend zijn, denk ik dat er niet weinigen worden gevonden, wien men de interpretatie van deze en gene geniale bladzijde niet dan aarzelend zou mogen toevertrouwen. Geheel anders wordt mijn oordeel als ik op den titel de woorden: *à l'usage de l'enseignement* mag weglaten. Lezers wier lectuur en menschenkennis in voldoende mate gerijpt zijn, zullen, inzonderheid in de tweede helft van dit boek, zeer veel vinden, dat zij met onverflauwde belangstelling kunnen lezen en herlezen. De extracten zijn soms zeer kenmerkend voor den verzamelaar zelven. Bij voorbeeld: wat Taine, p. 603, over Jouffroy mededeelt, is ongetwijfeld uitgeschreven met de stille gedachte, dat men hier eenen tegenhanger zoude erkennen van de levenservaring, die Pierson zelf had opgedaan. De meestal korte biografische en andere aanteekeningen, die bij iederen schrijver voorop gaan, bevatten menige fijne opmerking van algemeenen aard: dat kon Pierson niet laten. Zij zijn thans onder het overige verscholen, weshalve ik mij het genoegen geef van een paar aanhalingen. Van Cousin lezen wij, p. 553: En fait de style, il avait trop bon goût pour ne pas voir que

les habiles écrivains n'ont jamais besoin d'innover, et qu'on peut tout dire avec une vieille langue sans lui faire violence. En in verband met deze stelling, p. 453: On croit trop facilement avoir dit une chose frappante et neuve parceque l'expression dont on s'est servi, est neuve et frappante. Mais lorsqu'une pensée est trop faible pour porter une expression simple, c'est la marque pour la rejeter.

Onderscheiden fransche schrijvers zijn door Pierson in voorlezingen of dagbladartikelen besproken: Molière, Voltaire, Diderot, de Montalembert, de Tocqueville en anderen, die ik reeds boven genoemd heb. Ik kan niet al die stukken vermelden en ga stilzwijgend voorbij de voordracht op 12 Juni 1893 in de Academie gehouden *over de kerkelijke, politische en wijsgeerige richtingen in de fransche letterkunde van het Restauratie-tijdperk*, want dit stuk is niet gedrukt en men vindt slechts een kort overzicht in de *Verslagen en Mededeelingen* 1893, X, p. 79. Ik noem alleen nog de studie over Alexandre Vinet, die in 1871 afzonderlijk is uitgegeven. Als wijsgeer, theoloog, letterkundige, geschiedvorscher, bij wijlen dichter, eindelijk kerkleeraar, wordt Vinet door Pierson hoog geschat, doch hij weet anderen te noemen, die op deze verschillende terreinen de voorkeur verdienen. De *Brieven* van Vinet hebben hem zelfs in het geheel niet voldaan, blijkens eene recensie in *de Gids* van 1882, IV, p. 556. Maar de groote beteekenis van Vinet ligt op het gebied der letterkundige kritiek. „Bij niemand is in meer eigenlijken zin des woords de mensch en de schrijver volstrekt één geweest, zoodra hij als letterkundig kritikus optrad." Wat is het beginsel dier critiek? Het zal moeten blijken uit de vergelijking met twee andere critici, Sainte-Beuve en Henri Taine. „De letterkundige critiek moet samenhangen met eene bepaalde beschouwing van den menschelijken geest en van de menschelijke natuur in het algemeen.

Zal de kritikus ons zeggen, op welke wijze de menschelijke geest zich in een bepaald kunstvoortbrengsel afspiegelt, zoo is het duidelijk, dat hij zich vooraf van dien geest een begrip, een denkbeeld moet hebben gevormd. Zonder dat mist hij elken maatstaf ter beoordeeling. Uit het oordeel van den letterkundigen kritikus spreekt dus altijd onwillekeurig diens psychologie, diens opvatting van de menschelijke natuur." Het is duidelijk wat er bedoeld wordt, als wij in Alexandre Vinet het optreden van het kristelijk geloof op het gebied der letterkundige kritiek begroeten. Zijn tegenvoeter is Taine, voor wien de mensch de som is van eene geheele reeks van natuurkrachten. Het komt er slechts op aan in elke persconlijkheid die hij verklaren wil, *la faculté maîtresse* te vinden. „Hoe meer de mensch beteekent, hoe meer in dat stel van krachten ééne kracht is, die boven al de anderen uitmunt, alles aan zich onderwerpt en dienstbaar maakt, en als het kort begrip is van diens geheele persoonlijkheid." De meest in het oog loopende trek is hier de volstrekte afwezigheid van godsdienstig geloof. „De meerderheid van Taine, de juistheid van zijn blik is veel onbetwistbaarder waar hij de klassieke, de heidensche wereld, dan waar hij de kristelijke wereld, met name de middeneeuwen beschrijft. — Met zijne materialistische beschouwing heeft hij dit tijdperk der Geschiedenis nooit volle recht laten wedervaren."

De beoordeeling die aan Sainte-Beuve ten deel valt, heeft niet behaagd aan den heer Charles Boissevain in *de Gids* 1872, I, p. 47. Als ik het geschil goed heb gevat, heerscht hier eenig misverstand. Met veel wat tot verheerlijking van Sainte-Beuve wordt aangevoerd, zoude Pierson zich licht ook wel hebben kunnen vereenigen; doch zijn criticus schijnt niet overal in het oog te houden, dat Sainte-Beuve hier beschouwd wordt in tegenstelling met Vinet en alzoo eenigermate den donkeren

achtergrond vormt waartegen de lichtende figuur van den Zwitser moet uitkomen. Zijn scepticisme wordt ontleed en gekarakteriseerd, naar het schijnt, niet buiten invloed van de denkbeelden van Ds. Chantepie de la Saussaye: doch ik ben niet in staat dit vermoeden te toetsen; wel zie ik dat over Sainte-Beuve thans heel wat grondiger wordt gesproken dan in de verhandeling over Béranger in het *Zondagsblad* van 1860. „Uw scepticisme was de hartstocht zelf, uw scepticisme was uit sympathie en antipathie samengesteld, o éenig schrijver, o beminde meester! Wist gij wat het hem kost dit oordeel openlijk uit te spreken, die uw schoonen droom jaren lang mee heeft gedroomd, die, betooverd door uw woord, het scepticisme voor de eenige bron van alle ware letterkundige kritiek heeft gehouden. — Het scepticisme heeft het niet tot eene objectieve beschouwing van den mensch kunnen brengen, al heeft het dit met ernst gezocht." Tegenover hem staat Vinet, „die in zijne letterkundige kritiek van eene beschouwing van den mensch uitgaat, die zich ontegenzeggelijk onder den invloed van Pascal heeft gevormd. Het hoofdkenmerk dezer beschouwing bestaat in den nadruk, gelegd op de gevolgen van den zondeval, die in het vroegste verleden van ons geslacht heeft plaats gehad. De mensch is voor hem, om Pascals uitdrukking over te nemen, een onttroonde koning. — Voor hem is de mensch zoo weinig de onvermijdelijke som van natuurkrachten, dat hij in hem juist het meest innerlijk verzet opmerkt tegen den gegeven toestand van het oogenblik. — Terwijl persoonlijke voorliefde en tegenzin bij hem nauwelijks aan het licht treden, heeft hij den mensch lief, wiens zonderlinge tegenstrijdigheden, wiens wankelbaarheid, wiens slingeringen Vinet niet vermoeien, niet afschrikken; integendeel hem schier welkom zijn, omdat zich daarin onder allerlei vormen dat zoeken en tasten naar de verlorene eenheid openbaart, dat grijpen naar den verscheur-

den band, of hij zich weder mocht vasthechten, dat alleen blijvende belangstelling in de menschelijke natuur onderhouden kan." Als ik dit alles overdenk, kan ik mij alleen verwonderen over den ruwen uitval van Dr. van Vloten in *De Levensbode*, V, p. 243.

Ik schreef reeds zooveel over uit deze uiterst belangwekkende studie; maar toch kan ik niet besluiten den lezer het volgende te onthouden. Mijne bedoeling met dit laatste citaat is openbaar. „Toen Sainte-Beuve die diep ernstige richting van Port-Royal met zulke levendige, warme kleuren schilderde, toen hij over die eenzame denkers en heiligen met zooveel sympathie sprak, stond hunne richting niet tegenover de zijne, was zij veel meer de zijne, bezat zij al de liefde van zijn hart. Ook kan men niet zeggen, dat die liefde ooit geheel is uitgedoofd. Onder de asch is dat vuur blijven smeulen op het geheimzinnigst altaar van zijn gemoed. Want ook het menschelijk gemoed heeft, als de tempel der Hebreën, zijn voorhof, zijn heilige, zijn allerheiligste, waar de mensch zelf, die hier de hoogepriester is, wellicht slechts eenmaal in het jaar, wie weet: slechts éenmaal in het leven binnentreedt."

XVIII

Zooals ik in het voorbericht van den tweeden druk van *Hellas* reeds verhaald heb, had Pierson in den zomer van 1886 het plan opgevat om de geestelijke voorouders onzer tegenwoordige europeesche beschaving te beschrijven. „Volken, personen, tijden," zoo had hij zich voorgesteld, „zijn ons voorafgegaan, elk in het bezit vooral van een der geestelijke goederen, die bij ons vereenigd voorkomen. Zij zijn klassiek ten aanzien van dat éene: Israël, om iets te noemen, ten aanzien der religie; Hellas ten aanzien der kunst. — Onze geestelijke voorouders bezaten elk minder dan wij thans bezitten, maar zij bezaten uit zich zelf en ongeschonden wat bij ons een afgeleid en gemengd bezit is; een bezit dat in allerlei vergelijk heeft moeten treden. Ik wil hen beschrijven in hunne onverzwakte en ongerepte oorspronkelijkheid." Dat was de reuzenarbeid dien hij aanvankelijk wilde ondernemen en welk plan hij, blijkens *de Gids* 1879, II, p. 212, jaren lang met zich had omgedragen; maar al zeer spoedig kwam hij tot de overtuiging, dat hij zich zoude moeten beperken. Reeds in het voorbericht van *Israël* lezen wij: „Alle voorouders te schetsen zou niet eens de tijd gedoogen, waarop de schrijver nog hopen mag." Hij had zich mitsdien laten leiden „door de overtuiging, dat men

alleen kan begrijpen en teruggeven wat men liefheeft, en door den wensch om zooveel mogelijk onderwerpen te behandelen, die hem reeds dikwerf hadden bezig gehouden." Maar daarmede was de samenhang tusschen de deelen verbroken. Het was hem zelven niet ontgaan: „Met dit deel," zoo lezen wij, „wordt een reeks monografiën geopend, die te zamen éen doel hebben: het schetsen van volken of personen, aan wie onze europesche beschaving haren inhoud verschuldigd is; het schetsen van geestelijke voorouders." Wil men het boek naar billijkheid beoordeelen, dan moet men dit wel in het oog houden. De oorspronkelijke titel van *Geestelijke Voorouders* werd bewaard, maar onder het bewerken raakte die gedachte op den achtergrond. Het wordt nu eene *monografie.* Israël, het volk van den godsdienst, wordt geschilderd; maar er wordt bijna geen woord gezegd over hetgeen beschaafd Europa langs allerlei kanalen aan dat volk heeft te danken. Had Pierson inderdaad onze geestelijke voorouders en hunnen invloed op al ons denken en handelen willen beschrijven, dan ware het ook niet noodig geweest om op te klimmen tot hetgeen hij „oorspronkelijk Israël" noemt en had hij kunnen beginnen met den terugkeer uit de Babylonische gevangenschap en mogelijk nog veel later.

Een recensent, die blijkbaar ontstemd was, heeft over dit boek zijn oordeel gezegd. Hij acht het nauwelijks der moeite waard, met den schrijver in gedachtenwisseling te treden. Pierson zal eenige losse invallen zonder veel nadenken en met vlugge pen hebben terneder geschreven. Mij is dit terrein vreemd en de auteur heeft slechts zelden met mij over dit deel gesproken. Maar dit weet ik wel, dat hij na ernstige studie aan het werk is getogen en niet zou verlangd hebben vergissingen te verontschuldigen door overijling te pleiten. De Heilige Schrift in haren geheelen omvang was van zijne jonkheid af zijne liefde geweest. In het ouderlijk huis — zusterstemmen

hebben het mij verzekerd — kon niemand zich met Allard in bijbelvastheid meten. Men kan over de Schrift niet welsprekender schrijven dan Pierson gedaan heeft in de vierde uitgave van *Intimis*, p. 248, vlgg. Hij mocht dan later als ongeloovige verketterd zijn geworden; maar de Bijbel lag altijd naast hem. Dat exemplaar, dat zijne moeder hem geschonken had, toen hij naar de Universiteit vertrok, was door het jarenlang voortgezette gebruik geheel versleten; maar 't werd in waarde gehouden en is mij meer dan eens getoond. De nooit afgebroken studie van het Hebreeuwsch had hij nu weder met kracht aangevat en 't wekte zijne belangstelling sommige voorname gedeelten, inzonderheid der profeten, met een kundig en nauwgezet Israëliet te zamen te lezen, ten einde te vernemen, hoe deze zich stelde tegenover de allerwege oprijzende critische vraagstukken. Juist het Oude Testament had voor hem iets aantrekkelijks in zijne geheimzinnigheid. Het laatste wetenschappelijk boek, dat hij gelezen heeft, toen reeds de duisternis over zijnen geest begon neer te dalen, is waarschijnlijk geweest het geschrift van Hugo Winckler over de geschiedenis van Palestina in den alleroudsten tijd, bij het licht der opgravingen van Tell-el-Amarna. Nog op den dag der begrafenis verhaalde zijn oudste broeder, dat hij weinige dagen te voren te 's Hage had gepredikt over een tekst uit het Oude Testament, (1 Sam. 25 : 29, vgl. *Israël*, p. 99) op welks belang hij was opmerkzaam gemaakt door broeder Allard, toen hij den lijder zijn laatste bezoek bracht.

Natuurlijk had Pierson zich op de hoogte gesteld van hetgeen in de laatste jaren over de critiek van het Oude Testament is geleverd. Hij somt de breede lijst der geschriften op, die hij geraadpleegd heeft, maar overigens, zooals in een Essay noodzakelijk is, gaat hij zijnen eigen weg, zonder zich op te houden met het bestrijden van andere meeningen. Op een gedeeltelijk zoo duister terrein,

waar nog zooveel valt te effenen, laat het zich verwachten, dat deskundige lezers hier en daar bezwaren hadden. Zoo heeft Prof. Valeton (Utrecht) nauwgezet onderzocht wat Pierson omtrent de profeten beweert. Het zou mijnerzijds dwaze aanmatiging zijn, als ik in dit ingewikkeld geding wilde uitspraak doen. Maar éene opmerking moge mij vergund zijn.

Zal ik het een deugd of een gebrek noemen? — onder het lezen van deze monographie wordt mijne belangstelling steeds grooter; met welke woorden ik ook wel kan uitdrukken, dat de beschrijving van het „oorspronkelijk Israël" mij niet in gelijke mate boeit. Die oud-testamentische studiën zijn mij vreemd, maar zoolang Pierson zich bezig houdt met die schaduwachtige tijden, gevoel ik mij sceptisch gestemd, evenals wanneer ik verneem van pogingen om de oudste geschiedenissen van Griekenland en Italië te ontwarren. „Wat weet men er van?" denk ik dan op mijne beurt. Ik geef toe, dat de vorm van een Essay geleerde discussies verbiedt, maar met een enkel woord had ik toch gaarne hier en daar de gronden eener bewering vernomen. Vele critici bijv. durven tegenwoordig niet dan weifelend spreken over den uittocht uit Egypte. Ik weet wel dat sedert de laatste maanden eene Egyptische inscriptie ons schijnt te leeren, dat reeds onder koning Meneftha Israël in Palaestina was gevestigd. Maar wanneer ik naar mij zelven mag oordeelen, hadden de lezers over die twijfelingen wel iets meer willen hooren. Het kan hun niet anders dan aangenaam zijn, dat zij al voortlezende langzamerhand vasteren grond onder de voeten krijgen.

Het vele dat Pierson had te zeggen, moest in een enkel deeltje worden samengeperst. Hij was zich wel bewust van dit bezwaar en verontschuldigt zich aan het slot der Inleiding: „den lezer wordt de tijd bespaard, dien het zoeken naar beknoptheid den schrijver kost."

Dat is waar: het heeft hem heel wat moeite gekost zijn oorspronkelijk manuscript tot den tegenwoordigen omvang in te krimpen. Maar die gewilde kernachtigheid vordert toch zekere inspanning, die wel eens bedenkelijk wordt, als men niet reeds te voren met de behandelde vraagstukken eenigermate bekend is. Mij persoonlijk heeft het meest aangetrokken wat over de Spreuken en de Psalmen gezegd wordt. Bij de laatste bewerking schijnt mij allerlei te zijn weggesneden, wat wel niet onmisbaar was, maar ook niet te eenen male overtollig. Zeker is het, dat het publiek grooter belangstelling heeft betoond in *Hellas* dan in *Israël*.

Vreemd is de klacht van Prof. Valeton, dat bij wijlen de toon des schrijvers zoo weinig ernstig is voor het onderwerp. Zoude iemand wezenlijk meenen, dat Pierson dit groote werk zoude hebben ondernomen, als hij niet doordrongen ware van het gewicht zijner taak? Hij was waarlijk niet verlegen om een onderwerp. Het is waar dat hij was opgevoed in afkeer van zinledige deftigheid. De invloed van het Fransch op zijne ontwikkeling, ofschoon veel minder diep dan bij Huet, leidde hem in dezelfde richting. Mogelijk kan ik gissen wat Prof. Valeton gehinderd heeft. De scherpzinnigheid, het zout van ons aesthetisch leven, gelijk Pierson zelf ergens gezegd heeft, bestaat in het ontdekken van verschil, waar ieder ander overeenkomst ziet: die gave was hem allerminst ontzegd. Anderen weten overeenstemming aan te wijzen, waar gewoonlijk slechts verschil wordt bespeurd. Deze geestesrichting trad bij Pierson niet zoozeer op den voorgrond. Wanneer hij zich enkele malen op deze helling waagt, voel ik onmiddellijk dat hij buiten de grenzen van zijn rijk is getreden. Geestig kan het zijn, uiteenloopende tijden, volken, personen te vergelijken en met een enkel woord aan te duiden wat zij gemeen hebben: Macaulay was daarin een meester. Vooral in *Israël* vindt

men herhaaldelijk dergelijke parallelen, maar voor mijn gevoel hebben de meesten iets gekunstelds. Zij hebben zich niet uit zichzelven aangeboden, maar zijn bijeengezocht. In *Hellas* is niets van dien aard.

Dit tweede deel is een paar jaar later verschenen. Het staat op zich zelf en is door den schrijver *niet* ontworpen als behoorende tot een grooter geheel. Daaraan viel niet langer te denken, en de titel van *Geestelijke Voorouders* is deswege, om misverstand te voorkomen, bij de tweede uitgave weggebleven. Toen de eerste aflevering, die over het grieksche epos handelt, in den nazomer van 1889 voltooid was, vertoonden zich reeds, ernstig en onafwijsbaar, de eerste voorboden der kwaal, die binnen ettelijke jaren Piersons krachtig gestel zoude sloopen.

Ook in een ander opzicht lijkt mij de hoofdtitel onjuist. Oorspronkelijk was het plan onze moderne beschaving te ontleden en tot hare samenstellende elementen terug te brengen. Er moest dus worden aangetoond, wat onze kunst in al hare uitingen aan Griekenland verschuldigd is. Men kon met eenig recht beweren, dat ieder onmiddellijk bespeurt wat de moderne wereld aan Israël als het volk van den godsdienst is verschuldigd; het Christendom, waarvan onze kunst, onze letterkunde, onze wijsbegeerte, onze wetenschap doortrokken is, is uit de Joden. Maar het springt veel minder duidelijk in het oog, hoeveel wij op ieder gebied aan de Grieken verschuldigd zijn. Behooren zij tot onze geestelijke voorouders, dan moet dit duidelijk en klaar worden uiteengezet. Intusschen is het standpunt ongemerkt verschoven. Pierson vraagt niet langer wat zij voor ons zijn geweest, maar wat zij voor ons meer en meer moeten worden. Hij beschrijft uit welk oogpunt hij hunne kunst en letterkunde beschouwt en, laat ik er bijvoegen, dat was juist wat het publiek verlangde te weten. Onze academische jeugd wordt jaren lang bezig gehouden met de grieksche taal- en letterkunde.

Succes was verzekerd aan het werk van eenen veelzijdig ontwikkelden geleerde, die wilde zeggen wat die Grieken voor hem geweest waren. Maar dat is gansch iets anders dan wat volgens het voorbericht van *Israël* in het oorspronkelijke plan lag.

Men heeft zich dikwijls voorgesteld, en somwijlen is het ook in recensies stilzwijgend aangenomen, dat Pierson zonder inspanning schreef, en zich meer dan wenschelijk was liet leiden door losse, invallende gedachten, die bijwijlen zonder veel critiek aan de drukpers werden toevertrouwd. Wanneer men lette op zijne ongemeene vruchtbaarheid, moest men wel tot die onderstelling vervallen. Er vormde zich eene traditie, die te betrouwbaarder scheen, omdat zij steunde op een onloochenbaar feit. Het is nu eenmaal zoo: wij zijn traag in het erkennen der superioriteit en de middelmatigheid beoordeelt het buitengewone liefst naar eigen bekrompen maatstaf. Ik voor mij heb Pierson jaren lang aan den arbeid gezien, dikwijls op een terrein, dat mij niet geheel onbekend was. Ik weet iets van zijne ontzagwekkende arbeidskracht. Wat kon hij spotten, zoo lang zijn lichaam hem gehoorzaamde, met eenen werkdag van acht uren! Aan slaap had hij zeer weinig behoefte. Vermoeidheid kende hij niet. Hield een onderwerp hem vast, dan wees hij iedere afleiding van de hand. Acht uren! Als het moest, werkte hij blijkens zijn dagboek bijkans den dubbelen tijd. Naast hem schaamde ik mij geregeld over mijn tijdverspillen. Hoeveel hij hechtte aan het zuinig gebruik van zoogenaamd verloren oogenblikken, heeft hij zelf ons gezegd in zijne *Levensbeschouwing*, en omstreeks dienzelfden tijd heeft hij dit onderwerp opzettelijk behandeld in een voor het *Vaderland* bestemd feuilleton met het opschrift: *Lezen en Schrijven.*

Men wane niet, dat die geprezen, schoone vorm, waarin hij zijne denkbeelden kleedde, zonder inspanning was verkregen. Er werd geen woord gedicteerd — want daaraan

gaf hij in latere jaren de voorkeur — voordat hij het hoofdstuk, de paragraaf geheel afgewerkt en doordacht in het hoofd had; doch dat was een eerste, ruw ontwerp. Inzonderheid bij de *Geestelijke Voorouders*, waar de rijkdom der stof menigmaal dreigde hem te overmeesteren, volgde dan eene twee-, driemaal herhaalde omwerking. Hij erkent het, in het voorbericht van *Israël*, dat eerst langs dezen weg de vereischte beknoptheid werd verkregen, en zijne getrouwe secretaresse kan het bevestigen, ook door het toonen van toevallig bewaarde brouillons.

Er moet met nadruk worden gezegd, dat *Hellas* de vrucht is van zelfstandige studie der ouden. Natuurlijk kende Pierson zijne oude auteurs sedert jaren; maar voor dit bepaalde doel zijn zij zorgvuldig herlezen, gelijk trouwens ook wel blijkt uit de voor een aanmerkelijk deel geheel oorspronkelijke opvatting. Verder kan het aan eenen philoloog niet ontgaan, dat hij bovendien heel wat gelezen heeft van hetgeen over die oude auteurs door de geleerden gezegd is. Ik voor mij herken hen zonder moeite tusschen de regels.

Somwijlen heb ik mijne bedenkingen. Ik weet niet, of ik Pierson geheel kan volgen in wat hij beweert over de godenwereld bij Homerus. Aesthetische en critische behandeling leiden niet noodwendig tot identieke resultaten. Zoo zoude ik meer kunnen noemen, dat thans niet op mijnen weg ligt. De verdeeling in vijf afdeelingen, Epos, Geschiedenis, Drama, Wijsbegeerte, Kunst, heeft onmiskenbare zwarigheden. Waar hier Pindarus onder te brengen? Toch moest deze dichter, dien Pierson zoo hoog schatte, met zekere uitvoerigheid worden behandeld. Naar mijnen smaak zijn de bladzijden aan hem gewijd de beste van het geheele boek; maar het heeft moeite gekost om in het tweede hoofdstuk voor hem ruimte te maken. De Redenaars zijn niet eens zoo gelukkig: zij worden met stilzwijgen voorbijgegaan. Ik geloof trouwens niet, dat Pierson veel gevoelde voor de gerechtelijke welsprekendheid.

Om het rechte genot van dit boek te hebben, moet men te voren eenigszins op de hoogte van het onderwerp zijn. Het ware evenwel miskenning, de lectuur alleen aan onze philologen over te laten. Zeer veel, niet alles, kan door iederen beschaafden lezer worden op prijs gesteld. Zoo bijv. de beschrijving van het Atheensche volkskarakter, p. 235 vlgg. Nu allerwege de aandacht van ons publiek op Plato wordt gevestigd, zal menigeen met belangstelling de analyse zijner dialogen lezen, bepaaldelijk wat Pierson over de *Leges* schrijft, het boek dat hij, ook blijkens *Oudere Tijdgenooten*, p. 201, sedert jaren als opmerkelijk psychologisch verschijnsel, zijne bijzondere aandacht had geschonken. Aan den anderen kant — want waarom zoude ik niet openhartig zijn — voelt men gereedelijk dat Pierson niet voor zijn genoegen Aristophanes las: deze soort van letterkunde is hem niet sympathiek. Men hoore hem liever over Aeschylus en over het treurspel in het algemeen. Om dit in het voorbijgaan op te merken: hij kan het komische element in de letterkunde niet hoog schatten: het wordt niet alleen in *Hellas* onomwonden uitgesproken, maar evenzeer in *Tijdspiegel* 1875, II, p. 145. In overeenstemming daarmede oordeelt hij over Dickens zeer terughoudend in *Tijdspiegel* 1880, I, p. 501. Eenmaal heeft men den wensch uitgesproken, dat hij zijne krachten mocht hebben beproefd aan het schrijven van een blijspel: ik ben zeker dat hij er nooit aan gedacht heeft. Familieleden en intieme vrienden bewaren een vroolijk stukje, dat hij bij een huislijk feest heeft laten opvoeren, maar Pierson zoude stellig niet gewild hebben, dat iets dergelijks in het openbaar werd besproken.

Maar ik keer tot *Hellas* terug. In één opzicht is de laatste afdeeling, die over de Kunst, het best geslaagd. Wat Pierson over de Grieksche letterkunde zegt, heeft ongetwijfeld een eigenaardig waas van oorspronkelijkheid; het is bij uitstek *zijne* beschouwing, die *hem* doet kennen,

even goed of nog beter dan de Grieken zelven; maar het gold toch schrijvers, over wie al zoo talloos vele malen gehandeld is. Met de kunst is het iets anders. Ik denk aan de belangrijke ontdekkingen der laatste tientallen van jaren, die ons eerst in staat hebben gesteld de geschiedenis dier richting althans in groote trekken na te gaan. In Griekenland zelf had Pierson kort te voren alle aandacht aan de oude kunst gewijd. Afbeeldingen stonden hem in grooten getale ten dienste. Eindelijk brachten zijne colleges van zelf mede, dat hij de literatuur over de kunstgeschiedenis geregeld bijhield. Daardoor heeft inzonderheid deze laatste afdeeling iets ongemeen aanschouwelijks. Pierson bezit het geheim om over de oude kunstvoortbrengselen aldus te spreken, dat wij die beelden, die gebouwen voor ons zien en nauwelijks ons bewust worden, dat de afbeeldingen ontbreken. Met grooten tact maakt hij voelbaar, wat wij reeds weten en waar ons weten ophoudt. Het bewijst iets voor den goeden smaak van ons publiek, dat *Hellas* een tweeden druk heeft beleefd.

Na *Hellas* zou het *Hellenisme* volgen. Dat moest dan wel het laatste groote werk zijn, want langzamerhand was Piersons gezondheidstoestand zoo verslimmerd, dat hij nauwelijks meer kon hopen zelfs dit éene nog te zullen voltooien. Hij wilde het Hellenisme bestudeeren in zijne vijf centra, Athene, Alexandrië, Antiochië, Pergamum en Rome. Alleen de eerste aflevering is verschenen, die over Athene handelt. Er is veel in dat honderdtal bladzijden, dat onze aandacht verdient. Allereerst de bespreking der *Characteres* van Theophrastus, hem zeer van nabij bekend, sedert wij een ganschen winter hadden besteed om dat kleine boekje, waarin zooveel onbegrijpelijks is, op het nauwkeurigst te ontleden. Hij toont eene groote kunstvaardigheid in het teruggeven dier half-moderne karakterschilderingen: la Bruyère zou deze bladzijden niet hebben gewraakt. Er bleef alleen te wenschen dat het

gekozen kader niet genoopt hadde tot zoo groote beperking. Dan komt de beschouwing der wijsgeerige scholen van het tijdperk, Stoïcijnen, Epicuristen, Sceptici en Academici. Eindelijk een kort woord over Polybius en diens held Philopoemen.

Onmiddellijk hierop werd Alexandrië ter hand genomen. Eerst verdiepte Pierson zich in de geleerde studiën der Alexandrijnen; bepaaldelijk nam hij kennis van hetgeen Aristarchus over Homerus had geleverd. Dit werd nog met de gewone grondigheid ten einde gebracht. Onder velerlei lijden werd een veertigtal bladzijden voor den druk gereed gemaakt. Zij werden op de laatste Italiaansche reis gedeeltelijk nagezien en gecorrigeerd. Men vindt in zijne nagelaten papieren eenige aanteekeningen betreffende Theocritus. Maar toen was ook het einde daar. Het grootsche plan, dat met zooveel opgewektheid was begonnen, was bestemd onvoltooid te blijven. Sedert het einde van 1894 was iedere zelfstandige compositie verboden. Het is pijnlijk te bedenken, dat dit rijkbegaafde leven betrekkelijk zoo vroeg is afgebroken. Uit den aard der zaak heb ik deze grieksche studiën der laatste jaren meer van nabij gadegeslagen. Wellicht beter dan iemand anders kan ik beseffen, welk verlies de vaderlandsche wetenschap door den dood van Pierson heeft geleden. Het plan dat hij had ontworpen, zal in bijzonderheden waarschijnlijk wel aan eenige critiek blootstaan; maar als het waar is, dat ons opkomend geslacht steeds moet gewezen worden op de beteekenis van het volk der oudheid, dat de kunst zelve vertegenwoordigt, dan beschouw ik het als een ramp, dat wel het grootste en voornaamste gezegd is, maar de noodwendige aanvulling, het Hellenisme, niet kon voltooid worden. Laten wij hopen dat iets van Piersons geest moge gewekt worden in Dr. K. Kuiper, die de zware taak op zich heeft genomen dat Hellenisme te beschrijven.

Het vluchtig overzicht dat ik heb gegeven van Piersons gedurende vele jaren met alle inspanning voortgezette letterkundige werkzaamheid, geeft den indruk van eene schaars geëvenaarde belezenheid op allerlei gebied van menschelijke kennis. En toch: had men aan een welonderricht Nederlander gevraagd, ook in den tijd dat Piersons naam in het hoogste aanzien stond, wie de grootste geleerden waren, waarop het vaderland roem droeg, dan geloof ik niet, dat onder de eerste twintig of dertig namen, die werden opgegeven, ook die van Allard Pierson zoude behoord hebben. Het is geen wonder. Hij geleek in niets op het beeld dat men zich pleegt te vormen van den zonderling, die toch eigenlijk alleen tevreden is op zijne kamer. Eigenlijk dusgenaamde en befaamde, geleerde werken heeft hij, met zeer enkele uitzonderingen, niet geleverd. Met Hegel was hij blijkbaar overtuigd, dat de geleerdheid vooral bestaat in het weten van eene menigte nutteloose zaken. Liefst vermeed hij den boozen schijn. Die meester is van het woord, zoekt te allen tijde naar eenen hem bevredigenden vorm en, waar de van schoonheidszin misdeelde eene geleerde verhandeling zoude schrijven, voelt de man van smaak de kracht en de behoefte om een kunstwerk te leveren, dat den geleerden arbeid, die vooraf is gegaan, niet tentoonspreidt maar verbergt. Men zoude veel hooger hebben opgegeven van Piersons ontzagwekkende „geleerdheid," als hij slechts vervelend had willen zijn. Het groote en ten deele onnoozele publiek bewondert niet wat het begrijpt of meent te begrijpen. Het keurt goed, het keurt af, maar gelooft in beide gevallen volkomen bevoegd te zijn om te oordeelen. Hoe dikwijls wordt het praedicaat van geleerd verleend aan den schrijver, dien men liefst ongelezen laat! In de laatste maanden heb ik een groot aantal artikelen gelezen, die bijna nooit achterbleven, als Pierson eene zijner diepdoordachte en veelzeggende beschouwingen in het licht

had gezonden. Voortdurend hindert mij niet de tegenspraak — daarvoor was dikwijls aanleiding — maar de ongepaste toon, dien men tegen den meester aansloeg, alsof hij nog op de banken zat. De adel van Piersons persoonlijkheid is bijna doorloopend miskend.

Dat geldt inzonderheid voor eene vroegere periode. Ik verhaalde dat Pierson eerst langzamerhand door de Amsterdamsche studenten is op prijs gesteld en zijne populariteit tot aan zijn aftreden altijd is geklommen. Maar ook als schrijver is hem iets dergelijks wedervaren. In den aanvang was hij opgetreden met zeldzaam en onbetwist succes. Jaren lang had hij geschitterd als eene ster van den zuiversten glans. Dan volgt, omstreeks het midden van de hem beschoren loopbaan, eene soort van verduistering. Het kerkelijk en onkerkelijk Nederland heeft het vertrouwen in zijnen leidsman zoo goed als verloren. Langzamerhand wordt het prijsgegeven terrein weder veroverd. Wederom is het verschijnen van een boek, een tijdschriftartikel door Pierson geschreven, eene gebeurtenis in de letterkundige wereld. De roep die van hem uitgaat als schrijver en als spreker zwelt aan. Men heeft het kunnen bespeuren bij zijn afsterven op eenen tijd, toen er nog zooveel van hem kon verwacht worden. In de laatste jaren heeft het vaderland een groot aantal terecht gevierde mannen verloren. Zij zijn dankbaar en vol piëteit herdacht door hunne vrienden en leerlingen. Maar ik betwijfel of het verlies van een hunner door het beschaafd en weinig beschaafd publiek zoo algemeen is gevoeld, als toen de mare werd verspreid, dat aan Piersons langgerekt lichaamslijden een einde was gekomen. De verzameling dagblad- en tijdschriftartikelen uit die dagen is een kostbaar bezit voor al wie hem hebben liefgehad.

De voorgangers op welke ik hier het oog heb en die ik niet afzonderlijk met name behoef aan te duiden, mannen van gezag op het gebied van theologie, wijsbe-

geerte, oude literatuur, nieuwe letterkunde of andere uitingen van den menschelijken geest, hadden het beste gegeven wat men van hen mogt verwachten. Velen hadden hun hoogtepunt bereikt. Hunne edelste gedachten hadden zij uitgesproken. Sommigen van hen, en daaronder van de allervoortreffelijksten, zouden bij langer leven niet ontsnapt zijn aan het gevaar van zich zelven te herhalen. De wetenschap gaat rusteloos voort. Binnen weinige jaren zijn de coryphaeën der geleerdheid ingehaald door nieuwere richtingen, die zich baan breken. De maatschappij stelt andere eischen. Alleen de werken der kunst, en dus ook die der wetenschap, voor zoover zij door de kunst geïnspireerd zijn, hebben de bestemming, aan de vergetelheid te ontsnappen.

Ik pas dit toe op Pierson. Hij was in waarheid een kunstenaar. Zijn dichterlijke aanleg was openbaar, niet juist of inzonderheid door zijne gedichten, maar door het hart dat hij had voor de menschelijke dingen, door zijne warme deelneming in het lijden der slachtoffers onzer beschaving. Zijn breed ontwikkeld verstand leidde hem tot agnosticisme. De eischen der logica duldden niet, dat hij tot een ander resultaat kwam. Maar daarnaast huldigt hij op velerlei wijs het goed recht der mystiek. Het valt licht op te merken, hoe hij in zijne laatste jaren voortdurend nadruk legt op de onafwijsbare eischen van het gemoed. Zijn agnosticisme was gekleurd door een heilig enthusiasme. Vandaar dat hij, één wellicht onder allen, ook op gevorderden leeftijd vertrouwen vond bij een jonger geslacht. Wij schijnen eene periode van intellectualisme te zijn doorgeworsteld. Die achter ons opgroeien, vragen naar kunst, poëzie, religie. Het pleit voor hunne aspiraties dat zij gewillig het oor leenden aan den „ouderen tijdgenoot", die zoo welsprekend wist te zeggen wat zij duister beseften of althans nog niet wisten uit te drukken in geheel bevredigende vormen. Pierson had zeer oud kunnen

worden, zonder zich te overleven. Benijdenswaardig: iemand zegt ons vaarwel op vier-en-zestigjarigen leeftijd. Het is eene periode van gisting, waarin de jeugd onstuimig gehoor eischt. Anderen trekken zich terug. Zij kunnen de beweging niet volgen. Zij voelen zich onbehagelijk onder eene generatie, die zelve uit eigen oogen wil zien en de idealen van een vroeger geslacht niet altijd zonder hartstocht verwerpt, om eene nieuwe wereld op te bouwen, waarin recht zal worden gedaan aan de uitingen van een gemoed, die onder een vorig régime van onuitsprekelijke nuchterheid verstikt waren. Men eischt dat de poëzie hare purperen stralen zal werpen over het leven, dat dreigde onder te gaan in het platte proza van de „verstandelijkheid". Daar staat een grijsaard, die met de nieuwe behoeften eener ontluikende periode weet rekening te houden. Hij verhaalt van zijne eigene ondervinding. Hij ontwikkelt zijn eigen levensbeschouwing. Hij wil een leidsman blijven, gelijk hij lange jaren geweest is, en met ontzag luisteren de jongeren naar de wijze woorden van den veelbeproefden voorganger: in waarheid een bevoorrecht sterveling. Voortdurende ontwikkeling is het kostbaar voorrecht van edele zielen.

XIX

Er was reeds meer dan eens aanleiding mede te deelen, dat tegen het einde van 1894 Piersons kracht was gebroken. Het was pijnlijk te bespeuren, als Allard Pierson moest zoeken naar de geschikte uitdrukking! Kort daarna hield het stellen geheel op: de inspanning was te groot. De faculteit had aangeraden den guren Noordschen winter in Italië te ontvluchten. Alvorens zich op reis te begeven, bracht hij de eerste dagen van 1895 te Scheveningen door. Daar bezocht ik hem een paar dagen vóor zijn vertrek. De honderdste geboortedag van Willem de Clercq had hem opgewekt een dagbladartikel te dicteeren, waarin hij voor de zooveelste maal uitdrukking gaf aan zijne bewondering voor de edele persoonlijkheid des improvisators. Ik verliet hem met bange voorgevoelens.

Er volgden vijf maanden van voortdurend rondtrekken in Noord-Italië. De beterschap liet zich wachten. Somwijlen vleide hij zich nog het aangevangen deel der *Geestelijke Voorouders* eenmaal te zullen voltooien; maar het bewustzijn had reeds post gevat, dat het einde met rassche schreden naderde. Uit Florence ontving ik 8 Maart eene bij groote uitzondering eigenhandig geschreven briefkaart, waarin deze merkwaardige woorden: „De geestelijke

atmosfeer van Florence is stichtend in den besten zin. Ik zuig dien in, maak mij tot een Florentijn der 14de en 15de eeuw. Gisteren den geheelen middag in San Marco, in al de cellen doorademd van Fra Angelico's schilderkunst. Ach, wat zijn wij bij deze mannen! Zoo krachtig, zoo ernstig, zoo teeder! Hier leert men kunst verstaan. Ik word alle dagen meer Kristen en leer den dood niet vreezen, dien zij hebben liefgehad." Gansch natuurlijk wilde hij niet naar het vaderland terug, voordat hij eenen bedetocht had ondernomen naar Assisi.

Half Juni, kort na de terugkomst in Amsterdam, sprak de faculteit het vonnis uit. Het hervatten der Academische werkzaamheid werd voor goed verboden. Mogelijk zouden volstrekte rust en het genot der buitenlucht nog eenig goed doen. Zoo trok hij met vrouw en dochter in de laatste dagen van Juli naar den Velhorst, een buitengoed tusschen Zutfen en Lochem, dat de herinnering opwekte aan het voor jaren te Rohrbach bewoonde *Schlösschen;* doch het definitief afscheid van zijne openbare werkzaamheid had hem sterk aangegrepen en juist in die dagen kwam het onverwacht bericht van het overlijden zijner jongste zuster, Mevr. ten Kate. Nauwelijks aangekomen werd hij door eenen vernieuwden, hevigen aanval op den rand des grafs gebracht. Eerst in November ontving hij weder bezoeken van zeer enkele vrienden of kennissen. Ik was éenen dag zijn gast; maar hoe was het sloopingswerk gevorderd! Zeker, de studie was nog niet geheel opgegeven. Hij hield zich nog enkele uren daags bezig met Hugo Wincklers *Geschiedenis van Oud-Israël.* Doch hij vorderde slechts langzaam. Blijkbaar verwijlde zijn geest bij de tooneelen, die hij in het ouderlijk huis had bijgewoond. Ik hoorde weder van de mannen van het Réveil, van zijnen vader, maar nu ook uitvoeriger dan immer te voren, van zijne moeder, die — 't schemerde genoegzaam door — zoo groote verwachting

had gekoesterd van haren oudsten lieveling. Doch het toegemeten uurtje voor een geregeld gesprek was weldra voorbij. Beiden gevoelden wij, dat de laatste handdruk nu ook werkelijk en voor goed de laatste was.

Ik weet het op prijs te stellen, dat zijne vrouw en dochter mij even getrouw als de familieleden zelven op de hoogte hielden van den toestand. Helaas! de berichten werden steeds ongunstiger. Nog bracht hij dagelijks eenige uren door in die prachtig gelegen studeerkamer met het uitgestrekte vergezicht, van waar hij in nadenken verzonken de ondergaande zon kon bespieden. De gewone dagelijksche lectuur kromp van dag tot dag tot bescheidenener omvang. Met half April was ook dit weinige nog te veel. Midden Mei kon hij zijne legerstede niet meer verlaten en na enkele dagen van bewusteloosheid moesten zijne liefste betrekkingen dankbaar zijn, dat de rust voor den lijder was aangebroken.

De familie bewaart een onvergetelijken indruk van hetgeen zij in die sterfkamer aanschouwde. Zijn neef, Mr. A. de Graaf, heeft beschreven wat hij gezien heeft. Hij genoot „het zeldzaam, kostbaar voorrecht hem te zien liggen op zijn laatste rustbed, geheel veranderd, iedere trek te herkennen, maar verheerlijkt, met het lange, zachte, zwarte haar afhangende van het machtig gebouwde, nu iets smaller schijnende voorhoofd, met den grijzenden als van een heremiet uitgespreiden baard, maar vooral met de oogen onder de prachtige wenkbrauwen diep, vast neergeslagen, maar of de vrede zelve hen gesloten had."

Dat is aanschouwelijk beschreven. Wij voelen mede met het sympathisch uitgedrukt slotwoord: „Die het gezien heeft is heengegaan uit het stille gewijde oord, waar die laatste strijd volstreden werd, zeggende tegen zichzelf: ik heb het gelaat gezien van een profeet, een prediker, een strijdbaar held, maar met de zachtheid van een herder die geleidt."

Ik ben dikwijls tegenwoordig geweest bij de begrafenis van personen, die mij in verschillende levensbetrekkingen zeer lief en dierbaar waren geweest; maar nooit was de indruk dieper en weldadiger dan op den 30sten Mei 1896. Het was een kalme, rustige lentemorgen. Wij waren verzameld op het stemmige kerkhof van Zutfen. Behalve enkele belangstellende nieuwsgierigen uit den naasten omtrek, waren aldaar vereenigd al degenen, die Pierson het hoogst hadden geschat, en hem eerden als eenen voorganger, dien het goed was te volgen. De Rector Magnificus der Hoogeschool, Prof. Mr. Max Conrat, bracht hulde aan de Academische werkzaamheid des overledene. Ik zelf sprak uit naam onzer Literarische faculteit, doch veel meer om dank te brengen aan den trouwen vriend, dien ik deze laatste achttien jaren voor verstand en hart zoo onbegrijpelijk veel verschuldigd was. Evengoed als zij die hem langer hadden gekend, meende ik iets te hebben begrepen van de hoogheid van zijnen geest en den vleugelslag te hebben bespeurd van die altijd zich schooner ontplooiende, hooger opstijgende aspiraties naar het rijk van de Eeuwige Liefde. Voor Prof. van der Wijck was Pierson de geniaalste leerling van Opzoomer. Mr. J. N. van Hall sprak uit naam der Nederlanders, die zich opgebouwd hadden gevoeld door Piersons onbekrompen mededeeling uit den rijken, nooit uitgeputten schat zijner kennis. Aandoenlijk was het woord van Ds. H. Pierson, die, in weerwil van het zeer wezenlijk verschil van richting en levensopvatting, hulde bracht aan de buitengemeene gaven, die hij in zijnen slechts drie jaar ouderen broeder, na tijden van groote verwijdering, ten slotte weder had leeren waardeeren, even als in zijne jonge jaren. Dr. J. H. Gunning Wz. sprak uit naam zijner ouders en droeg zijns ooms ontboezeming: *Op het kerkhof* voor. Mr. A. de Graaf wist te verhalen hoe zijn vader, hoezeer ook geloovig orthodox, in het openbaar bij eene plechtige gelegenheid had ver-

klaard, niet te zullen dulden dat tusschen hemzelven en zijnen zwager zich iemand zoude plaatsen als God alleen. Maar het aandoenlijkst oogenblik was toen de vriend der jeugd, de heer A. Gildemeester, het woord nam. Ik denk dat al de omstanders geroerd werden toen hij de hand legde op de schouders van eenen anderen, jongeren Allard Pierson, en verhaalde hoe hij diens grootvader had gekend, toen deze niet ouder was dan de kleinzoon nu. Wie kon daarbij vergeten, dat die vriendschap van voor meer dan vijftig jaar de richting van Piersons leven had bepaald en de zuster des sprekers met twee harer dochters op den Velhorst in gedachten onder ons vertoefden? Nog een kort woord van waardeering uit den mond van den veel jongeren broeder, Mr. N. G. Pierson, en toen vatte de oudste zoon, de heer J. L. Pierson, het woord op. Hij bracht dank voor de aan de nagedachtenis zijns vaders bewezen hulde en deelde ten slotte mede, dat de overledene den wensch had te kennen gegeven, dat wij het kerkhof zouden verlaten, terwijl de bazuinen de wijze van Evang. Gez. 83 aanhieven, in de hoop dat zijne kinderen daarbij zouden denken aan zijn lied *Op het kerkhof*, dat wij zooeven gehoord hadden van Dr. Gunning. Laat mij dat lied hier uitschrijven:

OP HET KERKHOF.

o Stille nacht,
Die eens mij wacht,
Gij doet mijn hart niet vreezen:
Na moeite en strijd,
Zult gij een tijd
Van stoorloos rusten wezen!

'k Laat, afgesloofd,
Dan 't moede hoofd,
Na werken, denken, lijden,
o Kalme dood!
In uwen schoot
Met stil vertrouwen glijden.

En houdt het graf
Bij al zijn kaf
Een levenskiem verborgen...
Geen nood! 'k Begroet
Met frisschen moed,
Een nieuwen levensmorgen! —

'k Aanvaard met vreugd
Een nieuwe jeugd,
Die beter vrucht laat hopen.
Ik wil de baan,
Die 'k dan zal gaan,
Op nieuw met blijdschap loopen!

o Stille nacht,
Die eens mij wacht,
Gij doet mijn hart niet vreezen:
Gij, som'bre dood!
Kunt morgenrood
Van schooner toekomst wezen.

GESCHRIFTEN

VAN

ALLARD PIERSON

De samensteller van dezen Catalogus maakt geen aanspraak op volledigheid, nog minder op feilloosheid. Integendeel, hij vermoedt wel dat, niettegenstaande hier ongeveer 200 nummers volgen, hem toch nog tijdschrift- en dagblad-artikelen zijn ontsnapt; en evenzoo dat er fouten ingeslopen zijn. Het eenige wat hij kan zeggen is, dat hij naar nauwkeurigheid en volledigheid heeft getracht, zooveel in zijn vermogen was.

Over het geheel is de chronologische volgorde in acht genomen. Alleen waar een boekwerk, of een reeks geschriften onder één titel, in verschillende jaren is uitgekomen, werd van dien regel afgeweken, — weer met uitzondering van de Studiën over Kalvijn, welke als drie afzonderlijke werken zijn te beschouwen.

Bij ieder geschrift of boek is zooveel mogelijk het aantal bladzijden opgegeven. Bij dagblad-artikelen is gerekend het aantal bladzijden, wanneer die stukken in gewoon 8°. *formaat worden opgeplakt.*

Mocht men fouten of omissiën vinden, dan verzoekt de verzamelaar daarvan mededeeling te willen doen aan den Uitgever H. D. Tjeenk Willink.

Oct. 1897. A. G.

1849. De Hongaarsche Ruiter. Gedicht, 18 September 1849. 6 bladz. (Ongeteekend.)
Utrechtsche Studentenalmanak, 1850.

1850. Ach waarom ben 'k geen Zoon van 't Oosten. — Toen was het avond geweest enz. Twee gedichten. 7 bladz.
Utrechtsche Studentenalmanak, 1851.

„ Gaat gij kermis houden? 4 bladz. (Ongeteekend.)
Amsterdam, vermoedelijk geschr. in 1850.

1851. Een raad aan alle dichters, enz. — 'k Wensch U geluk. Twee gedichten. 7 bladz. — Een terugblik. — Vertwijfeling. 22 bladz.
Utrechtsche Studentenalmanak, 1852.

1852. Gedachten over het verband tusschen Zedelijkheid en Kunst. 11 bladz.
Pantheon, Tijdschrift ter verspreiding van nuttige kennis. Eerste deel, bladz. 193. Utrecht, W. H. van Heyningen, 1853.

„ Wetenschappelijkheid. — Liefelijkheid. 35 bladz. — De Negerin, gedicht naar Geibel. 3 bladz.
Utrechtsche Studentenalmanak, 1853.

1853. Recensie van „die Christliche Dogmatik" van Dr. H. Martensen.
Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie, 1853.

1854. Disquisitio Historico-Dogmatica de Realismo et Nominalismo. 278 bladz.
Trajecti-ad-Rhenum, apud Kemink et Filium, MDCCCLIV. (Op deze Dissertatie promoveerde P. 8 Februari 1854.)

1855. Bespiegeling, Gezag en Ervaring. 213 bladz.
Utrecht, Kemink & Zoon, 1855.

" Opmerkingen over Dr. Ebrard's Christologie. 32 bladz.
Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie, 1855, Deel XIII, St. II.

" Een nieuwe uitgaaf van het Monologion en Proslogion. 14 bladz.
Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie, 1855, Deel XIII, St. II.

" Eene gedachte over de Welsprekendheid van Monod. 12 bladz.
Christelijke Volksalmanak. Haarlem, A. C. Kruseman, 1856.

1857. Godgeleerde en Wijsgeerige Opstellen. Van dit werk, groot 472 bladz., zijn 85 bladz. van andere schrijvers.
Utrecht, Kemink & Zoon, 1857.

" Een Pastorij in den Vreemde, Schetsen en Herinneringen. 254 bladz.
Utrecht, Kemink & Zoon, 1857.

1858. Intuïtie en Empirie. Een Brief over den Weg der Wetenschap aan Ds. D. Chantepie de la Saussaye. 22 bladz.
Rotterdam, Mensing & de Koning, 1858.

" Prof. Hoekstra's verdediging van het Indeterminisme, Rotterdam 13 Maart 1858. 69 bladz.
De Gids, 1858. Deel I, bladz. 493 en vv.

" Ligtgeloovigheid of Kritiek? (Nadere toelichting der empirische kritiek.) 24 bladz.
Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie, 1858. Nieuwe Reeks, Deel II.

" Boekaankondiging: W. H. Riehl, Musikalische Charakterköpfe. 2e Ausgabe. 24 bladz.
Bijblad van de Wetenschappelijke Bladen, 1859.

" Een woord ter inleiding van Colani's vertaalde Leerredenen. 4 bladz.
Rotterdam, P. C. Hoog, 1858.

1858. Godsdienstvrijheid. 7 bladz. (of 3 kolommen).
In „*De Teekenen des Tijds.* Weekblad aan de belangen der Godsdienst gewijd." 1e Jaarg., 22 October 1858, N°. 4, onder redactie van C. P. Tiele.

„ Onverzoend, maar niet onbevredigend. 6 bladz. (of 3 kolommen).
In „*De Teekenen des Tijds*", zie boven. 1e Jaarg., 26 November 1858, N°. 9.

„ Hoe men niet naar preeken hooren moet. (Naar aanleiding van Napoleon Roussel's: „Comment il ne faut pas prêcher." Ongeteekend.) 11 bladz.
Christelijke Volksalmanak voor 1859.

„ De Algemeene Geschiedenis der Semietische Talen. Rotterdam, December 1858. 78 bladz.
Godgeleerde Bijdragen, 1859.

1859. Toespraak, gehouden in de Openbare Vergadering der Gustaaf-Adolf-Vereeniging, te Rotterdam 10 Februarij 1859. 11 blz.
In „Tafereelen en berigten uit de Gesch. der Prot. Kerk." Leiden, Engels, 1859.

„ Prof. Scholten's Monisme, Maart 1859. 50 bladz.
De Gids, 1859, I, 749.

„ Een Programma van Theologisch Onderwijs. (Naar aanleiding van Dr. J. I. Doedes, Oratio de critica studiose a Theologis exercenda.) Augustus 1859. 58 bladz.
De Gids, 1859, II, 472.

„ De Ontwikkelingsgeschiedenis der Christelijke Leerstukken. Uit het Hoogduitsch van Dr. K. R. Hagenbach. 851 bladz.
Utrecht, Kemink & Zoon, 1859.

„ Niet verouderd. Een toespraak over Amos V : 14a. 16 bladz.
Rotterdam, Hoog & Trenité, 1859.

„ Boekaankondiging: Verspreide Geschriften van Mr. G. Groen van Prinsterer. Amsterdam bij H. Höveker, 1859. Eerste deel. (Staatsregt en Politiek.) 20 bladz.
Bijblad van de Wetenschappelijke Bladen, 1859.

1860. Voorrede voor: Gotthold Ephraïm Lessing beschouwd als Theoloog. Uit het Hoogduitsch van Carl Schwarz, 27 April 1860. 10 bladz.

Rotterdam, Oldenzeel, 1860.

„ Boekaankondiging: Verspreide Geschriften van Mr. G. Groen van Prinsterer. Tweede deel. (Kerk, School, Volkshistorie). 16 bladz.

Bijblad van de Wetenschappelijke Bladen, 1860.

„ Béranger. Eene bijdrage in de Rotterdamsche afdeeling der Hollandsche Maatschappij van fraaije Kunsten. 23 bladz.

Het Zondagsblad, 1860—1861.
Haarlem, A. C. Kruseman.

„ Boekaankondiging: Historische Schetsen door Mr. J. R. Thorbecke. Rotterdam, October 1860. 16 bladz.

Bijblad van de Wetenschappelijke Bladen, 1860.

„ Een misverstand. 84 bladz.

De Gids, 1860, I, 745. Daarna afzonderlijk uitgegeven, Amsterdam, P. N. van Kampen, 1860.

„ De Gustaaf-Adolf-Vereeniging: haar doel en haar nut. 19 blz.

Utrecht, Kemink & Zoon, 1860.

„ Voorrede voor „De Wonderen van den Nieuwen Tijd", vertaling van Figuier's „l'Histoire du Merveilleux", door W. C. Bedding. 13 bladz.

Utrecht, C. van der Post Jr., 1860.

„ Medelijden. — In rouwe. Twee gedichten. — Eene overdenking (Matth. 7, vs. 1—5). Bijeen 11 bladz.

Christelijke Volksalmanak, 1860.

„ Voorrede voor de vertaling (door Mevr. C^d^. Busken Huet) van Georg Eliot's Adam Bede. 8 bladz.

Haarlem, A. C. Kruseman, 1860.

1860/65. Historische en letterkundige Schetsen, door Lord Macaulay. In twee deelen. Vertaling van de volgende Essays van Macaulay: Deel I, verschenen in 1860: Machiavelli.

Byron. De Joden en het Staatsrecht. De Successie-oorlog in Spanje. William Pitt, Graaf van Chatham. — Deel II, verschenen in 1865, met een Inleiding over het leven en de geschriften van Lord Macaulay. Inhoud: Baco. Sir William Temple. De betrekking tusschen Kerk en Staat. Bijeen 570 bladz.

Haarlem, A. C. Kruseman, 1860 en 1865.

1861. Intimis. (Omwerking van de „Pastorij in den Vreemde.") 215 bladz.

Utrecht, Kemink & Zoon, 1861.

In November van hetzelfde jaar 1861 verscheen een tweede, herziene druk. (Zie voorts over de vraag: 2e of 3e druk? op „*Intimis*", 1873.)

„ Boekaankondiging: Leekedichtjens van P. A. de Génestet. 20 bladz.

Bijblad van de Wetenschappelijke Bladen, 1861.

„ Waardeering. 29 bladz.

De Gids, 1861, I, 663.

„ Het woord der Verzoening. Leerrede. 16 bladz.

Rotterdam, Van der Wiel, 1861.

„ Aan Prof. Tideman. 11 bladz.

Godgeleerde Bijdragen, 1861.

„ Een blik op de Algemeene Ontwikkelingsgeschiedenis der Christelijke Kerk van het begin der 4e tot het einde der 6e eeuw. Naar aanleiding van het werk van dien naam door Dr. F. Chr. Baur. 79 bladz.

Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie, 1861. Nieuwe Reeks, Deel 3.

1862. De Oorsprong der Moderne Richting. 180 bladz. Uitgekomen in Februari 1862. — In Mei 1862, alzoo 3 maanden later, verscheen een „Tweede, herziene en vermeerderde uitgave." 222 bladz.

Haarlem, A. C. Kruseman, 1862.

1862. Zwakheid en Kracht, zijnde een afzonderlijke Uitgaaf van het nieuwe hoofdstuk in den tweeden druk van bovengen.: „Oorsprong der Moderne Richting". 60 bladz.
Haarlem, A. C. Kruseman, 1862.

„ Iets over Goethe en zijn Moeder. 10 bladz.
De Tijdspiegel, 1862, II, 442.

„ Armbezoek. 10 bladz.
Het Volksblad van 13 February 1862.

„ Een denkbeeld van Goethe over gewijde Kunst. 10 bladz.
De Tijdspiegel, 1862, I, 214.

„ De beteekenis der Kunst voor het Zedelijk leven. Redevoering uitgesproken in een Vergadering der Academie van beeldende kunsten te Rotterdam. 36 bladz.
Haarlem, A. C. Kruseman, 1862.

1863. Rigting en Leven. 459 bladz.
Haarlem, A. C. Kruseman, 1863.

„ Voorrede voor de Vertaling van: Friedrich Schleiermacher. Een beeld van zijn leven en eene bloemlezing uit zijne werken, door Elisa Maier. 6 bladz.
Rotterdam, Hendrik Altmann, 1863.

„ Bericht omtrent de nieuwe Theologische Bibliotheek. 3 bladz.
Utrecht, L. E. Bosch & Zoon, 1863.

„ De Koning van Thule. 10 bladz., 4°.
Het Scheffers Album. (Vermoedelijk in 1863.)

„ Over de Mexicaansche Godsdienst. 12 bladz.
De Tijdspiegel, 1863, I, 155.

„ Begeleidend Schrijven van „de Evangelische Zending en Oost-Java. Eene kritische bijdrage door S. E. Harthoorn, Oud-Zendeling." 3 bladz.
Haarlem, A. C. Kruseman, 1863.
(Dit boekje, van ruim 200 bladz., is door Dr. A. P. uit aanteekeningen van- en tengevolge van gesprekken met S. E. Harthoorn samengesteld.)

1863. Over Stijl. 56 bladz.
De Kunstkroniek, 1863.

1864. Een Tiental Leerredenen, 1857—1863. 153 bladz.
Neerlands Kansel, n°. 7. Arnhem, D. A. Thieme, 1864.
Hiervan verscheen eene goedkoope 2e uitgave te Rotterdam bij Hendrik Altmann.

" Bij de Wisseling des jaars. Gedicht. 1 bladz.
Christelijk Album, 1864.

" Onverdraagzaamheid. Naar aanleiding van een kerkelijk protest van drie Amsterdamsche heeren. 48 bladz. Van deze brochure verscheen in Mei van datzelfde jaar een „tweede, herziene uitgave, met een Voorbericht." 50 blz.
Haarlem, A. C. Kruseman, 1864.

" Luis de Camoens en zijn heldendicht. 22 bladz.
De Tijdspiegel, 1864, I, 103.

" Tot opheldering en verzoening. Antwoord aan Ds. Chantepie de la Saussaye. 30 bladz.
Haarlem, A. C. Kruseman, 1864. [1])

" Een Immortellenkrans op een graf te Rosendaal, 21 November 1864. 1 bladz.
De Gids, 1864, IV, 493.

" Een preek uit de zeventiende eeuw. (Over Shakespeare's Hendrik VIII.) 44 bladz.
Jaarboekje Aurora van 1864.

---

[1]) In bovengenoemde brochure leest men op bladz. 22, naar aanleiding van Ch. de la S.'s uiting: „Buitenlandsche Kritiek hebt gij niet te duchten", de volgende woorden van A. P.:

„Ik vertaalde in het fransch of ben bezig in die taal over te zetten: Opzoomer's „*Kritiek van Renans Vie de Jésus*, — zij verschijnt in Colani's *Tijdschrift;* „voorts de Quintessence van Van Hengels kommentaar op de Romeinen, in de „*Revue Germanique;* eindelijk het werk van Kuenen over het Oude Testament; „ik geef het uit bij Michel Lévy te Parijs. Waarschijnlijk ziet nog dit jaar „de Duitsche vertaling van mijn „*Rigting en Leven*" het licht." — De opsteller van dezen Catalogus is echter niet in staat, omtrent de 1e, 2e en 4e der geciteerde vertalingen iets mede te deelen.

1864. Handboek van Protestantsche Polemiek tegenover de Roomsche Kerk, door Dr. Carl Hase. In het Hollandsch overgezet. 680 bladz. (Zie over dit werk het Bericht van A. P. omtrent de nieuwe Theol. Bibliotheek, 1863.)
Nieuwe Theologische Bibliotheek, bijeengebracht onder toezigt van Dr. A. Pierson.
Utrecht, L. E. Bosch & Zoon, 1864.

1865. Over het Grieksche Treurspel. 27 blz. (geschreven in 1863).
De Tijdspiegel, 1865, I, 115 en 369.

„ De ethische Rigting. (Naar aanleiding van Geschriften van Hoekstra en Ch. de la Saussaye.) 43 bladz.
De Tijdspiegel, 1865, II, 30.

„ Over de Ilias. 32 bladz.
Vaderlandsche Letteroefeningen, 1865.

„ Het leven en de geschriften van Lord Macaulay. 75 bladz. (Als inleiding geplaatst voor het 2e deel der Hist. en Letterk. Schetsen van Macaulay, zie boven 1860/1865.)
Haarlem, A. C. Kruseman, 1865.

„ Dr. Pierson aan zijn laatste Gemeente. Rotterdam 7 October 1865. 47 bladz.
Arnhem, D. A. Thieme, 1865.

„ Isaac da Costa, eene Gedenkrede. 62 bladz.
Haarlem, A. C. Kruseman, 1865.

„ De Arthur-Roman, zijn oorsprong en zijn weerklank in de Nederlandsche Letterkunde. Een voordracht. 11 bladz.
Handelingen van het 8e Nederlandsche Taal- en Letterkundig Congres, gehouden te Rotterdam 11—13 Sept. 1865.

„ De jongste Pausselijke Syllabus. 20 bladz.
De Tijdspiegel, I, 284 en 424, 1865.

„ Over Blaise Pascal. 26 bladz.
De Tijdspiegel, 1865, II, 163 en 241.

1866. Adriaan de Mérival. Roman. 936 bladz. In drie deelen.
Arnhem, D. A. Thieme, 1866.

„ De Moderne Richting en de Christelijke Kerk. Antwoord aan Dr. A. Réville op diens brief „Nous Maintiendrons." 75 bladz.
Arnhem, D. A. Thieme, 1866.

„ Histoire Critique des Livres de l'Ancien Testament par A. Kuenen traduite par A. Pierson, avec une préface de M. Ernest Renan. Tome Premier. Les Livres Historiques. 597 bladz.
Paris, Michel Lévy frères, 1866.
Hoewel de twee volgende deelen voor den druk gereed waren, zijn die niet verschenen.

1867. Gods Wondermacht en ons geestelijk leven. 104 bladz.
Arnhem, D. A. Thieme, 1867.

„ Prof. Scholten nader ingelicht. 11 bladz.
Ned. Spectator, 29 Juni en 6 Juli 1867.

1868. Schoonheidszin en Levenswijsheid. Twee voorlezingen. 103 blz.
Arnhem, D. A. Thieme, 1868.

1868/69. De liberale partij op Staatkundig Gebied. N°. 1. Beginsel. — Bondgenooten. — Hooger en Lager Onderwijs. N°. 2. De verlichtingspolitiek. N°. 3. Godsdienstvrijheid. 89 bladz.
Arnhem, D. A. Thieme, 1868 en 1869.

1868/72. Geschiedenis van het Roomsch-Katholicisme tot op het Concilie van Trente. In 4 deelen, groot 8°., bijeen c^a^. 1900 bladz. Deel 1 in 1868; deel 2 in 1869; deel 3 in 1871; deel 4 in 1872.
Haarlem, A. C. Kruseman, 1868, 1869, 1871, 1872.

1870/73. Willem de Clercq naar zijn dagboek. In 2 deelen. 1e deel, 1811—1824, verschenen in 1870; 2e deel, 1825—1844, verschenen in 1873. 478 bladz. Hoewel deze eerste druk niet in den handel kwam, wordt daarvan echter volledigheidshalve hier melding gemaakt.

1871. Een keerpunt in de wijsgeerige ontwikkeling. 35 bladz.
De Gids, 1871, II, 455.

„ Over Alexandre Vinet. Met een brief aan den Heer D. A. Thieme als Voorbericht. 47 bladz.
Arnhem, D. A. Thieme.

1872. Isaac da Costa naar zijne brieven. 30 bladz.
De Gids, 1872, IV, 1.

„ Prins Willem's dood. Folio Uitgave. 18 bladz.
„In Memoriam", 1873.

„ Herinneringen uit Pruisens Geschiedenis. 279 bladz.
Arnhem, D. A. Thieme, 1872.

1872/3. Morceaux choisis de la littérature Française, avec des notices biographiques et littéraires. 645 bladz.
1e Partie: depuis les origines jusqu'à Voltaire, 1872.
2e „ depuis Voltaire jusqu'à nos jours, 1873.
Arnhem, D. A. Thieme, 1872—1873.

1873. Intimis. Vierde druk van Deel I. Voorts: II. Nieuwe Reeks: Vrijheid. Opvoeding. Letterkunde. Langs het Kerkhof. 380 bladz.
Arnhem, D. A. Thieme, 1873.
(Bij de opgaaf „Vierde Druk" is blijkbaar „Een Pastory in den Vreemde", als eerste uitgave, en de eerste uitgaaf van *Intimis* als 2e druk beschouwd. Want van „*Intimis*" is het eigenlijk de *derde* druk.)

„ Wetenschappelijk Nederlandsch. 33 bladz.
De Gids, 1873, I, 421.

„ Omtrekken: I. De Vrouw van Max. 30 bladz.
De Gids, 1873, II, 1.

„ Omtrekken: II. Mary's Opvoeding. 25 bladz.
De Gids, 1873, IV, 58.

„ Johann Georg Hamann. 43 bladz.
De Gids, 1873, II, 282.

1873. Friedrich Heinrich Jacobi. 82 bladz.
De Gids, 1873, III, 1, 224.

1874. De achtergrond der Apocalypse. Heidelberg. 48 bladz.
De Gids, 1874, I, 1.

„ Uit Nero's tijd. Heidelberg. 44 bladz.
De Gids, 1874, II, 377.

„ Over Vrijheid. Mill's „On Liberty" beoordeeld. 39 bladz.
De Gids, 1874, III, 271.

„ Mill's Logika. (Een populair overzicht.) Heidelberg, April '74. 53 bladz.
De Tijdspiegel, 1874, II, 277.

„ De Kerkelijke Kristuskop. 4 bladz.
Onze Tolk, N°. 19, 8 Februari 1874.

1873/76. Feuilletons in „het Vaderland". 1873: in April: Belot. — De Montalembert. — In Mei: Strauss. — Thorbecke's brieven. — Uit Londen. — Over Engeland. — In Juni: Lezen en schrijven. — Holland in den Vreemde. — Gewetensbezwaren. — Goethe. — Pestalozzi. — In Juli: De Duitsche geest. — Het Spiritisme. — Staatsonderwijs. — Onze taal. — In Aug.: Goethe's balladen. — Kunstmotieven. — Eene bisschopswijding. — In Sept.: Russische letterkunde. — Plautus-Molière. — Vrijheid. — Met dichters in Venetië. — In Oct.: Politiek. — Tooneelnieuws. — Klerikaal en Ultramontaan. — Op rozen. — In Nov : Brieven van Bilderdijk. — „Thrown Together." — Felix Dahn. — De Tocqueville. — In Dec.: Mevr. Swetchine. — Bach. — Kerstfeest. — 1874: In Jan[i].: Nieuwjaar. — Ook een kakebeen. — Galileï. — In Febr.: Händel. — „Joshua Davidson." — Reisbeschrijvingen. — Nabetrachting. — In Maart: Staatswetten. — Levensbeschrijvingen. — Renan's pleitrede. — In Dec.: La Hollande pittoresque. — 1875: Eene Duitsche Revue des deux Mondes. — 1876: Juni: Voltaire en Genève. — 286 bladz.

1871/74. Feuilletons in „de Javabode". 1871: 16 Aug.: Uit Baden. — 1873: In Dec.: Ernest Renan. — Mislukt herstel. — Te Constance. — 1874: In Maart: Luther. — Uit Zuid-Duitschland. — De krijgswet in den Rijksdag. — Mill's Autobiographie. — 74 bladz.

1874. Mill over Godsdienst. Utrecht. 36 bladz.
De Gids, 1874, IV, 458.

1874/75. Hamlet. 16 bladz.
Onze Tolk, 1874—1875, N°. 4, 6, 12, 13, 28.

1875. Duitsche Indrukken. Utrecht. 22 bladz.
Leiden, P. van Santen, 1875.

„ Eene Geschiedenis van het Materialisme. Utrecht. 60 bladz.
De Gids, 1875, II, 385.

„ Moody & Sankey. Utrecht. 20 bladz.
De Gids, 1875, IV, 102.

„ Eene Levensbeschouwing. Utrecht. 448 bladz.
Haarlem, Kruseman & Tjeenk Willink, 1875. Hiervan verscheen een nieuwe uitgaaf bij H. D. Tjeenk Willink te Haarlem in 1878.

„ Guizot naar zijne gedenkschriften. Utrecht. 56 bladz.
De Tijdspiegel, 1875, I, 56.

„ Gezonde beginselen? Naar aanleiding van Prof. Gugel's Geschiedenis van de bouwstijlen. 4 bladz.
Nederlandsche Kunstbode, 1875.

„ Studiën over Bilderdijk. I. De Geestenwereld. II. De Kunst der Poëzy. 72 bladz.
Nederland, 1875, III, 209 en 1876, I, 3.

„ Over het komische. Utrecht. 16 bladz.
De Tijdspiegel, 1875, II, 145.

„ Opvoeding. 12 bladz.
Eigen Haard, 1875, N°. 11—13.

1875. Preeken aan den Haard. Naar aanleiding van „Sermons out of Church". 11 bladz.
Eigen Haard, 1875, N°. 46—49.

1876. Uit het Grieksche leven. Utrecht. 23 bladz.
Vaderlandsche Letteroefeningen, 1876, N°. 1.

„ Uit de geschiedenis der Mystiek. Utrecht. 38 bladz.
De Tijdspiegel, 1876, I, 1.

„ Kantteekening op Prof. Kuenen's Ideaalvorming. Utrecht. 64 bladz.
Theologisch Tijdschrift, 1876, 10e jaargang, 4e stuk.

„ Ter uitvaart. Prof. van Oosterzee's inleiding tot zijne dogmatiek en Prof. Doedes' Leer van God getoetst. 132 blz.
Dit stuk is verschenen in *de Gids*, 1876, III, 185, 434, en daarna afzonderlijk uitgegeven te Amsterdam bij P. N. van Kampen & Zoon, 1876.

„ Ueber die Dogmatik von Kahnis. Utrecht. 150 bladz.
Jahrbücher für Prot. Theologie, III, 1876.

„ Engelsche Dichtkunst van den dag. Utrecht. 65 bladz.
De Gids, 1876, I, 161, 346, 539.

„ Lord Macaulay. Naar aanleiding van „The life and letters of Lord Macaulay". Utrecht. 41 bladz.
De Gids, 1876, II, 314.

„ Middeleeuwsch Ongeloof. 26 bladz.
De Tijdspiegel, 1876, I, 229.

„ David Friedrich Strauss. Utrecht, April 1876. 38 bladz.
De Nederlandsche Spectator, 1876.

1877. Ranke en Macaulay. (Voortzetting van het artikel over Macaulay in de „Gids" van Mei 1876.) 29 bladz.
De Gids, 1877, II, 225, 413.

„ Een Studie over de Geschriften van Israels Profeten. 176 blz.
Amsterdam, P. N. van Kampen & Zoon, 1877.

1877. Bijdragen tot beoordeeling van Grillparzer, inzonderheid als tooneeldichter. 47 bladz.
Het Tooneel, 1e afl., 15 September 1877.

" Brief aan den Redacteur van „het Vaderland" in zake de beschuldiging van Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman. Zeist, 17 Juli. 3 bladz.
Het Vaderland, 27 Juni 1877.

1877/79. Feuilletons in „het Vaderland": Duitschers, door een Duitscher. 8 Febr. '77. — Over Rusland. 9 Juni '77. — De Dichter-Grootvader. 14 Juni '77. — Neerland's Letterkunde in de 19e eeuw. 3 Dec. '77. — Een liefdesgeschiedenis. 14 Jan. '78. — Nieuwe boeken over Duitsche Letterkunde. 29 Jan. '78. — Lezingen van het Hibbertfonds. Dec. '78. — De Roomsche politiek onzer eeuw. 4 Maart '79. — Diderot. 11 Dec. '79. — 52 bladz.

1878. Over de macht der Poëzie ter veredeling van het leven. Utrecht '76. 34 bladz.
In den tweeden bundel van „*Landjuweel*", Proza en Poëzie van 22 verschillende schrijvers als Haverschmidt, Busken Huet, Kneppelhout, Réville, van Vloten, enz.
Amsterdam, G. L. Funke, 1878.

" Over Iwan Turgenjew. Inleiding tot de vertaling van Turgenjew's „Jong Rusland". Amsterdam, Maart 1878. 20 blz.
Arnhem, P. Gouda Quint, 1878.

" De geschiedenis van Helene. (Naar aanleiding van: A. S. C. Wallis, In dagen van Strijd.) 48 bladz.
„*Nederland*," 1878, II, 3.
Amsterdam, J. C. Loman Jr., 1878.

" Harriet Martineau. Utrecht, Mei 1877. 38 bladz.
De Gids, 1878, III, 1.

" Over het gevoel als kenbron. Utrecht, Januari 1877. 31 blz.
De Tijdspiegel, 1878, III, 1.

1878/79. Algernon Charles Swinburne. In drie gedeelten. 116 blz.
De Gids, 1878, IV, 79. 1879, II, 193. III, 101.

1878. De Bergrede en andere Synoptische fragmenten. Een historisch-kritisch onderzoek. 260 bladz.
Amsterdam, P. N. van Kampen & Zoon, 1878.

1879. Vondel. 1679—5 Februari—1879. Gedachtenisrede door H. J. A. M. Schaepman. 5 bladz.
Het Handelsblad, 20 Februari 1879.

„ Het antwoord van Dr. Schaepman. 7 bladz.
Het Handelsblad, 5 Maart 1879.

„ Het leven de moeite waard? 7 bladz.
De Amsterdammer, 21 December 1879.

1880. Het jongste Schilderstuk van Mej. Thérèse Schwartze. 2 blz.
Het Handelsblad, 21 Februari 1880.

„ Dr. Kuyper's Inwijdingsrede. 4 bladz.
Het Handelsblad, 31 October 1880.

1880/84. Korte mededeelingen uit het gebied der nieuwere letterkunde. 97 bladz.
De Tijdspiegel, 1880, I, 108, 239, 337, 495. II, 165. III, 298. 1884, I, 508.

1880. Korte mededeelingen omtrent nieuwe boeken over Kunstgeschiedenis. 125 bladz.
De Gids, 1879, IV, 521. 1880, I, 170, 551. IV, 457.

1881. Zedekundig Onderzoek. 33 bladz.
De Tijdspiegel, 1881, I, 1, 145.

„ Dr. L. Wagenaar. Het Réveil en de Afscheiding. 5 bladz.
De Gids, 1881, I, 210.

„ George Eliot. 8 bladz.
De Gids, 1881, I, 261.

1881. **Studiën over Johannes Kalvijn (1527—1536). 256 bladz.**
Amsterdam, P. N. van Kampen & Zoon, 1881.

„ Vosmaer's Amazone. 8 bladz.
Het Vaderland, 24 Januari 1881.

„ De brief van Prof. Alberdingk Thijm aan het kollege van Burgemeester en Wethouders. 6 bladz.
Het Handelsblad, 28 Juni 1881.

„ Intimis, 5e druk (alleen het 1e deel), met voorrede, Juni 1881. (Duodecimo-formaat.)
's Gravenhage, Henri J. Stemberg, 1881.
(Zie de opmerking bij den vierden druk van *Intimis*, 1873.)

„ Tweeërhande Esthetiek. (Conscience-Comité.) 3 bladz.
Het Handelsblad, 27 Aug. 1881.

1882/86. Oudere Tijdgenooten. I. O. G. Heldring. II. H. J. Koenen. W. de Clercq. III. Groen van Prinsterer. Capadose. De Liefde. Van der Brugghen, e. a. IV. Bilderdijk, een der Vaders van het Réveil. Bijeen 147 bladz.
De Gids, 1882, I, 1; III, 35. 1883, III, 92. 1886, I, 397.
Deze *Gids*-artikelen, benevens dat van 1872 „Isaac da Costa naar zijne brieven", later afzonderlijk uitgegeven met een voorrede en met een register, bijeen 208 bladz., te Amsterdam bij P. N. van Kampen & Zoon, 1888.

1882. Goethe's Sterfdag. 12 bladz.
Weekblad de Hervorming, 25 Maart en 1 April 1882.

„ De Orestie van Eschylus, in Nederlandsche dichtmaten overgebracht. 221 bladz. Groot 4° prachtuitgave. Met een voorrede van 8 bladz.
's Gravenhage, Henri J. Stemberg, 1882.

„ Wijsgeerig Onderzoek. Kritische Prolegomena van Esthetiek. 312 bladz. Met een Inleiding van 18 bladz.
Deventer, A. ter Gunne, 1882.

1882. Fransche Letterkunde. St. Vincent de Paul. 6 bladz.
De Tijdspiegel, 1882, II, 402.

„ Van Oosterzee als Kerkleeraar, Aug. 1882. 23 bladz.
De Tijdspiegel, 1882, III, 121.

„ Gedichten. 359 bladz.
's Gravenhage, Henri J. Stemberg, 1882.
(Deze bundel bevat, na een Inhoudsopgaaf met uitvoerige aanteekeningen: Uit den Koran. Firdusi's Wijsheid. Esther, een dramatisch fragment, naar Grillparzer. Vondeliana. 63 Oorspronkelijke Gedichten. Antieke Gedachten (naar Pindarus). Mithridates, Treurspel in vijf bedrijven, naar Racine.)

1882/86. Bijdragen tot de kennis van Shakespeare.
Coriolanus, 27 bladz.
Het Tooneel, 1882.
Love's Labour's Lost, 26 bladz.
Het Tooneel, 1883.
Titus Andronicus, 28 bladz.
Het Tooneel, 1885.
King Lear, 18 bladz.
Het Tooneel, 1886.

1882. Repliek in zake „de Geschiedenis der Godsdiensten." 1 blz.
Weekblad de Hervorming, 9 December 1882.

„ Geschiedenis. (Lecky en Mc. Carthy.) 2 bladz.
Weekblad de Portefeuille, 6 Januari 1883.

1883. Macaulay en Baco. 22 bladz.
De Gids, 1883, I, 334.

„ Nieuwere Studiën over Johannes Kalvijn. (1536—1541.) 238 bladz.
Amsterdam, P. N. van Kampen & Zoon, 1883.

„ Richting en Leven. Tweede Druk. 312 bladz. Met een voorrede van 3 bladz. Februari 1883.
Deventer, A. ter Gunne, 1883.
(De eerste uitgaaf had plaats in 1863.)

1883. Eene aanprijzing van de Tooneelschool. 8 bladz. Toespraak ter opening van de 13e Algemeene Vergadering van het Nederlandsch Tooneelverbond, gehouden te Leeuwarden op 27 October 1883. (Uitgegeven op verzoek van de algemeene vergadering en op kosten van de Rotterdamsche afdeeling van dat verbond.)

1884. Redevoering op den jaardag der Universiteit van Amsterdam, den 8sten Januari 1884, uitgesproken door Prof. A. Pierson, Rector-Magnificus. 14 bladz.
Jaarboeken der Amsterdamsche Universiteit, 1884.

„ Wetenschap en Kunst. (Eene redevoering.) Maart 1884. 14 blz.
De Tijdspiegel, 1884, II, 73.

„ Verslag van de lotgevallen der Universiteit, uitgebracht door den aftredenden Rector-Magnificus, op 16 September 1884. 9 bladz.
Jaarboeken der Amsterdamsche Universiteit, 1884.

„ Hellas Erfgename. Eene schets. December 1883. 15 bladz.
De Tijdspiegel, 1884, II, 397.

„ Het éene, ondeelbare Rijk. 3 bladz.
De goeden-raad gever voor 1885.
Amsterdam, D. B. Centen, 1884.

1885. „Het Land van Rembrandt." 6 bladz.
Feuilleton van „*het Vaderland*" van 8 Juni 1885.

1886. Verisimilia. Laceram conditionem Novi Testamenti exemplis illustrarunt et ab origine repetierunt A. Pierson et S. A. Naber. 295 bladz.
Amstelodami, apud P. N. van Kampen & Fil., MDCCCLXXXVI.

„ Over Menschenkennis. Eene voorlezing. 12 bladz.
De Tijdspiegel, 1886, III, 406.

„ Aan de Utrechtsche Redactie van de Vox Studiosorum. Rosendaal bij Velp, 3 Juni 1886. 3 bladz.
Feestnummer van het *Weekblad V. S.* van 22 Juni 1886 op den CCLsten Gedenkdag van de Stichting der Utr. Universiteit.

1887. De Invrijheidsstelling van den heer F. Domela Nieuwenhuis. Toespraak gehouden in de openbare vergadering van „de Unie". 7 bladz.

Handelsblad, 2 Augustus 1887.

1887/93. Geestelijke Voorouders. Studiën over onze Beschaving.

I. Israël. 427 bladz., 1887.

II. Hellas. 1e deel, 428 bladz., 1891.

1. Het Epos. 2. De Historiografie. 3. Het Drama.

II. Hellas. 2e deel, 325 bladz., 1893.

4. Wijsbegeerte. 5. Kunst.

III. Het Hellenisme. 1e aflevering, Athene. 104 blz., 1893.

Haarlem, H. D. Tjeenk Willink, 1887, 1891, 1893.

1888. Over de Chanson de Geste Aimery de Narbonne, in verband met Victor Hugo's Aymerillot. 8 bladz.

Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, afd. Letterkunde enz., 1888, bl. 228.

„ In Memoriam van C. Vosmaer. 5 bladz.

Zondagsblad van *„de Amsterdammer"*, weekblad voor Nederland, 17 Juni 1888.

„ Bij een onuitgegeven werk. (Willem de Clercq naar zijn dagboek.) 32 bladz.

De Gids, 1888, III, 369.

„ Willem de Clercq naar zijn dagboek, door A. Pierson en de Clercq's jongste kleindochter. In twee deelen, bijeen 709 bladz. Zie betr. den eersten druk (niet in den handel) het daarbij aangeteekende 1870/73.

Haarlem, H. D. Tjeenk Willink, 1888.

Van dit werk verscheen een goedkoope druk in 1889 bij denzelfden uitgever.

„ Heidelberg. 5 bladz.

De Portefeuille, 1888/89.

1889. Een schrede voorwaarts. Rede uitgesproken in de Unie op 7 December 1888. 32 bladz.

Haarlem, H. D. Tjeenk Willink, 1889.

1889/90. Jongere tijdgenooten.
I. Mr. C. Vosmaers „Inwijding". Maart 1889. 36 blz.
II. Brieven van C[d]. Busken Huet. Mei 1890. 20 blz.
De Gids, 1889, I, 536. 1890, II, 177.

1889. Een Causerie in het Britsch Museum. Amsterdam, Januari 1889. 50 bladz.
Dit stuk werd, met een tweeden „zeer vermeerderden" druk van *„Schoonheidszin en Levenswijsheid"* (zie 1868) uitgegeven onder den titel *„Kunstgeschiedenis"* te Deventer bij W. F. P. Enklaar, 1889.
Van *„Schoonheidszin, Levenswijsheid en Kunstgeschiedenis"* verscheen nog een druk te Arnhem bij Ybe Ybes en C°. (zonder jaartal).

„ C. Vosmaer herdacht. Rosendael bij Velp, September 1889. 25 bladz.
Jaarboek van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, voor 1889.

„ Aan den Heer Ferd. J. A. M. Wierdels, Litt. Stud. Amsterdam, 10 Mei 1889. 4 bladz.
?

„ Kinderziekenhuis. Rosendaël bij Velp, Juli 1889. 3 blz.
?

1890. John Henry Newman. October 1890. 40 bladz.
Mannen van Beteekenis, afl. 7, bl. 293.
Haarlem, H. D. Tjeenk Willink, 1890.
(Met portret van Kardinaal Newman.)

„ Over de bronnen van Victor Hugo's Ruy Blas. 11 bladz.
Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, afd. Letterkunde enz., 1890, bl. 222.
(Voorgelezen in de Academie-Vergadering van 12 Mei 1890.)

„ Een brief aan den Heer F. van der Goes. Rosendael bij Velp, September 1890. 9 bladz.
Nieuwe Gids, 1 Oct. 1890, bl. 88.

1891. Studiën over Johannes Kalvijn. Derde Reeks. (1540—1542.) 184 bladz. Met een voorrede van 22 bladz.
Amsterdam, P. N. van Kampen & Zoon, 1891.
(Zie *Studiën over J. Kalvijn*, 1881. *Nieuwere Studiën*, 1883.)

„ Dr. Kollewijn's Bilderdijk. 48 bladz.
De Gids, 1891, IV, 1.

1890/92. Gesprekken. Juli 1890: I en II. 23 bladz. — April 1891: III. 32 bladz. — Juni 1892: IV. 44 bladz.
De Gids, 1890, III, 73. 1891, II, 98. 1892, II, 405.

1892. Over Grieksche Compositie. 27 bladz.
Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, afd. Letterkunde enz., 1893, bl. 54.

„ Zomervacantie. 42 bladz.
De Gids, 1892, IV, 1.

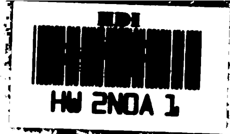
1893. Over Opzoomer. Februari '93. 28 bladz.
De Gids, 1893, I, 413.

1892/3. (Geestelijke Voorouders. Hellas enz., vroeger vermeld onder 1887/93.)

1895. Willem de Clercq. 15 Januari 1795—15 Januari 1895. 2 bladz. Geschreven 12 Januari 1895 te Scheveningen.
Handelsblad van 15 Januari 1895.
(Dit stuk werd om bijzondere redenen bij uitzondering niet door den Schrijver onderteekend.)

„ Over Ethika. Geschreven in 1894. 19 bladz.
De Gids, 1895, IV, 245.

HW 2NOA 1

